

Dominium IV.

A földesurak szerepe

3208

A földesurak szerepe

Unicus Műhely • 2018

A könyv megjelenését a

Nemzeti Kulturális Alap

anyagilag támogatva

A kötet a 2016. szeptember 29-én,
a Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetében megrendezett,
A földesurak szerepe című,
8. Országos Uradalomtörténeti Konferencia
előadásain alapuló tanulmányokat tartalmazza.

Szerkesztette: DR. SZIRÁCSIK ÉVA
Lektorálta: DR. KAPOSI ZOLTÁN
Olvasószerkesztő: SZABÓNÉ TÖSÉR ANETT
A rezümét fordította: TÁTRAI EMESE

A könyvet és a borítót tervezte
KEMÉNY ANDRÁS

ISBN 978-615-5084-54-6
ISSN 2498-6216

Minden jog fenntartva

Szerkesztés © Szirácsik Éva, 2018
© Unicus Műhely, 2018

A kiadásért felel
a MÁG Bt. ügyvezetője
1135 Budapest, Tahi u. 98.
Tel.: 70/361-3732
E-mail: unicusmuhely@gmail.com
Honlap: www.unicusmuhely.iwk.hu

Nyomta és kötötte:
A. D. 2001 Kft., Győr
Felelős vezető: Illés Zoltán

TARTALOM

Kaposi Zoltán: Ajánlás.	9
<i>Recommendation</i>	
Pálmány Béla: Az uradalmak jelentősége a régi magyar életben. Fogalmak, források, feldolgozási módszerek	11
<i>The Significance of Manors in Old Hungarian Life. Terms, Sources, Methods of Analysis</i>	
Kónya Annamária: A helmeci uradalom a 17. század végéig.	15
<i>The Manor of Helmec until the End of the 17th Century</i>	
K. Markaly Aranka: Thököly Imre vajdahunyadi birtoka.	24
<i>Imre Thököly's Landed Property of Vajdahunyad</i>	
Czeglédi Noémi: Báró Bossányi Krisztina, az ismeretlen földbirtokos asszony.	38
<i>Baroness Krisztina Bossányi, the Unknown Landowning Lady</i>	
Szirácsik Éva: „Miért szerzel az jószágot?” Koháry II. István birtokgyarapítása	50
<i>„Why do you acquire property?” The Increase of Landed Property by István II Koháry</i>	
Komjáti Zoltán Igor: Koháry István birtokvédelmi törekvései a Hungaria eliberata idején (1686-1699).	74
<i>István Koháry's Efforts for Protecting his Properties during Hungaria Eliberata (1686-1699)</i>	
Kónya Péter: Ottlyk György uradalma a 18. század elején.	83
<i>György Ottlyk's Landed Property at the Beginning of the 18th Century</i>	
Horváth Zita: Világi és egyházi földbirtoklás Borsod megyében az úrbérrendezés idején	94
<i>Secular and Ecclesiastical Landownership in Borsod County at the Time of the Socage Regulations</i>	
Kurucz György: Bevétel, adósság, hitelforgalom: adatok a Batthyány család pénzügyi helyzetéhez a 18-19. század fordulójának időszakából	134
<i>Income, Debt, Credit Transactions: Additional Facts and Figures to the Financial Situation of the Batthyány Family at the Turn of the 18th and 19th Centuries</i>	

Kaposi Zoltán: Birtokok és birtokosok a 19. század elején Somogyban	148
<i>Landed Properties and Landowners in Somogy County at the Beginning of the 19th Century</i>	
B. Gál Edit: A jankováci uradalom az Orczyak birtokossága idején	165
<i>The Manor of Jankovác in the Time of the Orczyas as Landowners</i>	
Borsy Judit: Gondoskodás az árvákról a pécsvárad közalapítványi kerület baranyai uradalmaiban a 19. század első negyedében	186
<i>Caring for Orphans in the Manors of the Pécsvárad Public Foundation District in Baranya County in the First Quarter of the 19th Century</i>	
Horvát István: „Az ész ipar – jó rend – takarékos élet a gazdálkodásban csudákat tehet”. Az ipardíj bevezetése a pécsi papnevelő intézet uradalmában	211
<i>„The Intellect Trade – Good Order – Economical Life Can Have Wonderful Effects in Farming”. The Introduction of the Industrial Incentive at the Manor of the Seminary in Pécs</i>	
Demeter Zsófia: Esterházy Miklós Móric (1855–1925) ászári szőlészetének telepítése és helye a dunántúli homoki szőlőkultúra filoxériavész utáni kialakításában	220
<i>The Plantation of Count Miklós Móric Esterházy's Vineyard in Ászár and its Position in Establishing the Sandy Soil Viticulture in Transdanubia after the Phylloxera</i>	
Boros Zoltán: A pannonthalmi főapát szerepe a bencés kongregáció gazdálkodásában	253
<i>The Role of the Archabbot of Pannonhalma in the Economic Management of the Benedictine Congregation</i>	
Huszár Mihály: A pár száz holdas gróf és a dzsentri zeneszerző. Gróf Forgách Antal és gróf Forgách Béla életútja	265
<i>The Count of a Couple of Hundred Acres and the Gentry Composer. The Life of Count Antal Forgách and Count Béla Forgách</i>	
Lukács Gábor – Tóth Éva: A Festeticsek keszthelyi uradalma az első világháborúban	280
<i>The Festetics Family's Manor in Keszthely During World War I</i>	

A KÖTET MUNKATÁRSAI

- Dr. B. Gál Edit, Magyar Természettudományi Múzeum Mátra Múzeuma, Gyöngyös
 Boros Zoltán, Pannonthalmi Főapátsági Levéltár, Pannonhalma
 Borsy Judit, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Pécs
 Dr. Czeglédi Noémi, Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő
 Dr. Demeter Zsófia, Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár
 Dr. Horváth Zita, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, Miskolc
 Dr. Horváth István, Egri Főegyházmegyei Levéltár, Eger
 Huszár Mihály, Marcali Múzeum, Marcali
 Dr. Kaposi Zoltán, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
 K. Markaly Aranka, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
 Dr. Komjáti Zoltán Igor, Debreceni Egyetem, Debrecen
 Dr. Kónya Annamária, Eperjesi Egyetem, Eperjes
 Dr. Kónya Péter, Eperjesi Egyetem, Eperjes
 Dr. Kurucz György, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
 Dr. Lukács Gábor, Pannon Egyetem Georgikon Kar Gazdasági és Társadalomtudományi Tanszék, Keszthely
 Dr. Pálmány Béla történész, az Országgyűlés levéltárának ny. vezetője
 Dr. Szirácsik Éva, Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest
 Dr. Tóth Éva, Pannon Egyetem Georgikon Kar Gazdasági és Társadalomtudományi Tanszék, Keszthely

Érdekes szervezetei voltak az újkori- és a lassan modernizálódó Magyarországnak a korabeli nagybirtokok. Hagyományait, berendezkedésüket illetően alapvetően középkori vonásokkal rendelkeztek; 1848-ig egyszerre voltak gazdálkodási, közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezetek. Az évszázadok alatt sokat formálódó patriarchális rendszerükkel az uradalmakban élő jobbágyságnak, zsellérségnek, s más társadalmi rétegeknek a reciprocitív kapcsolatok révén megélhetési kereteket tudtak biztosítani. A nagybirtokosok a legtöbb esetben meg voltak arról győződve, hogy tulajdonuk, földjük számukra örökéletű; a vérrel való adózás, a helyi irányítási funkciók ellátása és az uralkodó felé gyakorolt hűség miatt birtoklásuk jogcíme nem kikezdehető. Ám a 18. századi európai változások révén egyre inkább kiderült, s 1848 után nálunk is bizonyossá vált, hogy ez a tradicionális nagybirtok fennmaradásához már kevés. Magyarország az 1780-as évektől egyre inkább bekerült a közép-európai gazdaság, a Habsburg Birodalom gazdasági munkamegosztási rendszerébe, s ezzel párhuzamosan egyre több nyugati eszme (racionalizmus, liberalizmus stb.) és a polgári életvilágra jellemző szokás terjedt az országban. Nagy kérdés volt, hogy mennyiben tud alkalmazkodni a főúri réteg ezekhez a változásokhoz? A hajdani úrbéres adókból már nem lehetett megélni, a túlélés egyetlen esélye a gazdálkodás megújítása, a piaci rendszer működési elveinek megtanulása, a bérletek felvállalása, a szakmai képzettség megszerzése, a modern technológiák alkalmazása volt. Voltak olyan riasztó példák is, amelyek egyre inkább a modernizáció felé terelték a hazai nagybirtokosokat. A herceg Esterházyak csődje az 1860-as években már világosan jelezte, hogy az új viszonyok között nincs védettség, a földeket, s ezzel a hagyományos létalapot könnyen és gyorsan el lehet veszíteni. De az is egyre inkább felismerhetővé vált, hogy az 1850 után meginduló európai agrárkonjunktúra kihasználása nagy jövedelmekkel kecsegtet, érdemes volt tehát ez irányban lépéseket tenni.

Ezek a makrogazdasági folyamatok és változások jól tükröződnek a kötetben. A *Dominium* sorozat IV. kötetébe szerkesztett tizenhét tanulmányból végig kísérhetjük, hogy a hagyományos adóztató jellegű birtokokból hogy jönnek létre egyre inkább majorsági termelést folytató agrárnagyüzemek. Míg több száz éve a (katonáskodásért, királyi adományként kapott) birtokszerzés és annak mérete volt a gazdagság és a hatalom forrása, addig a 19. század második felétől az örökség mellett már egyre inkább a gazdasági szakértelem vált meghatározóvá. Kiderül a tanulmányokból, hogy egyáltalán nem volt mindegy, hogy mely uradalomnak ki volt a gazdasági vezetője, s ez főleg a rossz évek alatt vált rendkívül fontossá. A piachoz a világi nagybirtokosok gyorsabban alkalmazkodtak, de az is egyértelmű volt, hogy az alkalmazkodást még a közalapítványi és az egyházi nagybirtokok sem kerülhetik el. Láthatunk arra is példát, hogy a föld a közép- és nagybirtokosok

esetében már veszített jelentőségéből: a 20. század elejére egyáltalán nem volt ritka a birtokát elvesztő, polgári foglalkozást (sokszor kényszerből) felvállaló főnemes. A tanulmányok jól tükrözik a 20. század elejére megváltozott világot, amikor is a nagybirtokoknak a korábbiakhoz képest teljesen új viszonyok közepette már elsődleges funkciójuk a jövedelemtermelés volt még akkor is, ha éppen a birtokon túl világháború zajlott.

Tudjuk, hogy nem a magyar mezőgazdaság volt az európai agrárium meghatározója. A hazai közép- és nagybirtokosok, a gazdasági szakemberek inkább csak követői, alkalmazói, jó esetben adaptálói voltak a fejlettebb nyugati országok gazdasági gyakorlatának. A tanulmányokból ugyanakkor az szűrődik ki, hogy a magyarországi uradalmaknak mégis csak volt néhány esetben hozzáadott értéke az európai mezőgazdaság működéséhez, s azok a törekvések, amelyek a gazdasági megújulásra vonatkoztak, követhető vagy hasznosítási mintaként szolgálhattak másoknak. Ajánlom ezt a kötetet azoknak, akik egy közepesen fejlett gazdaságú ország hosszú távú átalakulásának okait és lehetőségeit vizsgálják vagy keresik, s töretlenül bíznak abban, hogy a fejlett országokhoz való rugalmas viszonyulásnak lehetnek maradandó pozitív gazdasági és társadalmi eredményei.

Pécs, 2018. május 15.

Prof. Dr. Kaposi Zoltán D.Sc.
PTE KTK

PÁLMÁNY BÉLA

AZ URADALMAK JELENTŐSÉGE A RÉGI MAGYAR ÉLETBEN. FOGALMAK, FORRÁSOK, FELDOLGOZÁSI MÓDSZEREK

A hajdani, uradalmakba szervezett nagybirtokok működésének tudományos feltárása, jelentőségük kellő hangsúlyozása a Magyar Királyság magyar és többi népei életének egyik alapvető ismeretanyagát képezi – és kellene, hogy képezze – mai történetírásunkban is. Hiszen alapvető, de nem közismert tény, hogy a magyar nép társadalomtörténete az 1950-es évekig főként a mezőgazdaságból élőkről kell (kellene) hogy szóljon. 1848 előtt a jobbágyok, zsellérek és földesuraik, a jobbágy-felszabadítás utáni évszázadban (1848–1948) pedig a kis- és középbirtokos falusiak tették ki a népesség nagy többségét. Hozzájuk képest a hivatalnok-értelmiségi, illetve az ipari (vállalkozó és munkás) rétegek kisebbséget alkottak. Történetíróink nemzedékei 1945 előtt mégis inkább a fő- és a birtokos nemességgel, illetve az 1850 utáni nagybirtokos és politikai elittel, 1945 után pedig – a marxizmus szemléletével – a „munkásosztállyal” és a „dolgozó parasztsággal” foglalkoztak, ideológiai okokból kiemelten.

A mezőgazdaság birtokszervezeteinek és földből élők társadalmi tagozódásának, életmódjának a megismerése – e körben közismerten – másfél évszázados hazai gazdaság és társadalomtörténeti szaktudományunkban központi szerepűvé vált. A levéltári forrásadottságok a múltban is, ma is meghatározzák, hogy főként a családi, némileg a kamarai nagybirtokok működésének, termelésének, illetve alattvaló és alkalmazott csoportjai életviszonyainak a feltárása a legeredményesebben vizsgálható és megválaszolható kérdéskör.

Az uradalmak – latinul dominiumok – birtokigazgatási és gazdálkodási szervezetté alakulása országunkban a nyugat-európainál (8–10. sz.) később, a 13–15. században kezdődött. Hajdani diplomatika professzorom, Kumorovitz Lajos Bernát fél évszázada igen szemléletesen magyarázta el, hogy a nemesi birtokjogokat a generációnkénti örökösödési újraosztásoknál a tatárjárást megelőző időkhöz az esküvel erősített emlékezet tartotta fenn. (A gyermekeket elvitték a határjelekhez / métákhhoz, és ráfektetve néhány pálcaütéssel nyomatékostították bennük a tudatát annak, hol voltak a birtokhatárok.) Tanár úr azt is jól tudta az Árpád-kori oklevelek ezreiből, hogy a nagyurak gazdálkodása az elszórt, paraszti földek közé ékelt parcelláik százain szinte megoldhatatlanná vált, ezért előbb utóbb központosítani kell a birtokaikat.

A szétszórt nemzetségi birtokokból – saját rokonaikkal és szomszédaikkal vérel-vassal harcolva – a 13. sz. első felében létrehozták egymás szomszédságában fekvő, egyközpontú birtokszervezeteiket, az uradalmakat. A dominiumok központját egy-egy vár (castrum) alkotta, amelyben maga a földesúr, vagy nevében a várnagyok, udvarbírák laktak.

40 éve, a nógrádi várak kialakulását kutatva szembesültünk azzal, hogy a várak zöme nem – ahogy tanultuk – a tatárjárás tanulságaként IV. Béla törvényes parancsára, hadászati okokból lett felépítve (kivéve a Kárpátok hágóinál), hanem a királyi és magán birtokok feletti uralom biztosításának az eszközei voltak. A várakban a földesúr tekintélyt sugárzó lakhelyén kívül a várfalakon ékeskedő bástyákban templomot és családi kriptát, kincstárat, továbbá magtárat és börtönt is létesítettek, melyek az uradalom gazdálkodásának és bíraskodásának a színtereiként működtek. A várak katonai szerepe a trónigénylők és a tartományurak belső harcai időszakában vált jelentősebbé.

Nógrádban a várak körüli települések a török kor végéig három részre tagolódtak: legbelül a földesúri várkastélyra (castrum), a falakkal körülvett várra (praesidium), ahol a katonák és e védett helyre behúzódnak birtokos nemesség élt, végül a falakat és várárokot övező külvárosra (suburbium), ahol a paraszti, céhes iparos vagy kereskedő életmódú köznép lakott – viszonylag biztonságban.

A földesurak szerepe uradalmi életében e konferencia egyik fő témája. Örök emberi tulajdonság a birtokszerzés és gyarapítás, melynek formái és eszközei voltak a rokonokkal szembeni öröklési előnyszerzések, a jó házasságok és a hosszas és sikeres katonai szolgálat, amelyet az uralkodók birtokadományokkal, a külföldiek-nél 1840-ig honfűsítéssel is méltányoltak. Birtokaik irányításában – mint arról ma sok szó esik – vagy személyesen is részt vettek, vagy hivatali, katonai kötelezettségeik miatt távol élve (absentista) tisztviselőkre bízta.

Az uradalom népei – a földesúr joghatósága (jurisdictio), azaz úriszéke alá vetett jobbágyságok és zsellérek – pénzbeli (cenzus), termény (heted vagy kilenced) és (igás- vagy gyalogos) robottal szolgálták urukat, művelték annak a 18. századtól általánosan elterjedté vált saját majorsági földjeit. E szolgáltatások jogos mértékének (pl. a cenzus, a haszonbér pénzösszegének, a telekhányad után szerződésileg járó robotnapok számának) írásos dokumentumai – kontraktusok, számadások, periratok – adatai tömegből az 1848 előtti másfél-két században a családokra bontásig is jól megismerhetők a jobbágyság kötelezettségei és az alóluk való megváltás lehetőségei. Feltárható továbbá a földesúri majorságok szántóföldi termelésének és állattartásának a mértéke és növekedése. Végül rekonstruálható, a 19. század elejétől, a francia háborúk állandó, és egyre nagyobb katonai élelmezési szükséglete pénzszérzési lehetősége hatására hogyan kezdett egyre több földesúr, a nyugattól tanult okszerű majorsági gazdálkodásba, melyben a váltógazdaság és az istállózó állattenyésztés dominált.

Az uradalmi iratanyag tömeges lelőhelyei a nagybirtokos családok iratanyagai, amelyek 1848 után, a telekkönyvezés kötelezővé tételével elvesztették korábbi jogbiztosító erejüket, de megőrizték történeti értéküket. A dualizmus korában a levéltárosok e családi archívumok százait a kastélyok archívumaiból őrizetükbe átvették. A megyei jelentőségű családok anyagait a vármegyei levéltárak fogadták be. A mágnás családok is szívesen ültették ki a régi iratokkal zsúfolt termeket és adták át közlevéltáraknak, hogy kutathatók legyenek. Eleinte még nem az Országos Levéltár lett az új őrzőhelyük, hanem a Nemzeti Múzeum Kézirattára és majd csak 1922 után, midőn gr. Klebelsberg Kunó a nagy kultúr- és tudománypolitikus létrehozta

a Magyar Országos Gyűjteményegyetemet a nemzeti könyvtár, levéltár és a nagy múzeumok közös igazgatású szervezetét, melyben tudományos koncepciója szerint a konzerválás mellett a kutatással foglalkozni kellett, akkor vitték át a családi levéltárakat a budai Várba ahol a P (családi levéltárak) szekció fondjai közé lettek besorolva. Az ottani levéltáros kollégáknak közel egy évszázada állandó munkát ad, hogy a Nemzeti Múzeumban évről-évre rendezetten kezelt fondokat egységes séma szerint, tárgyilag átrendezzék. Bizonyos irattípusok, így az urbáriumok és összeírások a nagy U et C gyűjteménybe lettek áthelyezve, mert itt könnyebben kutathatók.

A magyar történettudomány agrártörténeti feldolgozási módszereit áttekintve ki kell emelni az uradalmak történetének feltárását. A hajdani paraszti családok életmódját, gazdálkodását saját írott forrásanyag hiányában főként a szóbeliség, a családi emlékezet és a néprajzi feltáró munka révén ismerjük. Mára ennek már alig maradt nyoma. Az uradalmak esetében azonban kitűnőnek mondhatók az írott forrásadottságok. A számadások, összeírások, alkalmazotti jegyzékek nem csak a birtok struktúrájára szolgáltatnak adatokat, hanem a jobbágyvilágban a joghatóság alatt álló családok tömegeire, a polgári kori nagybirtokoknál pedig a számos alkalmazottra, cselédre, haszonbérlore is. Módszertanilag a történeti statisztika szabályai szerint készíthető sokoldalú, átfogó táblázatok teszik egyértelművé a mértékeket és a fejlődési tendenciákat.

A szakma előtt jól ismert, ezért csak röviden említenénk, hogy Klebelsberg koncepciója alapján a sokoldalú munkásságú Domanovszky Sándor a Magyar Művelődéstörténeti Intézetben megeremtette az első agrártörténeti fórumot, a *Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez* c. sorozatot, melyben 1930 és 1943 között nyolc nagybirtok-történeti mű jelent meg. Fülöp Éva Mária összeállította a magyar uradalomtörténeti monográfiák jegyzékét, ezért ennek ismertetését itt mellőzzük.¹ A szerzők máig becsült munkásságú historikusok, mint Bakács István, Berlász Jenő, Csapody Csaba, Komoróczy György, Ravasz János és Wellmann Imre.

A II. világháború után a „feudális” és „tőkés” uradalmak szervezett történeti vizsgálata ideológiai okokból megszűnt. A debreceni Kossuth Lajos Egyetem vívta ki magának a fő agrártörténeti műhely rangját, a Mezőgazdasági Múzeum pedig az Agrártörténeti Szemle folyóirata és tudományos titkára, Für Lajos erőfeszítései révén nyert fontos szerepet a kutatások eszmei támogatásával.

Egyéni ambícióból születtek uradalom monográfiák is: Szabad György (1957), Für Lajos (1969), Szántó Imre (1961, 1984), Oláh József (1975) Tóth Tibor (1977, 1978) és Zimányi Vera (1968) jóvoltából, Kállay István (1980) pedig a nagybirtokok kormányzását elemezte 1711–1848 között. Témába vágó kisdoktori disszertációja összefoglalójával bemutatkozott néhány fiatal történész is, így Erdész Ádám, Fülöp Éva Mária, Magyar Eszter és Pálmány Béla. Hangsúlyozni kell, hogy végre az 1848–1945 közötti polgári nagybirtokok gazdálkodásának a vizsgálata is elkezdődött, pl. Fülöp Éva Mária, Für Lajos, Oláh József műveivel.

¹ http://old.vmk.hu/hksz/konf19942002/WWW/1996_tata/0014.htm

A rendszerváltás óta eltelt negyed században az ideológiai béklyók lehullottak, de az egyéni érdeklődés továbbra is domináns szerepet játszik. Több monográfia is megjelent, például Kaposi Zoltán (2000)², Szirácsik Éva (2005, 2017)³. Máiig nincs intézményi gondoskodó gazdája az hajdani uradalmi élet időben, térben széleskörű vizsgálatának. (Az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Osztályközi Állandó Bizottság eszmei támogatásáról nem feledkezve meg.) Ezért is nagyon üdvös, hogy Szirácsik Éva nem csak észlelte ezt a helyzetet, hanem meg is teremtette a fórumot, a Dominium Uradalomtörténeti Kutatócsoportot, amely 2009 óta – eleinte a Nógrád Történeti Múzeum, újabban évente más egyetem támogatásával immár a 8. országos konferenciáját tartja.⁴ Úgy számoltuk e nyolc tanácskozáson 15 kollegina és 25 kolléga adott, ad elő, ami jelzi, hogy a korábbi szórványoshoz képest jelentős számúra emelkedett témakörünk kutatóinak a száma. Az első konferencián és e mostanin négy szlovákiai kolléga is szerepelt és immár erdélyi vendégládó hőlyget is üdvözölhetünk. Ez igazolja, hogy kell és lehet is együtt dolgozni a szomszéd népek múltbúváraival a közös múlt megismerése végett. Reméljük, a jövőben az erdélyi és felvidéki uradalmak bemutatása rendszeres lesz.

A kutatócsoport eddigi, őszinte elismerésre méltó eredményei kötelezettséget jelentenek a jövőre. Időszerű lenne kidolgozni, melyek azok a témák, korszakok, régiók, amelyeknek a kutatására fel kell hívni az egyetemek, közgyűjtemények vezetőinek, tudományos munkatársainak a figyelmét, történettudományunk ismeretanyagának, szemléletének további minőségi fejlődése érdekében.

Béla Pálmány: *The Significance of Manors in Old Hungarian Life. Terms, Sources, Methods of Analysis*

The introductory lecture emphasizes the significance of manors in the Hungarian economic and social history before 1945 and reviews their research methods. When elaborating the concept of *dominium*, an overview is given of its manyfolded central functions and the role of landowners starting from the 13th century. The indispensable value of source materials in manorial archives is emphasized in exploring the history of local communities. Their thorough examination is the job of agrarian history writing producing important outcomes. The remarkable achievements of the Dominium Manorial History Research Group mean commitments for the future as well.

2 Kaposi Zoltán: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18-19. században. Budapest-Pécs, 2000.

3 Szirácsik Éva: A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687-1787). Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2005.; Gazdálkodás a Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokain (1647-1731) Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest, 2017.

4 A kötet megjelenéséig a Kutatócsoportból megalakult a Magyar Uradalomtörténeti Társaság. (Megjegyzés: szerkesztő.)

KÓNYA ANNAMÁRIA

A HELMECI URADALOM A 17. SZÁZAD VÉGÉIG

Királyhelmece a Felső-Bodroghköz természetes központja, és az adott terület egyik legrégebben, szüntelenül lakott településeivel tartozik. A település első írásos említése 1214-ből származik, amikor Boleszláv váci püspök a nem sokkal előtte alapított Leleszi premontrei kolostor számára terjedelmes birtokai közül többek közt Helmece birtokát adományozta (*Praedium Helmech*). Az első írásos említés a heti vásárok tartásáról 1462-ből származik. A vásárt csütörtöki napon tartották.¹ Más források évenkénti vásárokról is beszámolnak, melyeket minden év április 9-én tartottak.² A vásárok kiemelkedő módon befolyásolták a település fejlődését és annak lakosságát, aminek köszönhetően a 15. század felétől Helmece mezővárossá alakult át, és így a következő időszakokban az írásos említésekben mint oppidum van feltüntetve.³

A 13. század elejétől Helmece új tulajdonosa a szomszédos Leleszi premontrei prépostság lett. A falu nem maradt sokáig a rend tulajdonában, mivel már a század végén más tulajdonosok kezébe került. Egyikük volt Dénes, Budun fia, aki több, a 14. század elejéről származó okmányban is említve volt.⁴ Helmece egy részét a 13. század második felétől bizonyos Sándor, Angyal fia tartotta tulajdonában. Ő viszont a királlyal, IV. Lászlóval került konfliktusba, sőt Henrik bánnal és fiaival a királyt elfogták. A király kiszabadulása után börtönbe zárta és birtokait konfiskálta.⁵ Azután Helmece mint királyi adomány új tulajdonosok kezébe került. Ők voltak a már említett Budun és annak fiai Dénes, Doncs (Donch), Máté, János, Mihály, György és Miklós.⁶

De ezek a tulajdonosok is néhány évvel később a király ellen fordultak. Az Omodej Abákkal 1312-ben részt vettek a Rozgonyi csatában, ahol vereséget szenvedtek. Büntetésképpen a király, Károly Róbert megfosztotta őket minden birtokuktól, többek között Helmece-től is. A királynő tanácsára Helmece-t azután a királyi tárnokosnak, a sárosi és zempléni ispánnak, Mikcsa (Mykch) bánnak adományozta, aki az Ákos nemzedékből való Mihály fia volt. A bán hőiesen harcolt a király oldalán Csák Máté ellen. Ezért és más tetteért végül Károly Róbert 1323. november 20-án kelt adományozó levéleiben neki ajándékozta Helmece-t.⁷

1 KÓNYA, 2013. 247.

2 1461 és 1462 évből. BOGOLY – OLÁH, 2010. 338.

3 BOGOLY – OLÁH, 2010. 338.; ULICHNÝ, 2001. 247.

4 KRISTÓ, 1990. 291.; 1992. 14.; ULICHNÝ, 2001. 246.

5 KRISTÓ, 1991. 272.

6 KRISTÓ, 1991. 272.

7 KRISTÓ, 1991. 272.

A leleszi konvent nehezen viselte Helmec elvesztését, mivel az már nagysága szempontjából viszonylag terjedelmes településé vált. Nem egész húsz év elteltével, 1342-ben a leleszi prépost kérvénnyel fordult a királyhoz a birtok eredeti tulajdonosának visszaadása kapcsán.

A század elején viszont Helmec, illetve része ismét tulajdonost váltott. Már a század fordulóján más tulajdonosok kezén volt, maga a település a környékbeli falvakkal együtt Újfalusi Miklós fia Lászlóhoz, Horváthy István fiai Miklóshoz és Lászlóhoz tartozott. László halála és a Horváthyak király elleni felkelésbe való bekapcsolódása után Zsigmond elkobozta birtokait, köztük Helmecet is. Végül Zsigmond Helmecet és a szomszédos falvakat, Kisgérest, Semjént és Ricsét katonai érdemeikért Pálócz Péter fiainak, Máténak, Imrének és Györgynek adományozta. Az adománylevél 1403. november 5-én lett kiállítva.⁸

A Pálócziak továbbra is szembe kerültek a leleszi prépost igényével Helmec visszaszerzésének ügyében. Már a következő évben, 1404-ben a király magához hívatta Pálóczi Mátét, hogy okmányokkal igazolja tulajdonjogát a helmeczi birtokra.⁹ A vita a következő időszakban is folytatódott, ezúttal 1411-ben a Pálóczi testvérek vádolták a leleszi prépostot.¹⁰

A 15. század első felében tehát Helmec a Pálócziak, Ung és részben Zemplén vármegye legnagyobb mágnásainak rezidenciája lett. A '20-as évek folyamán itt székelt és itt volt terjedelmes udvara a királyi bírónak, Pálóczi Lászlónak, aki Helmecen lakott és itt adta ki okmányait is.¹¹ A település egy része, illetve egyes jobbágy települések a helyi birtokosoknak, a Helmeczieknek is tartoztak (1411-től).¹² A Helmecziek viszont nem csak ottani földesurak voltak, hozzájuk tartozott 15 jobbágy település Szentés faluban, egy elhagyott település, állati erővel hajtott malom, kőtemplom, temető és halastó.¹³

Helmec megmaradt a Pálócziak tulajdonában egészen az 1526. évi mohácsi csatáig. 1527-ben Helmeck a Zempléni vármegye legnagyobb birtokos családja, a Perényiek tulajdonába került. Perényi Péter halála után 1548-ban fia, Gábor örökölte. A Perényiek kihalása után 1567-ben ismét királyi tulajdon lett. A király a Perényi birtokokat több tulajdonos között osztotta fel. Helmecet és Sárospatakot Mágócsy Gáspár kapta meg 1572-ben, de csak egy évig volt a tulajdonában. Már a következő évben az ország egyik leggazdagabb mágnás családja, a Báthoryak kezébe került. Először Báthory Zsigmond, majd a '80-as évektől a királyi bíró Ecsedi Báthory István birtokolta.¹⁴

Az országban folyó belső harcok és a tulajdonosok váltakozása miatt a 16. század folyamán megsemmisült az uradalmi székhely, a helmeci vár. Utoljára 1546-ban van róla említés.¹⁵ Két évvel később, 1548-ban az országgyűlés a vár lerombolásáról határozott,¹⁶ bizonyosan annál az oknál fogva, hogy Perényi Péter Szapolyai János támogatója volt. 1573-ból Helmecen egy kastély, illetve kúria volt említve a Báthoryak tulajdonában.¹⁷ Valószínűleg a Helmeczieknek is volt másik urasági székhelye (kúria).

A 17. század elején Királyhelmeceket a hasonló nevű uradalommal a Báthoryak birtokolták. 1604-ben Báthory István mint 16 ház tulajdonosa van jelölve és a következő évben, mint 13 lak és három elhagyott jobbágy település tulajdonosa.¹⁸ Azonban ebben az évben bekövetkezett halála után birtokait, köztük Helmeceket is Nyári Pál szerezte meg.¹⁹

Helmec és a Perényi kastély a Nyáriak alatt az adott mágnás család egyik rezidenciája lett. Ezt bizonyítja, hogy a helyi református templomban lett megtartva 1618. november 15-én Nyári Krisztina és Thurzó Imre, Thurzó György nádor fiának esküvője.²⁰

A '40-es években Helmec és az ottani uradalom ismét tulajdonost váltott. Ezúttal I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna birtoka lett. Azután II. Rákóczi György kapta a helmeci uradalmat, de 1660-ban bekövetkezett váratlan halála után fia, Ferenc örökölte. Szintén az ő korai halála miatt felesége, Zrínyi Ilona lett a tulajdonos. Mikor Zrínyi Ilona önkéntesen Törökországba ment férje után, a helmeci uradalmat fia, II. Rákóczi Ferenc kapta meg.

Annak ellenére, hogy I. Rákóczi György és felesége Lorántffy Zsuzsanna kedvenc székhelye Sárospatak volt, a fejedelemszöveg nagyon szívesen tartózkodott a helmeci kastélyban, illetve kúriában is a helmeci várom alatt. Bizonyosan ez volt az oka annak is, hogy 1654-ben a több mint százéves kastély-kúria nagyobb rekonstrukcióját kezdte el.

A fejedelemszöveg végakaratóban – mely éppen a helmeci kastélyban lett megírva – Helmec és Dobóruszka birtokait abban az esetben, ha fia, illetve a család más ágai kihalnának, a sárospataki kollégiumnak adományozza.²¹

A valóság viszont teljesen másképp alakult, hiszen pár évvel később a mezővároskát és az uradalmat egy teljesen más egyház szerezte meg. Báthory Zsófia és fia, Ferenc 1660-ban visszatért eredeti, katolikus hitéhez és birtokain

8 MÁLYUSZ, 1958. 317.

9 MÁLYUSZ, 1958. 348.

10 MÁLYUSZ, 1993. 103.

11 VARJÚ, 1908. 590.

12 MÁLYUSZ, 1964. 248.

13 FEJÉR, 1844. 580.

14 KÓNYA, 2013. 124.

15 DONGÓ GYÁRFÁS, 1904. 282.

16 BOGOLY – OLÁH, 2010. 23.

17 GÉRESI, 1885. 397.

18 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) E 56: Dicális összeírások. 1668.

19 BOGOLY – OLÁH, 2010. 26.

20 BOGOLY – OLÁH, 2010. 27.

21 DIENES, 2003. 162.

rekatolizációhoz kezdett, később nyilvános és erőszakos formában is. Fia, I. Rákóczi Ferenc és felesége Zrínyi Ilona gyermekei, Ferenc és Julianna már katolikusoknak születtek. Így már Báthory Zsófia ideje alatt elkezdett erősödni a katolikus egyház az addig református lakosokkal lakott területeken is. A század felétől erősödni kezdett a leleszi premontrei konvent is, mely ismét kezdte megújítani követelményeit a régi tulajdona, Helmec iránt.²²

Amikor 1697-ben a leleszi prépostságot átvette az osztrák premontrei apát, Schöllinger Ferenc, elkezdődött a volt birtok visszaszerzése is. Az apátnak sikerült a század végén I. Lipót segítségével visszaszerezni Helmecet és a terjedelmes uradalmat is. 1697-ben II. Rákóczi Ferenctől 18 000 forintért megvásárolta a mezővárost és további 10 000 forintot adott Lipótnak a további törökellenes harc finanszírozására.²³ 1698-ban a leleszi prépostot a Szepesi Kamara elismerte Helmec és a többi birtok tulajdonosává.²⁴

A 17. század '70-es éveiben, pontosan 1676-ban 138 háztartás volt Helmecen, abból 106 jobbágy, 15 mezőváros lakó (kézműves és adminisztráció) és 17 taxalista, tehát adófizető. További 18 település volt elhagyva, és 11 volt felszabadítva jobbágykötelességek alól.²⁵

A mezőváros határában elsősorban búzát és rozst termesztettek. A helmei hegyen és a határban a jobbágyok szőlőtermesztéssel is foglalkoztak. A zselléri, paraszti és taxalista gazdaságokban összesen 10 lovat, 130 ökröt, 99 tehenet, 124 sertést és 30 méhcsaládot neveltek. Az ökröket és teheneket a legelőkön vagy muharon legeltették, a disznókat a helyi makkosokban vagy fizetségért az úri „tiltott” erdőben makkoltatták.²⁶ Érdekes, hogy még a század végén is a régi, kétmezős földművelés volt használatban. Másrészt viszont már abban az időben dohányt is termesztettek.²⁷

A mezőgazdasági termékek nagyobb része az uradalmi majorságokban termett. 1676-ban az uradalmi gazdasághoz 336 mező tartozott a határ 16 részében. Részben béresei által, részben zsellérek és parasztok által a robot részeként voltak megművelve. A majorság része volt öt rét és szőlők is. Az uraság kezében volt nyolc szőlőbirtok a határban. Az uraság saját igényei szerint használta az úgynevezett tiltott erdőt, ez a ma már nem létező Erős erdő volt a város határában. A fűtési fán kívül az erdőt makkoltatásra is használták, elsősorban a helyi jobbágyok. A mezővároskában egy halastó is volt, melyet még

Lorántffy Zsuzsanna alapított a jobbágyok számára, de már 1676-ban el volt hanyagolva, és halak sem voltak benne.²⁸

A következő évtizedben, 1683-ban a majorsághoz hozzátartozott 27 mező, összességében 432 arató nagyságban. A felső határ végén voltak megtalálhatóak, továbbá a Lelesz felé vezető határban. A majorság részét alkotta 14 rét 158 kaszás terjedelemben. A majorsági mezőket a zsellérek és a béresei művelték, akik ott voltak letelepedve, a többi zsellér és jobbágy, a kötelességeiknek megfelelően. A majorság részét képezte kilenc szőlő is, közülük hét a helmei uradalom kúriájához tartozott és kettő Scerni Pál kúriájához. 1683-ban az uraság ezeket a szőlőket használta: Kert, Kalmár, Gyulai, Nagy-Ibrányi, Török, Pokol, Nagy, Csuta a Bágoni. Az uradalmi szőlők összesen 223 hordó bort termeltek ki. Legnagyobb hozománya a Nagy szőlőkertnek volt, ami 100 hordó bort tett ki.²⁹

Az 1683-as urbárium szerint a mezővárosnak három erdeje volt. Az uradalmi Erős erdő továbbra is tiltott volt és a jobbágyoknak csak a disznók makkoltatására szolgált. Körülbelül 200 disznónak volt elegendő 250 forint fizetségért. A másik bükkerdőt a mezőváros használta, amelyben szintén lehetőség volt a disznók legeltetésére. A harmadik erdő, Rics ennek határában terült el. Ezt szintén az uradalom használta, de a mezőváros lakosai is az uraság engedelmével vághattak benne fát.³⁰

A majorsági mezőkön, réteken és szőlőkerteken kívül az uraság jövedelméhez tartozott a kilenced, melyet a parasztok a méhek, a juhok és szőlők után fizettek. A szőlő kilenceden és tizeden kívül még kenyérből, abrakból és kappanokból is fizettek. Az uraság további jövedelme az árendából származott, mely a jobbágy kötelességek nagy részét helyettesítette, egy település 7 forintot volt köteles adni. Lorántffy Zsuzsanna idejében a mezőváros kötelező volt árendát fizetni az urasági kocsma használatáért. Egyébként Szent György napjától Szent Mihály napjáig csak az uraság mérhette a bort és a többi alkoholt.³¹

A kézművesiparnak másodrangú szerepe volt a mezőváros gazdaságában, csak a lakosok töredéke foglalkozott vele. 1676-ban az összes lakos közül csak hat volt kézműves. Ezek a mesterek tipikus vidéki, illetve kisvárosi kézműves szakmákat műveltek. Az adott időszakban Helmecen egy csizmadia, cipész, kovács, lakatos és szűcs dolgozott.³²

A mezőváros gazdaságában különlegesen fontos szerepe volt a kereskedelemnek. A 17. század második felében évente kétszer került sor vásárra, Szent Luca és

22 BOGOLY – OLÁH, 2010. 26.

23 DONGÓ GYÁRFÁS, 1903. 232.

24 BOGOLY – OLÁH, 2010. 32.

25 MNL OL E 156. UC 11/36 a: Helmec urbárium 1676-éből.

26 Ibidem

27 MNL OL E 56. Dicális összeírások. 1666. Királyhelmei összeírása. 1696.

28 MNL OL E 156. UC 11/36 a: Urbár panstva Chlmec z r. 1676.

29 MNL OL E 156. UC 11/36 d: Urbár panstva Chlmec z r. 1683.

30 MNL OL E 156. UC 11/36 d: Urbár panstva Chlmec z r. 1683.

31 MNL OL E 156. UC 11/36 a: Helmec urbárium, 1676.

32 MNL OL E 156. UC 11/36 a: Helmec urbárium, 1676.

Nagycsütörtök napján. A heti vásár szombaton volt.³³ A vásárok nem kis jövedelmet hoztak az uraságnak, aki később ezt a jogot a mezővárosnak megegyezett összegért bérbe adta.³⁴ Az 1683-ból származó adatok alapján tudni lehet, hogy a mezővárosnak kötelező volt az évi vásárok alkalmával két hordó bort, és a heti vásárok alkalmával agyag edényt adni az uraságnak.³⁵

A mezőváros külön gazdasági objektuma a húsboltok és kocsmák voltak. 1676-ban összesen négy húsbolt volt feljegyezve, de ezek sem a mezővárosnak, sem az uraságnak nem fizettek. Később viszont az uradalom akkori prefektusa Saározy Sebestyén elrendelte mind a négy hentesnek, hogy egy mázsa faggyút kötelesek fizetni az uraságnak. A kocsmát Szent György napjától Szent Mihály napjáig az uraság használta, azután a mezőváros. A mezővárosnak egész évben saját kocsmárosra kellett tartani.³⁶ Az 1683-as urbárium szerint minden jobbágyának kötelező volt a borát a kocsmának eladni. A kocsmáros a bor eladásából élt, és a mezővárostól nem szedett semmi bért. Amikor a kocsmát az urasághoz tartozott, a kocsmárosnak kötelező volt ingyen bort szolgáltatni az Úrvacsorára.³⁷

Az utolsó Habsburg-ellenes felkelés leverése után, a 18. század első negyedében országszerte nagy változások következtek be a tulajdonjogi viszonyokban. II. Rákóczi Ferenc számos támogatója a szatmári béke után elvesztette terjedelmes vagyonát. Hasonló volt Királyhelmec sorsa is, melyet a volt tulajdonosa, a leleszi premonstrei rend kapott vissza. A helmeci uradalmat Táhy Ferenc Károly, az új leleszi prépost vette a kezébe, így a 18. század folyamán a konvent a mezőváros és az uradalom tulajdonosa lett, egészen addig, míg II. József nem számolta fel a prépostságot.

Királyhelmecen elvétele megmaradtak iratok a mezőváros megadóztatott lakosságáról, 1711-ben 46 adófizető család élt ott, közülük 17 nemesi taxalista, 20 paraszt és kilenc kurialista.³⁸ A viszonylag nagyszámú lakosság arra mutat, hogy sem a felkelés, sem a pestis járvány nem okozott a mezővárosnak olyan súlyos veszteségeket, mint más számos Zemplén vagy a szomszédos Ung vármegyei települések.

A 18. század elején a mezőváros 114 köből terjedelmű mezőn gazdálkodott. Mivel ennek legnagyobb részét, 111 köbölt szántóföld alkotta, csak a nyári vetést

alkalmazták és csak kétnyomásos módon. Az összeírás az adott időben nem említ kézművest a mezővárosban. Az egyes telkek viszonylag aránytalanul voltak szétosztva. A legterjedelmesebb, 44 köből mezőt hét földesúri taxalista használta, két-hét köből terjedelemben. Továbbá hat paraszti telek 37 köből nagyságú földet művelt, és nyolc kurialista 33 köből nagyságú mezőn gazdálkodott. A gabonán (főleg búza és rozs) kívül a mezőváros lakosai bort termeltek. Minden megadózott telek a szőlőkertjeiből 20 hordó bort kapott. A legnagyobb szőlőkertjei a taxalistáknak voltak, ezek évenként 10 hordó bort termeltek, öt paraszt hét és három kurialista öt hordó bort termelt ki.³⁹

A mezőváros lakosai a gazdaságaikban 47 ökröt, 28 tehenet, nyolc lovat és 17 sertést neveltek. Ökröket és teheneket legnagyobb mértékben a parasztok (18 ökör, kilenc tehen, két disznó) és a kurialisták (12 ökör, 10 tehenet, két lovat és hét disznót) tartottak, a legtöbb disznót és lovat a földesúri taxalisták (17 ökör, kilenc tehen, hat ló és nyolc disznó). Egy kurialista háztartásnak egy méhkaptára is volt.⁴⁰

Sokkal eltérőbb képet mutat az 1714-ből megmaradt összeírás, mely azonban nem tartalmazta a földesúri taxalistákat. Eszerint Helmecen kilenc paraszti és nyolc zsellér háztartás létezett. Eltérően a felkelés időszakától, illetve annak végétől a földek egyenletesen voltak elosztva. A kilenc paraszti telekből mindegyik 4 köbölnyi nagyságú földet művelt. A zsellérek közül csak négyen használták a földet egy és másfél köből nagyságában. Minden parasztnak volt legelője két kaszás terjedelemben. A zsellérek közül csak egy használta a legelőket szintén két kaszás nagyságában. A parasztoknak volt szőlőkertje, ezek azonban már nem voltak olyan egyenlően elosztva. A kilenc paraszt közül nyolcnak volt szőlője 6–14 kapáló nagyságban, s csak egy zsellérteleknek volt 4 kapáló nagyságban szőlője.⁴¹

A parasztokon és zselléreken kívül a helmeci határban a környékbeli települések birtokosainak is voltak földjeik. 1714-ben tíz ilyen külső tulajdonos volt, melyek birtokai összesen 71 kapáló nagyságot tettek ki, egyes birtokok nagysága 3, 4, 6, 8, 10, 12 és 15 kapáló volt. Ezek a tulajdonosok a környékbeli falvakban laktak, mint Perbenyik, Láca, Nagygéres, Nagyrozvágy, Semjén és Vajdácska. Az összeírás szerint három évvel a szabadságharc befejeződése után a mezővárosban 36 elhagyott telek volt, melyeket a leleszi konvent használt. A határban a föld két részre volt osztva, a földet háromnyomásos módon művelték. Rétek és legelők elégséges nagyságban. A szőlőket kissé elhanyagolt állapotban voltak, sokszor veszélyeztetve

33 Uaz.

34 MNL OL E 156. UC 11/36 a: Helmec urbárium, 1676.

35 MNL OL E 156. UC 11/36 d: Helmec urbárium, 1683.

36 MNL OL E 156. UC 11/36 a: Helmec urbárium, 1676.

37 MNL OL E 156. UC 11/36 d: A helmeci uradalom urbárium, 1683.

38 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL BAZML) IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok. Acta perceptoria et commissariatica 1663–1777. C. Loc. 113. No. 78. Conscriptio processus Insulatus 1711. Districtus Domini Jurati Joanis Hegedűs. Királyhelmec.

39 MNL BAZML IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok. Acta perceptoria et commissariatica 1663–1777. C. Loc. 113. No. 78. Conscriptio processus Insulatus 1711. Districtus Domini Jurati Joanis Hegedűs. Királyhelmec.

40 Ibidem

41 MNL BAZML IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok. Acta perceptoria et commissariatica 1663–1777. C. Loc. 114. No. 87. Conscriptio Ignobilium pro Cassa Contributionali deserviens 1714.

az árvizektől. A jobbágyoknak nem volt a határban saját erdeje, de az uraság engedélyével szedhettek, illetve vághattak fát az urasági erdőben. A mezőgazdasági termékeket a mezőváros lakosai a közeli piacokon árulták, főleg Sátoraljaújhelyre és Homonnára jártak. Az összeírásban már két iparost, egy csizmadiát és mészáros is említettek. Kereskedőket az összeírás nem említ.⁴²

A 18. század kezdetétől a tulajdonjogi, vallási és társadalmi viszonyok változása folytán már egy új fejezet kezdődött Királyhelmece mezőváros és a helmece uradalom fejlődésében is.

FORRÁSOK JEGYZÉKE

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

E 56. Dicális összeírások, 1668.

E 56. Dicális összeírások, 1666. Királyhelmece összeírása. 1696.

E 156. UC 11/36 a: Helmece urbárium. 1676.

E 156. UC 11/36 d: Urbár panstva Chlmece z r. 1683.

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML)

IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok. Acta perceptoria et comissariatica 1663–1777. C. Loc. 113. No. 78. Conscriptio processus Insulatus 1711. Districtus Domini Jurati Joannis Hegedűs. Királyhelmece.

IRODALOMJEGYZÉK

Bogoly János – Oláh Tamás: Királyhelmece története a mohácsi vészig. Széphalom, 2010.

Bogoly János – Oláh Tamás: Otthonok (A Felső-Bodrogek köz képeskönyve). Királyhelmece, 2010.

Dienes Dénes (szerk.): A Rákóczi család a Sárospataki Református Kollégiumban őrzött dokumentumok tükrében. Sárospatak, 2003.

Dongó Gyárfás Géza: Zemplén vármegye történeti földrajza II. In: Dongó Gyárfás Géza (szerk.): Adalékok Zemplén vármegye történetéhez VIII. Sátoraljaújhely, 1903. 6–8.

Dongó Gyárfás Géza: Adatok S.-A.-Ujhely XIV–XVIII. évszázbeli történetéhez. In: Dongó Gyárfás Géza (szerk.): Adalékok Zemplén vármegye történetéhez 10. Sátoraljaújhely, 1904. 227., 281., 338.

Fejér, Georgius: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis X. 6, Budapest, 1844.

Géresi Kálmán: A Nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. III. Budapest, 1885.

Kónya, Peter: Dejiny Kráľovského Chlmca/Királyhelmece története. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013.

Kristó Gyula: Anjou-kori Oklevéltár I. Budapest, 1990.

Kristó Gyula: Anjou-kori Oklevéltár II. Budapest, 1992.

Kristó Gyula: Anjou-kori Oklevéltár VII. Budapest, 1991.

Mályusz Elemér: Zsigmond-kori oklevéltár I–II. Budapest, 1958.

Mályusz Elemér: Zsigmond-kori oklevéltár III. Budapest, 1993.

Mályusz Elemér: Zsigmond-kori oklevéltár IV. Budapest, 1964.

Uličný, Ferdinand: Dejiny osídlenia Zemplínskej župy. Michalovce: Zemplínska spoločnosť, 2001.

Varjú Elemér: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonci Bánffy család történetéhez I. Budapest, 1908.

Annamária Kónya: The Manor of Helmece until the End of the 17th Century

Királyhelmece (today Kráľovský Chlmec in Slovakia) is the natural centre of Felső Bodrogek köz (Upper-Bodrogek köz) belonging to the longest continuously inhabited settlements of the region. The first written record of the settlement dates from 1214, when Boleslaus, the bishop of Vác donated the landed property of Helmece to the Premonstratensian monastery of Lelesz (today Leles in Slovakia) (Praedium Helmece). The first written record of weekly markets held on Thursdays dates from the year 1462. Other sources mention annual markets taking place on April 9.

The markets significantly influenced the development of the settlement and its population, thanks to which Helmece became a market town from mid-15th century and so in the next periods it was mentioned as oppidum in written sources. During the High Middle Ages Helmece often changed hands, owned by the Pálóczi in the 15th century, possessed by the Perényis and for a short time by the Báthorys in the 16th century, then passed to the Rákóczi, finally returned to the original owner, the Premonstratensian convent of Lelesz at the beginning of the 18th century. On the lands belonging to the manor mainly grain and rye were grown, and it had several vineyards as well.

During the Rákóczi even a fishpond existed on its area. A mansion was also built there, reconstructed by Zsuzsanna Lorántffy. The demesne forest was used for mast-feeding. Four butcheries and tavern were there and also the usual craftsmen's workshops could be found like furrier, bootmaker, blacksmith. Commerce played a decisive role in the economic life of the market town and the manor, mainly by selling the goods in Sátoraljaújhely and Homonna (today Humenné in Slovakia). Fortunately, neither the last uprisings against the Habsburgs nor the plague did cause serious damages to the demesne and Helmece, compared to neighbouring market towns. From the beginning of the 18th century proprietary rights brought changes not only in the religious and social relationships, but also a new chapter began in the economic development of the market town Királyhelmece and the manor of Helmece as well.

Bevezető

A magyar történelem talán egyik legvitatottabb személye Thököly Imre, aki nemcsak mint hadvezér ismert, hanem mint a 17. század egyik legnagyobb földbirtokosa, a bujdosók vezére, a törökök szövetségese. Jelen tanulmányban Thökölyt földbirtokosi minőségében igyekszem bemutatni, a majdnem két évtizedes vajdahunyadi uradalom birtoklástörténetére fókuszálva. Ennek kapcsán fontos megvizsgálni Thökölynek a kapcsolatrendszerét az erdélyi főméltóságokkal, és nem utolsósorban ezeknek az időbeli alakulását, amely – mint később kiderül – hatással volt a vajdahunyadi vár birtoklására is. Mindezeknek az eseményeknek a hátterét, annak hatásait igyekszem kibontani, elemezni. Így nemcsak az ő kapcsolatrendszerét fogom vázolni, hanem azt is, hogy miként alakul Thököly élete ebben a zűrzavaros időszakban, miként próbál reflektálni a kor változásaira, illetve ezek hogyan befolyásolják a vajdahunyadi birtokhoz kötődő viszonyát? A fennmaradt leltárak, amelyeket Thököly Imre birtoklása idején készítettek, a levelezések, naplóbejegyzések, valamint egy korabeli rendszabályzat, a téma szakirodalma segít a fenti kérdések megválaszolásában. Itt kell megjegyezni, hogy Thököly Vajdahunyaddal való kapcsolatát az eddigi kutatások még nem tisztázták.

A tanulmány célja a vajdahunyadi vár történetének egy igencsak rövid, mégis jelentős szakaszának a feltérképezése, bemutatása. Továbbá nem elhanyagolandó tény, hogy az eddigiekben katonaként, a bujdosók vezéréként ismert Thököly Imre egyben egy olyan nagybirtokos família tagja is, aki magyarországi és erdélyi birtokait komoly odafigyeléssel és nem kevés adminisztratív munkával irányította. A fent említett kérdések nagyon jól körvonalazzák Thököly életének azon korszakát, amely az 1670-es évektől 1686-ig tart. Ez a periódus nagyon izgalmas nemcsak a hazai szinten, hanem a nemzetközi politikában is, hisz ekkor folyamatos változások észlelhetők. Ebben a változó időben nagyon jól láthatóvá válik, miként egyensúlyoz Thököly a két oldal között, valamint a kapcsolatainak fenntartása miképpen befolyásolja birtokai megtartását. Az apja halála után birtokait vesztett Thököly Erdélybe került, azonban nem sok idő elteltével sikerült visszaszereznie a család birtokait, és gyarapítani azokat. A birtokok jövedelmei jelentették a háborúhoz szükséges alapot, ezek nélkül nem lett volna lehetséges ilyen méretű katonaságot fenntartani, ellátni. A korban Thököly Imre Magyarország egyik legnagyobb földbirtokosa volt, amely birtokok a Zrínyi Ilonával kötött házassága után a Rákóczi-birtokokkal gyarapodott. Arra igyekszem választ adni, hogy ebben a birtokrendszerben milyen szerepe volt Vajdahunyadnak.

A Thököly család

A család pontos eredetét nem ismerjük.¹ Az első családtag, akiről biztos adataink vannak, Thököly Sebestyén, Imre dédapja, aki Nagyszombat városában ló- és marhakereskedelemmel foglalkozott, így az 1560-as évek végére már jelentős magánvagyonot halmozott fel.² 1572-ben a császári udvarnak tett szolgálataiért Miksa császár megnevesítette, majd később Rudolf császár 1598-ban bárói ranggal jutalmazta.³ Innentől kezdve a család jelentősége egyre inkább növekedni kezd, és a 17. századra jelentős anyagi forrásokra támaszkodó, rangos nemesi familiává válik. 1581-ben megszületett István, aki tovább vitte a család nevét. Ő már igazi nemesi fiúnak számított, megfelelő neveltetésben részesült. Valószínűleg jogot tanult, majd 22 évesen Mátyás főherceg udvarába került.⁴ Kétszer házasodott, először Hoffman György kamarai tanácsos lányát vette feleségül, majd Thurzó György nádor lányát, Katalint. Ezen házassággal a családi vagyon ismét gyarapodott, hisz a menyasszony hozománya Árva vára és a hozzátartozó uradalom volt.⁵

István hatalmas könyvtárat, kulturális központot hozott létre a késmárki várban, hátrahagyva azokat fiaira, Istvánra és Zsigmondra.⁶ István Gyulaffy Zsófiát vette feleségül, ezáltal, pontosabban a Bethlen rokonság révén, Erdélyben is birtokokat szerzett. 1654-ben feleségével együtt III. Ferdinándtól grófi rangot kap. Nem sokkal később, 1657-ben megszületett Imre fia, a család ötödik gyermekeként. A két bátyja hamar meghalt, így két nővérével és húgával nevelkedett.⁷ Alig nyolcévesen Apafi Mihály fejedelem kinevezte Máramaros vármegye főispánjának, nem sokkal később pedig Árva vármegye örökös főispánja lett.

Tanulmányait az eperjesi kollégiumban kezdte el, azonban a német katonaság betörése, és apja 1670-ben bekövetkező halála menekülésre kényszerítette Thököly Imrét. A császáriak elfoglalták Likavát, ahonnan Bécsbe vitték a család kincseit. Imrét, az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó Huszt várába menekítették.⁸ Ilyen körülmények között került 13 évesen Erdélybe, ahol a nagyenyedi kollégiumban folytatta tanulmányait, és a fejedelem, valamint Teleki Mihály segítségével támaszkodva vezette a család megmaradt birtokait. Thököly Imrére nehéz örökség várt, hisz ma már tudjuk, hogy a menekülést és a vagyonvesztést, majd a későbbiekben egy dicsőséges visszatérést egyaránt megtapasztalt.

1 J.ÚJVÁRY, 2010. 13.

2 SERES, 2006. 30.

3 SERES, 2006. 30.

4 SERES, 2006. 32.

5 J.ÚJVÁRY, 2010. 20.

6 J.ÚJVÁRY, 2010. 21.

7 SERES, 2006. 32.

8 SERES, 2006. 32.

Thököly Imre Vajdahunyadon

Az alig 13 évesen Erdélybe menekített Thököly Imréről apja gondoskodott. Végrendeletében az erdélyi fejedelmek oltalmára bízta,⁹ és mint korábban utaltunk rá, serdülő éveit Apafi Mihály fejedelem és Teleki Mihály védőszárnyai alatt töltötte.¹⁰ Kapcsolata kezdetben mind a fejedelemmel, mind pedig Teleki Mihály kövári kapitánnyal felhőtlen volt. Utóbbival iskolai éve alatt, de később is folyamatosan leveleztek, amelyből nemcsak a kapcsolatuk jellege rajzolódik ki, hanem Thököly tartózkodási helyei, tevékenységei is. Az iskolai évek alatt a levelek alapján úgy tűnik Teleki Mihály intézte birtokai javait, ez az 1671-ben írt levélből is jól látható, melyben Thököly gazdasági intézkedést is említ. Nyilván, iskolai éve alatt mást bízott meg ennek a felügyeletével.¹¹

Erdélyi tartózkodásuk kezdetén a Thököly árvákat, Imrét és három lánytestvérét megfosztották az egész örökségüktől az anyai rész kivételével. Így vesztették el Késmárkot, a négy Murányhoz tartozó falut, a hegyaljai szőlőket, Árvát, Likavát, Rózsahegyet, Zsolnát, fél Rimaszombatot és Gyöngyös egy részét. Azonban ennek ellenére a család még mindig elég gazdag maradt, jelentős birtokok tömörültek Thököly Imre kezében. Erdélyben a hunyadi, ilyei, krakkai, csúcsi jószágok, Huszt, Szilágycseh, a máramarosszigeti udvarház, Gyulafehérváron és Tordán egy-egy ház, valamint Küküllő vármegye egy része sorolható ekkor a Thököly vagyonhoz.¹² Annak ellenére, hogy 1666-ban a Hunyad megyei uradalmat többen is birtokolták, úgymint Zólyomi Miklós, Barkóczi Sándorné, Thököly Istvánné gyermekei és Bethlen Druzsina, nem sokkal később Thököly Istvánnak sikerül megszereznie a vár felét, ugyanis egy per során¹³ kiegyezett Barkóczi Sándornéval, így 1667-től a vár a Thököly és a Barkóczi család tulajdonába került. Ugyanebben az évben a Thököly család itt tartózkodik Vajdahunyadon. Március elsején délben érkeznek meg a városba, az itt lakó nemesek várták őket, akiket a család meghívott vacsorázni.¹⁴ Thököly István és családja egész márciustól egészen májusig a vajdahunyadi uradalomban tartózkodtak. A családfő ez idő alatt többször is vadászni járt Brettyére, illetve több erdélyi urat is vendégül láttak itt tartózkodásuk idején. Többek között Rhédey és Teleki is jártak a várban. Az uradalom és Thököly család kapcsolatáról ezt követően az 1672-ben készült leltár tanúskodik.

Az 1672-ben készült leltár az első, amely Thököly birtoklásához köthető. A leltár keletkezésének oka valószínűleg éppen a vár átvétele, azonban ha a körülményeket is figyelembe vesszük, Thököly Imre éppen ebben az évben készült hadjá-

ratra, magyarországi birtokainak visszaszerzése érdekében. A leltár a vár egy részét írja le, mégpedig azt a részt, amely ekkor nagy valószínűséggel Thököly tulajdonát képezte. Amellett, hogy a leltárkészítő leírja a keleti, azaz a Bethlen szárnyat, különös figyelmet fordított a várban található fegyverekre, élelemre és italra, a bor mennyiségre. Ha figyelembe vesszük, hogy Thököly ekkor készül hadjáratra, akkor teljesen egyértelművé válik, hogy minderre azért volt szükség, mert ez jelentette a gazdasági hátterét, a katonák ellátásának a biztosítékát.

A struktúráját illetően a leltár először a közös tereket (sütőház, számtartó ház, Nebojsza torony, csűrös kert) és az ott található tárgyakat leltározza, majd következik az „Úr”¹⁵ és az „Asszony”, illetve a leányok házának bemutatása, ezt követően a külső terek, illetve a Nebojsza torony kerül leírásra, amely szintén különálló résznek számított a várépülethez viszonyítva. Fontos megjegyeznünk, hogy ez a leírás nem annyira részletes, inkább felsorolásról van szó, a leltározó nem részletezi a szobákban való tárgyakat, csak röviden írja le őket. A felsorolás jól mutatja, hogy elsősorban a fegyverkészlet felmérése volt fontos,¹⁶ azt követően az ital és az élelem mennyiség, amely egy esetleges katonaság ellátását szolgálja. Ami különösnek számít, hogy ebben az összeírásban a hátszegi és a brettyói udvarházak javait is összeírja, szintén a fent említett szempontok szerint. Azaz nem a házak állapota érdekelte, a szobákban lévő tárgyakat sem részletezte, csak az itt található élelmekészletet jegyezték fel. Ugyanitt összeírták az adóval tartozó lakosságot is. Mindezek alapján jól látható a leltárkészítés oka. Nemcsak arról van szó, hogy az immár birtokába került részek állapotáról leírás készüljön, hanem a javak, a jövedelem, a katonaság ellátását szolgáló élelem és fegyver a legfontosabb ebben a leltárban.

Az 1681-es leltár a korabeli leltárak közül a legrészletesebb. Ez az évszám Thököly Imre kapcsolatai szempontjából is jelentős, hiszen a fejedelemmel való viszonya egyre rosszabbodott, végül 1683-ra véglegesen megromlott. Mint tudjuk, a leltár 1681. december 4-én készült,¹⁷ a következő évben pedig, 1682-ben Thököly hadjáratra készült Ibrahim pasával Debrecen, Szolnok, Kecskemét irányában. Közben a Bécs-Thököly párbeszéd felélesztését szolgáló Zrínyi Ilonával tervezett házasság szervezése zajlott, amely révén később Thököly újabb jelentős birtokok, várak tulajdonába jutott. Az 1681-es leltár készítése mindezen eseményekkel valószínűleg összefüggött, hisz egy újabb hadjárat elindításához szükség volt felmérni a tartalékokat, a várakban található értékeket.

9 ANGYAL, 1889.

10 VARGA, 2007. 19.

11 „küldjek-e sollicitálni az kamarán lévő javaimat, vagy mit tanál jobbnak Kegyelmetek, örömet érteném.” Thököly Imre levele Teleki Mihálynak, 1671. április 6. Nagyenyed. (GERGELY, 1914. 269.)

12 ANGYAL, 1889.

13 SZABÓ, 1869. 209–231.

14 VERESS, 1901, 141.

15 „Úr házra nyílik egy párkányos festet vas s[arkos] p[ántos] ajtó tolyókilincsel zárjával, vas bevonójával, ez házban padszék bellet kettő, egy kívül fűtő zöld mázos kemencze, egy örök üveg ablaka. Vagyon egy deszkás zöldre festett rekesz ajtaja vas s[arkas] pántos vas bevonójával záros killincsel.” (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca (a rovábbiakban BAR) Fototeca. F 123. Vajdahunyad 1672-es leltára. 2.)

16 “Várbéli munitiok osztatlanak és szerint vadnak, mint az fellyebvalo munitiokis.” (BAR Fototeca. F 123. Vajdahunyad 1672-es leltára. 2.)

17 „4 December Anno Millessimo Sexacentesimo Octuagesimi” (BAR Fototeca. F 32. Bajoni János 1681-es leltára. 502.)

Az a tény, hogy a leltárban nemcsak a háborúhoz szükséges tárgyakat írták össze, hanem egy teljes várfelmérés is készült, vagyis teljes leírás, az nemcsak azzal hozható összefüggésbe, hogy ekkor kapja meg Thököly a teljes várat, hanem valószínűleg a tervezett házasság is okként felhozható. A reprezentatív terek felsorolása, az itt található értéktárgyak leírása mind a gazdagságát, mind Thököly erdélyi befolyását reprezentálja. A leltárban részletesen leírták a templomot, amely ekkor már raktárként működik, de kiemeli, hogy régebben zajlott itt istentisztelet is.¹⁸ A templom állapotának a felmérése az új tulajdonosok számára fontos lehetett, hisz Zrínyi Ilona katolikus volt, aki a korabeli nőkhoz hasonlóan híven gyakorolta is a vallását. Az asszony és az úr háza is különösen ki van emelve, részletes leírást kapunk mindkettőről. Talán itt érdekes megjegyezni azt is, hogy a leltárak közül ez az egyetlen, amelyben könyveket sorolnak fel. A Vajdahunyadon található könyvek is utalnak Thököly várban való tartózkodására, hisz korábban már említettem, hogy a család hosszabb időt töltött itt a birtok megszerzése után. Kerülhettek ekkor ide kötetek, vagy maga Thököly hozta magával a későbbiekben, amikor Nagyenyedden folytatta tanulmányait. Valószínűleg Gustav Adolf lehetett a kedvelt hőse, hisz még Vajdahunyadon is a kötetek között található róla egy példány.¹⁹ Ez azonban egyáltalán nem furcsa, hisz Thököly Imre felmenői is humanista képzettséggel rendelkeztek, a késmárki udvar valóságos reprezentációs színtereként szolgált a családnak.

A késmárki vár király-galériájában a korban divatos festészeti dekorációnak megfelelően magyar hősök, híres emberek, királyok portréi voltak láthatóak. Ennek kortársi párhuzamát a vajdahunyadi vár ebédlőteremmé alakított felső lovagtermének fejedelmi képmásokkal díszített festett falszegélyében vélhetjük felismerni, mely valószínűleg az 1610-es években készült.²⁰ Thököly Imre elsősorban, mint katonaember vonult be a történetírásba, így műveltségének bemutatását röviden el szokták intézni az eperjesi iskoladrámában szereplő kisgyerek bemutatásával.²¹ A hagyatéki leltár tanúsága szerint jól látható, hogy az egykori felső-magyarországi és erdélyi fejedelem görög-római irodalomban jártas vagy legalábbis ez irányban érdeklődő személy volt, mindezek mellett pedig igen vallásos. Ezt a vajdahunyadi 1681-es összeírásban felsorolt könyvek is jól mutatják, és rögtön meg kell jegyeznünk, hogy olyan olvasmányokról van szó, melyek a 17. századi főúri családok közkedvelt olvasmányai voltak.²² Másrészről a leltár készítője ebben az esetben is-

mert, Bajoni János valószínűleg Thököly Imre alkalmazott leltárkészítője volt, illetve más feladatokat is elláthatott.

A Bajoni János által írt levelekből ez nagyon jól tükröződik, amelyek némi-kepp megvilágítják az ő feladatkörét is. Ezek a levelek időben valamivel később, 1685-ben íródtak, a harmadik leltár készülése idején, amelynek összeállítója viszont már nem Bajoni volt. A levelezés alapján Bajoni János nemcsak a várak leltárainak elkészítésével volt megbízva, hanem a várak új udvarbíróinak tisztségébe való iktatásával is ő foglalkozott. Ezen kívül ő írta az instrukciókat, a reverzálisokat a kinevezett udvarbírák számára.²³ A levelekből az is kiderül, hogy a Thököly tulajdonában lévő várakat járta, illetve ezekben a hónapokban (áprilisban és májusban) Munkácsra tartózkodott, azonban innen Patakra szeretne költözni egész családjával együtt az ott lévő vár mellé.²⁴ Mindezek mellett részletes leírást kapunk az általa végzett munkáról, hisz a levelekben beszámol arról, hogy mit végzett el, illetve javaslatokat is tesz az úrnak, hogy miként kellene megoldani ezeket a feladatokat. Ez alapján látható, hogy Bajoni egy bevált módszer alapján készítette a várleltárakat, így valószínűleg az 1681-es leltárt is ezekre alapozta. Az 1685. április 29-én írt levelében megjegyzi, hogy a tokaji uradalomban az új udvarbíróat szolgálatba helyezte, és elkészítette a szőlőkről az összeírást. Itt megjegyzi, hogy „*inventálván a majorságh szőlőket is, nemcsak nevek szerint írtam le a mennyiségeket, hanem magam mind megh járván őket (a régi szokás szerint): a predecessor és a succesor tisztekkel együtt mineműségek-ről is le írtam azo[n] szőlőket, melyek N[agysá]g[o]dnak inparibus meghküldettem, de mit hogy válaszom nincsen rea nem tudom atták-e meg N[agysá]g[o]dnak vagy sem.*”²⁵ Látható, hogy a Vajdahunyadon is leltárt készítő Bajoni János nemcsak bizalmi embere volt Thökölynek, hanem az uradalmak gazdasági ügyeit is rendezte hozzáértő személy lévén.

1685-re azonban Thököly erdélyi kapcsolatai megromlottak, ez pedig kihatással volt a vár birtoklására is. Ebben az évben kobozta el ugyanis tőle a fejedelem a várat,

de Animalibus, Historia Constantinopolitana, Anathimiae Iustitutiones, Cenuria Mizáldi, Logicapsipathetica, Articuli Posonienses, Coronamartiirum, Jorumscaria Melandri, Senica, Gustavus Adolphus Magiarhistoriaja, Liberpolygraphia, Continatio Ausriacaeaustritatis, Explica[t]ionesrhetorica, Disputa[t]io phylosophica, de esse[tia] divinit[arium] és az Explica[t]ionesrhetorica Pracispitatis. Ez utóbbi kötet nagy valószínűséggel az 1644-ben kiadott Johann Crüger műve, pontos címe *Praxis pietatismelica*, amely lutheránus zsoltáros könyvnek számított, és vallásos énekeket tartalmazott. (BAR Fototeca. F 32. Bajoni János 1681-es leltára. 541.)

²³ „*elsőben instructiókat, reverzálisokat, concipialnom és csinálom be állitanakazo[n] udvarbírákuraimék a Nagyságod hűségére*” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) G2. Thököly Imre iratai 1670–1699. 662. Bajoni János levele Thököly Imréhez. Patak, 1685. április 16.)

²⁴ Bajoni János levélben kéri Thökölytől a költözése jóváhagyását öregségére hivatkozva. (MNL OL G2. Thököly Imre iratai 1670–1699. Bajoni János levele Thököly Imréhez. Patak, 1685. április 13.)

²⁵ Uo., Bajoni János levele Thököly Imréhez, 1685. április 29. 719.

¹⁸ „*Kő boltos, ajtó felett levő keresztül való chórus (: melyb[en] régentén az urak a cultuszt gyakoroltatták:) áll ighen szép faragot két kő lábako[n]...*” (BAR Fototeca. F 32. Bajoni János 1681-es leltára. 525.)

¹⁹ „*Gustavus Adolphus Magiarhistoriaja...*” (BAR Fototeca. F 32. Bajoni János 1681-es leltára. 541.)

²⁰ SZABÓ, 2008. 313.

²¹ SZABÓ, 2008. 310.

²² Bajoni János 1681-es inventáriumában az első könyv, amit a leltár említ Istvánffy Miklós *Historiaregni Hungariae* című műve. A többi sorra megnevezett kötetek a következők: *Historia*

A kahlenbergi ütközet után Thököly elveszíti birtokait Erdélyben, illetve a török elfogatja és börtönbe is zárja egy rövid időre. 1686-ban, miután kiszabadul, megmaradt katonáival visszafoglalja Vajdahunyadot, és több mint egy hónapot tölt el itt. Mindezekre innen írt levelei alapján következtethetünk, valamint Kálnoki Sámuel és Kabos Gábor leveléből, melyet a fejedelemlennek írtak. Tartalmát tekintve az ütközetről és Thököly kiűzéséről számolnak be, melyet Thököly Imre és katonái távozása után foglalmaztak meg. A levélben a következőket írják: „két egész mélyföldig űztük meg az török határáig, négy óraker utöttünk réja, ő fél órával elébb nálunknál szalatt volt el... Az agának Tököli ellen való sok panaszát hunyad vármegyei nemesség declarálá, melyen felette csudálkozék. Is-
ten nagyságod méltóságos udvarában vivén bennünket, alázatosan megjelenteni el nem mulatjuk.”²⁹ Továbbá a szászok is megfogalmazták panaszukat a fejedelemlennek Thökölyt illetően, még ugyanebben az évben, 1686. június 6-án. A leírásokból úgy tűnik, hogy a kortársak sem néztek rá jó szemmel, és a vajdahunyadi uradalomban is ez idő alatt fosztogatott, pusztított a katonáival együtt, melyet az ott lakók kellett elszenvedjenek.³⁰

30 Descriptio rerum gestarum Germanorum et Thökölyi: „Minekutánna mi Thökölyi Imrét kicsiny korában Magyarországrúl behozattuk lopva, hogy német kézben ne essék, gyermekségétől fogva mint az magunk gyermekét felneveltük s tartottuk méltóságos udvarunkban s országunkban, érdemesen mint magunk becsületit megadtuk, hiveinkkel is becsültettük, javait, jószágit szaporítottuk, és szabadosan birni engedtük, sok kegyelmességünkkel éltettük volna sőt ellensége ellen is oltalmaztuk...minket meg nem böcsüllött, sőt magunkat s hiveinket sok bosszúsággal illetett...csak az szemben lenni akarás előtt három héttel tudósiton: de ő azt nem várván, idő előtt, török császár, fővezér, szerdár, hírek s akaratiok nélkül Hunyad vármegyében

A 17. században a mezőgazdaság és ipar üzemegységei a nagybirtokosok kezében összpontosultak. Ez nem jelentett mást, minthogy a főúri, egyházi, kincstári birtokokon megszorodtak a különböző malmok, feltűntek a kor jellegzetes ipari üzei.³¹ Erdély birtokviszonyait nagyobb állandóság jellemezte, mint Magyarországtét. Köszönhető ez a változó politikai viszonyoknak is, valamint a törökkel folytatott harcoknak. Az uradalmak személyzete átalakult, számszerűen nem módosult, azonban különböző ágakra szakosodva foglalkoztak egy-egy munkafolyamat irányításával. Így megjelentek a különböző tisztségviselők, mint például: udvarbíró, számtartó, csűrbíró, ispán, kulcsár, pallér, vincellér, szőlőpásztor, kertész, pincés. Az udvarbíró feladata az egyik legfontosabb az uradalmak irányításában. Vigyázott, hogy a bor kimérésekor ne történjen csalás. Erre a feladatra Bajoni János is utal 1685. május 20-án írt levelében, amikor azt írja Patakról Thökölynek, hogy „*ebbenis nem kevés kár observaltatik Patako[n] hogy universalis hordo mero olyan nincse[n] a által a mensuratiok jok melhadussal operaltananak*”.³²

32 MNL OL G2 Thököly Imre iratai 1670-1699, 806. Bajoni János levele Thököly Imréhez.

A nagy kiterjedésű birtokok mezőgazdasága úgy volt berendezve, hogy első-sorban terményei az udvar szükségleteit elégítették ki.³³ Thököly nagy kiterjedésű birtokain a várak képezték a gazdasági középpontot, ez jól megfigyelhető Vajdahunyad esetében is, ahol a vár állandó lakosságát a hivatalnoki réteg jelentette, egyben elfoglalva, (ki)használva a vár épületét, tereit. Mindez a leltárakban nagyon jól észlelhető, hisz a hivatalnoki nevek alapján voltak elnevezve az egyes szobák, mint például kapitány háza, sáfárház, számtartó ház. A számtartó vezette be a lajstromba a majorságból befolyó jövedelmeket, kiadásokat, a kulcsár felügyelt a sütőre és a borokra.³⁴ Thököly uradalmaiban mindenhol találhatunk halastavat, pisztrángos vizet, a leltárakból tudjuk, hogy Vajdahunyadon is igen gazdag volt a tó halakban.³⁵ A változó politikai viszonyok miatt fontos volt védelmi szempontból is a várak szerepe, és annak ellenére, hogy Vajdahunyadot nem fenyegette sem a török, sem a német veszély, mégis az alapvető várvédő eszközök megtalálhatóak, illetve az ilyen esetre való készség is, mint például az állandó katonaság. A drabantház és a kapitány házának jelenléte Vajdahunyad esetében is erre a meggondolásra utal, ottlétük nemcsak a várban lévő rabok őrzését szolgálta.

A korban még szokásban volt az udvar állandó költözése, nem volt ez másképp a Thököly családot illetően sem. Folyamatosan változtatták székhelyüket, így birtokról birtokra utaztak. Később Thököly Imre udvartartására is ugyanez jellemző. Őt még inkább a mobilitás jellemezte, nőtlen korában szinte naponta változtatta lakóhelyét, házasságkötése után azonban ez megváltozik, és akár több hónapot is tartózkodott egy helyen.³⁶ Mindezek mellett, bár számára az állandó hadjáratok vezetőjeként az utazás létszükséglet volt, mégis nagyméretű birtokhálózata volt az, amely biztosította a harcok költségét és az ott tartózkodók ellátását. Habár Vajdahunyadon nem volt olyan mennyiségű értéktárgy (arany, ezüst), mint Munkács, vagy nem volt a várnak ebben a korban olyan reprezentatív jellege, mint Késmárknak, azonban jól látható, hogy ugyanúgy működtette az itt lévő gazdaságot, ahogy a többi uradalomban. Folyamatosan leltárakat készítettett, állandó élelmiszer mennyiséget halmozott fel váraiban. Ezek a közös vonások a leltárak alapos megvizsgálásával még inkább körvonalazódnak.

A számadáskönyvei alapján is kijelenthető, hogy Thököly Imre folyamatosan vezette/vezettette az uradalmi kiadását, bevételét. Egyik fennmaradt számadás könyvéből megtudhatjuk, hogy a legfőbb udvari hivatalnoki réteg mellett, kik vol-

tak azok, akik a vár személyzetének szerves részét alkották. A korban az uradalmak személyzete szám szerint nem módosult, azonban összetétel szerint igen. Ez minden bizonnyal Vajdahunyadra is vonatkoztatható, első sorban a mezőgazdasági munka szakszerű irányítását és ellenőrzését végzők, helyenként az állatgondozók javára.³⁷ R. Várkonyi Ágnes szerint az udvarbíró, a számtartó, csűrbíró, ispán, kulcsár, kulcsárinas, pallér, hites emberek, vincellér, szőlőpásztor, kertész, pincés feladatköre szinte üzemszerűen megszabott, a gazdaságok korábnál ésszerűbb termelését szolgálja.³⁸ Ezen felsorolt személyekből szinte mindegyik megtalálható Vajdahunyadon, legalább is Thököly Imre birtoklása idején.

Mindenképp elmondhatjuk, hogy Thököly Imre nagy odafigyeléssel vezette uradalmait, birtokait, folyamatosan felkereste azokat, leltárakat készítettett, illetve feljegyzéseket vezetett, később pedig a Szepesi Kamara megszerzésével Kassán vezetetti birtokai gazdasági ügyeit.³⁹ Thököly Imre nagy hangsúlyt fektetett az állattartásra, hisz a családja marhakereskedelemből gazdagodott meg. Ezért különös gondot fordít erre. Minden állatfajtához külön pásztor van alkalmazva Vajdahunyadon is, mint például a disznó pásztor, juhász, major gazda, tehénpásztor, lovász mester.⁴⁰

A számadáskönyvből kiderül, hogy Thököly 1676-ban alkalmaz egy szebeni ácsot, akit Tamásnak hívnak. A forrásban felsorolják egy esztendőre való fizetséget, amely a következő: „kész pénz ötven magyar forint, búzája tíz köböl, bora tizenkét veder, egy verő disznaja, két véka borsója, két véka lencséje, egy köböl kölesse, kő sója kettő, két kávébeli sajtyja.”⁴¹ Továbbá megjegyzik, hogy „úgy mindazonáltal, hogy ő is cserepezésekkel, s mind penigh egyéb ács mesterségét meg mutatván igyekezzék házaimat is módjával el készíteni.”⁴² A forrásból jól látható, hogy jelentős fizetést kapott az ácsmester, másrészt Thököly azért alkalmazta, hogy valószínűleg azokat a szobákat, melyeket a későbbiekben saját használatára szánt javítsa ki, illetve a vár fedelén is végezzen javításokat, hisz értett a cserépkészítéshez is. A következő váralkalmazott egy német kertész, Zaych Gál Pál, aki már egy éve szolgált itt, és erre az időre a következő volt a fizetsége: „brassai posztója német köntösére, úgy mint dolmányára, palástyára, és plondjára is. Kész pénze 16 forintya, két borkor prebenda csizmája, napjába három cipője, két kávébeli sajtya, egy dézma verő disznója, tíz veder bora.”⁴³ Látható, hogy a fent említett kert megművelésével külön

Patak, 1685. május 20.

33 SZÉKELY, 1912. 15.

34 SZÉKELY, 1912. 16.

35 „Ez az Eregyen levő malomnak által ellenéb[en] vagyó[n] az általjáró palota végénél. Négi szegre való oldalai, faragot baronafából rótt, mind a földig, vagi a tócska fenekéigh, fellyül is eghészlen temérdek fa rostéllyal vagyon bé csinálva, hagi a lopo belé ne mehessen, keretésének sindelyezése jó.” (BAR Fototeca. F 32. Bajoni János 1681-es leltára.574.)

36 SZÉKELY, 1912. 25–26.

37 R. VÁRKONYI, 1979. 113.

38 R. VÁRKONYI, 1979.

39 Köztudott, hogy Thököly Kassán az elfoglalt Szepesi Kamara és felső-magyarországi főkapitányság épületeiben rendezte be székhelyét, és nagy valószínűséggel innen irányította birtokai ügyeit is.

40 MNL OL G2. II/6. 1678–1687. 6–7. Thököly Imre fejedelem számadáskönyvei.

41 MNL OL G2. II/6. 1678–1687. 2. Thököly Imre fejedelem számadáskönyvei.

42 MNL OL G2. II/6. 1678–1687. 2. Thököly Imre fejedelem számadáskönyvei.

43 MNL OL G2. II/6. 1678–1687. 3. Thököly Imre fejedelem számadáskönyvei.

kertész foglalkozott, azonban megjegyezném, hogy a hátszegi és a brettyói udvarházakhoz is külön kertészt alkalmaztak. A korban a nemesi kertek, habár főképp gazdasági célokat szolgáltak, a művészetre, szépségre való igény is megfogalmazódik.⁴⁴ A forrás továbbá említ hunyadi prédikátort, illetve schola mestert és kocsmárosokat, azonban ők feltehetőleg nem a várban tartózkodtak, hanem a városban éltek. Ez azért jelenthető ki, mert a várbeliek esetében a forrás megkülönbözteti, hogy várbeli vagy pusztán hunyadi. A hordó készítő, mint várbeli kádár jelenik meg, akinek a fizetsége a következő: „*egy mása vasa, nyolcz gyapjú, egy új saruja, és egy fejelés, egy dözma disznója, napjában három cipője*”.⁴⁵ A kádár jelenléte jól alátámasztja az uradalom bortermelésének méretét, amely miatt szükség volt egy saját hordó készítő mesterre is.

A vincellér nem várbeliként van megemlítve, csupán a hunyadi jelzőt kapja, ezért feltehetően ő nem a várban lakott. Egy másik különös mesterség, az ágyúké-szítő pattantyús mester, aki szintén várbeliként van számon tartva. Fizetsége alap-ján – mely az ácsmesterrel egyenértékű volt – igencsak fontos szerepe lehetett. A megjegyzésből kiderül, hogy ő nem csupán ágyúkészítéssel foglalkozott, hanem a vár szükségletére minden féle fegyver előállítás, tisztítása, illetve puszkapor készí-tése az ő feladata volt.⁴⁸ Ehhez az alapanyagot az uradalomhoz tartozó több ércbá-nya és az itt kitermelt vas szolgáltatta. A 17. század második felében már világosan elénk rajzolódik, hogy a vastermelés a fejlődés záloga, így fontos szerepe volt a Hunyadon található vas hámoroknak is a gazdasági fejlődésben.⁴⁹ Az ágyúkészítő munkájának felügyeletével elsősorban a várkapitány volt megbízva, lévén, hogy ő látta el, szervezte meg a vár védelmét.

45 MNL OL G2. II/6. 1678–1687. 4. Thököly Imre fejedelem számadáskönyvei.

47 MNL OL G2. II/6. 1678-1687. 7. Thököly Imre fejedelem számadáskönyvei.

48 MNL OL G2. II/6. 1678–1687. 10. Thököly Imre fejedelem számadáskönyvei.

49 R. VÁRKONYI, 1979. 121.

Thököly Imre kibocsátott egy ediktumot is, melyben megfogalmazta a német katonák feladatát, a vár védelmével kapcsolatban is. Ennek a forrásnak köszönhetően egyaránt képet kaphatunk a korabeli várbeli élet mindennapjairól és annak szabályairól. Elsőként – amit megtudunk – tilos volt a káromkodás, szitkozódás a vár falain belül, a büntetésként a várból való kizárás járt. A vár katonái keresztény módra fogadjanak hűséget uruknak, ahogy a vár népe is, és életével fizessen az, aki hitszegőnek bizonyul.⁵⁰ Thököly Imre által megfogalmazott instrukcióban, figyelembe véve a vajdahunyadi szokásokat, a mindennapi élet rendjét a kapitány és a porkoláb segítségével tartatta be. Mindazok, akik ellenük támadtak, vagy nem tartották be parancsaikat, az életükkel fizettek érte.⁵¹

A szigorú szabályok az útonállók, rablókkal szembeni védelmet igyekeztek szolgálni, illetve a vár népének biztonságát őrizni. A személyek védelme mellett az ott található javak őrzése is nagyon fontos volt, hisz uradalmi központként ide gyűjtötték össze az adót, amely lehetett pénzben fizetve, illetve terményben. Másrészt egy olyan periódusról van szó, amikor állandóan dúlnak a harcok, kisebb hadseregek támadnak meg falvakat, településeket. Thököly Imre kitűnő hadvezérként a vár védelmét is körültekintően megszervezte, ahogy a gazdaság minden területére is gondot fordított, hisz az ebből származó jövedelemből látta el az általa vezetett seregeket is.

50 MNL OL G2. II/6. 1678–1687. 14. Thököly Imre fejedelem számadáskönyvei.

51 MNL OL G2. II/6. 1678–1687. 14. Thököly Imre fejedelem számadáskönyvei.

52 MNL OL G2. II/6. 1678–1687. 15. Thököly Imre fejedelem számadáskönyvei.

53 MNL OL G2. II/6. 1678–1687. 16. Thököly Imre fejedelem számadáskönyvei.

Összegzés

Az áttekintett források és szakirodalom alapján igyekeztem vázolni Thökölly Imre jelenétét és befolyását Vajdahunyadon. Ez az évtized a vár történetében jelentősnek bizonyult, mindezt jól mutatja a leltárak sokasága. Az a tény, hogy Thökölly keveset tartózkodott a várban, szinte természetesnek vélhető, hisz egyrészt katonai tevékenysége miatt állandóan utazott, hadjáratokat vezetett, másrészt a családi birtokok központjának inkább a késmárki uradalom, illetve Munkács számított.

A megvizsgált források alapján azonban több dologra is érdemes felhívni a figyelmet. Egyrészt a kapcsolatrendszer alakulása Vajdahunyad esetében jól láthatóan befolyásolja a birtoklási viszonyokat. Ez nemcsak a vár megszerzése ügyében látható, hanem annak elvesztésekor is ugyan ezen elv alapján cserélnek tulajdonost. Thökölly Imre a fejedelemséggel való kapcsolatának megromlása következtében elvesztette az uradalmat. Korábban a németekkel való rossz viszony miatt vesztette el a család az apai ágon örökölhető birtokait. Másrészt nagyon jól körvonalazható egy szervezett, kidolgozott módszer, mely alapján vezeti a várak gazdaságát, működteti az uradalmait, megszervezi az ellátást, a várak tartalékkal való feltöltését. A korszak háborús viszonyainak megfelelően intézkedett, hadjáraitak alapját a várakban begyűjtött termények, adók jelentették, éppen ezért nagyon fontos volt ezeknek a gördülékenyen való működtetése. A várakat és a hozzá tartozó uradalmakat vezető személyzet szinte minden birtokán az azonos tisztségeket betöltő köznemesi réteg tagjai voltak. A nagyobb uradalmakban még inkább szakosodtak egyes ágakra, mint például a tokaji birtokon, ahol szükség volt vincellérre is a bortermelés mennyisége és minősége miatt.

Thökölly Imre, habár ténylegesen kevés időt töltött Vajdahunyadon, de láthatóan odafigyelt az uradalom működésére. A részletes leltárak készítése is éppen erre utal. Birtoklásával kapcsolatban még nagyon sok kérdés marad nyitott, amely további kutatásokat igényel. Gazdasági vonatkozásban rengeteg kérdésre kell még választ adni, illetve magáról a megbízott leltárkészítővel is a későbbiekben érdemes külön foglalkozni, és megnézni, hogy milyen funkciót töltöttek be Thökölly udvartartásában, illetve voltak-e az ismert Bajoni Jánoshoz hasonló megbízottjai, tisztségviselői. A további kutatások a témában még inkább elmerülve ezekre a kérdésekre igyekeznek választ keresni, ezáltal teljesebb képet adni a vajdahunyadi vár és uradalom 17. századi történetéről.

FORRÁSOK JEGYZÉKE

Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca (BAR)

Fototeca. F 32. Bajoni János 1681-es leltára.

Fototeca. F 123. Vajdahunyad 1672-es leltára.

Fototeca. F 125. Vajdahunyad 1685-ös leltára.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

G2. Thökölly Imre iratai. 1670–1699.

IRODALOMJEGYZÉK

Angyal Dávid: Késmárki Thökölly Imre 1657–1705. II. kötet. Budapest, 1889. (<http://mek.oszk.hu/05600/05641/html/1kotet/02.htm>)

Gergely Samu (közli): Gróf Thökölly Imre gyermek- és ifjúkori levelei Teleki Mihályhoz. In: Erdélyi Múzeum, 1914. (9. (31.) évf.), 5. sz., 259–278. (http://epa.oszk.hu/00900/00979/00219/pdf/1914_31_05_259-278.pdf)

J. Újváry Zsuzsanna: A Thökölly-család. In: Gebei Sándor (szerk.): Az „üstökös kegyeltje”: Késmárki Thökölly Imre (1657–1705). Hajdúszoboszló, 2010.

R. Várkonyi Ágnes: Gazdaság és társadalom a XVII. század második felében. In: Különlenyomat a Történelmi Szemle 1979/1 számából. Budapest, 1979.

Seres István: Thökölly Imre és Törökország. Budapest, 2006.

Szabó Károly: Thökölly Imre hűtlenségi pere Erdélyben, 1685-ben. In: Századok, 3. (1869) 6. sz. 209–254.

Szabó Péter: „A késmárki Thökölly-udvar reprezentációja Thökölly István (1581–1652) idején. A késmárki várkastély egyik falfestményének tanulságai”. In: Szabó Péter: Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora új-kori Magyarországon. Budapest, 2008. 310–319.

Szekely Jolán: Thökölly Imre udvartartása. Budapest, 1912.

Szilády Áron és Szilágyi Sándor (szerk.): Török-magyarkori történeti emlékek VI. Budapest, 1871.

Szilády Áron és Szilágyi Sándor (szerk.): Török-magyarkori történeti emlékek VII. Budapest, 1872.

Varga J. János: Válaszúton. Thökölly Imre és Magyarország 1682–1684-ben. Budapest, 2007.

Veress Endre (szerk.): A Hunyad megyei történelmi és régészeti társulat évkönyve 12. 1901. 4. füzet. Déva, 1901.

Aranka K. Markaly: Imre Thökölly's Landed Property of Vajdahunyad

The 17th-century history of the castle of Vajdahunyad (today Hunedoara in Romania) was not only hectic and full of changes but nearing the end of the century quasi the last decades were the last to bring vivifying spirit to the castle. Part of this period can be connected with the name of Imre Thökölly, who owned the castle between 1671 and 1685. In this period three inventories were made (1672, 1681, 1685) and a rulebook was written by Thökölly. His diary entries also demonstrate that the young owner spent more time in the castle. Thanks to the sources the Thökölly-period reveals an almost complete picture of the conditions of the period.

Báró Bossányi Krisztina (1673–1765) a 17. századi Magyarország egyik arisztokrata birtokos asszonya. Családja a vagyonosabb főnemesek közé sorolható. A bárónő földjei halálakor öt vármegye területén helyezkedtek el. Több mint 70 településen volt részbirtokos, majorsági üzemeket, szőlőket is hagyott örököseire. Mégis nagyon keveset tudunk róla. Neve néhány biográfiai adat erejéig megtalálható Gödöllő helytörténeti irodalmában. Ezek szerint: Nagyugróczy Bossányi Miklós leánya. Apja második felesége, Mocsáry Judit révén került Gödöllőre testvérével Bossányi Lászlóval együtt. Mostohaanyjuk Hamvay Ferencnek, Gödöllő földesurának az özvegye volt. Mivel Mocsáry Juditnak egyik házasságából sem született gyermeke a falu örökségként került a testvérpár vagy [!] csak Krisztina kezére. Birtokosságának idején a község urai között felbukkan báró Verlain (Werlain) József, majd Lew (Leb) Ferenc és Delmon (Tillman) Ferdinánd is. Családi életére vonatkozóan az alábbi adatokat rögzítették a helyi monográfiák:¹ Bossányi Krisztina kétszer ment férjhez, első férje Szemere György volt, tőle négy, második férjétől, Ottlyk Györgytől egy gyermeke született. A szórványos adatok közlése mellett a település néhány korábbi krónikása megállapította, hogy Bossányi Krisztina földesurasága idején a kuriális falut 56 éven keresztül erős kézzel irányította, ragaszkodott a birtokához, így az uradalom rendszerét kiépítő Grassalkovich I. Antal (1694–1771) csak az asszony 1737-ben bekövetkezett halála után tudta az egész falut az úrnő örököseitől megvásárolni. A gödöllői könyvekben közölt adatok többször ellentmondásosak, évszámokat alig publikáltak. Ráadásul a Grassalkovich-okkal foglalkozó szakirodalom a birtokszerzés kapcsán nem említi Bossányi Krisztinának Grassalkovich I. Antalhoz fűződő ellenséges viszonyát. A legutóbbi, 2007-ben megjelent várostörténeti monográfia is átvette a korábbi helytörténeti irodalom adatait, igaz a településre vonatkozó demográfiai és gazdasági jellegű primer forrásokkal kiegészítette azokat.²

Összességében tehát néhány, anomáliákban bővelkedő adatállt rendelkezésünkre. Újabb kutatásra akkor nyílt lehetőség, amikor a Gödöllői Városi Múzeum megújuló állandó helytörténeti kiállításához kerestem a 17–18. századra vonatkozó, a nagyközönségnek bemutatható anyagot. A meglévő helytörténeti irodalom mellett a református egyházközség korabeli kegytárgyai nyújtottak kiindulási alapot, melyek között található egy kehely, amit Bossányi Krisztina adományozott az egyházközségnek. A kehely perem körül vésete szerint „TEKINTETES NSS

1 DÉKÁN, 1975.; HORVÁTH, 2007.; BERENTE, 1937.; ODRÓBENYÁK, 1875.

2 HORVÁTH, 2007. 152–154.

BOSSÁNYI KRISZTINA ASSZONY AJÁNDÉKA A GÖDÖLLEI REFOR: SZ. ECCLESIANAK AO 1720 J8M”.³ A kegytárgy önmagában csupán arra szolgáltat bizonyítékot, hogy Krisztinának jótevőként biztosan, valószínűleg birtokosként is kapcsolata volt Gödöllővel. Ezután sikerült a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában⁴ őrzött néhány, Bossányi Krisztina által írt levelet megtekinteni, melyeket egyetlen korábbi irodalom sem említett.

A levéltári kutatómunkát divatos a detektívékéhez hasonlítani. Való igaz, új források tanulmányozása, eddig ismeretlen dokumentumok felbukkanásához, a kirajzolódó események más perspektívájú szemléletéhez, sőt az általunk feltárható tények teljes megváltozásához vezethetnek.⁵ Elsődleges célom az volt, hogy egy-két olyan levelet találjak Krisztina fennmaradt írásai között, amiket digitalizálva a nagyközönség is elolvashat az új kiállításban. A levelek mellett azonban egyéb források – osztálytétételek, családfa, iratmásolatok és Krisztina részletes vagyonösszeírása – bukkantak fel az 1727–1765 között időszakból.⁶ Az utolsó évszám tehát 1765, a földesasszony halálának esztendeje. Az összeírásból az is kiderült, hogy Krisztina csak egyszer házasodott: „Az Néhai Tekintetes és Nagyságos Nagy-ugróczy Bossányi Krisztina Asszony Néhai Tettes, Nemzetes és VTőSzemerey Szemere György úr özvegye eő Nga Jó Szágainak Conscriptiojain Anno 1765. esz. 26. septembria”.⁷ Már az összeírás megnevezése alapján világossá vált, hogy a Gödöllővel kapcsolatos eddigi ismereteket felül kell vizsgálni.

Ki volt nagyugróczy Bossányi Krisztina, mit tudhatunk meg életéről, családjáról? Birtokai közé tartozott-e valamikor örökségként a pest-kassai országut mentén fekvő kuriális falu, mely a 18. század közepére Grassalkovich I. Antal birtokközpontjává vált?

A Bossányi család Nyitra vármegye ősi családja. Több ága van – Bossányi, Nagybossányi nemes és gróf; Nagybossányi és Nagyugróczy nemes és bárói, illetve Nagybossányi és Kisprónai nemes –, melyek közül Ugróczy Bossányi Mihály barsi alispán, alnádor 1649-ben kapott bárói rangot II. Ferdinándtól.⁸ A neves familia bárói ága Krisztina életében, 1746-ban Miklós személyével kihalt fiágon, ő az asszony unokaöccse volt. Bossányi Krisztina apja Bossányi Miklós kétszer házasodott, első feleségétől, Heölgyi Borbálától két leánya, Magda

3 DERCSÉNYI, 1958. 387–388.

4 Továbbiakban Ráday Levéltár

5 MCSCHÉFFREY, 2008. 65.

6 Ráday Levéltár, Ráday család Levéltára, C/64-2. 63. 2–3. Itt szeretnék köszönetet mondani a Ráday Levéltár munkatársainak és Kovács Krisztián, akkori PhD. hallgatónak önzetlen segítségükért.

7 Közli: FÜR, 2002. 82.

8 SZLUHA, 2003. 166.

parasztokkal. A nemesfém és drágaköves ingóságok közül László az ingatlanokhoz tartozó ezüstöket kapta. Nővéréé lett „mind az Arany, Gyöngy és köves Marha”. Ezek részletes jegyzéke eddigi ismereteink szerint nem maradt fenn. Végül mindketten kijelentették, hogy a másik félnek jutott vagyont tisztelőben fogják tartani, ügyelnek a jobbágyság gyarapodására. Az osztálytételben foglaltak betartására Krisztina 500 arany biztosítékot is felajánlott maga és örökösei nevében. Fiatal bárónőként a vagyonosabb, bár nem a leggazdagabb arisztokraták közé tartozott.

Az 1765. évi összeírás – ami hetvenkét évvel később, Bossányi Krisztina halálát követően készült – arról tanúskodik, hogy özvegyként okosan kezelte családjának vagyonát. A conscriptio-t az örökösök kérésére Csoma Zsigmond nógrádi táblabíró és Ambrus József esküdt készítette el. A vagyonfelmérés megyénként, azon belül településenként rögzítette, milyen címek és hányad részt birtokolt Bossányi Krisztina.¹⁸ Feltüntették a földesúri regálékát, majd a legelő és erdő állapotát. Végül minden faluhoz, városhoz részletes táblázatot csatoltak. „Az öt vármegye területén fekvő, több mint hetven településen (köztük 8 bánya- és mezőváros) és esetenként néhány lakost is számláló puszták mindösszesen 260 egész jobbágytelket, házhelyet, 5 majorsági üzemet és két nagyobb szőlőtelepet mondhatott a magáénak. Majorságot üzemeltetett Nógrád megyében: Losoncon, Szécsényben, Keresztur pusztán; Heves megyében Hevesen (részint Átányban) és az akkor még Borsod vármegyéhez tartozó Noszvajon.”¹⁹

Birtokközpontja Noszvaj lett, amit egyedüli úrnőként birtokolt, sem a család más ágával, sem idegen földesúrral nem osztozott rajta.²⁰ Itt volt a kőből épült több házból álló rezidenciája a hozzá tartozó kamrával, cselédházakkal, különálló konyhával, istállóval, kocsiszínnel, ólakkal. A több részre osztott udvarhoz veteményes, gyümölcsös, kukoricás és egy kőből emelt szilvaaszaló tartozott.²¹ Igaz, a település emlékezete nem őrizte meg az épületegyüttesnek a helyét sem, Krisztina neve elsősorban a református egyházközségnek adományozott harang, kegytárgy, anyakönyv kapcsán maradt meg. Mocsáry Judit örökségét Bossányi Krisztina halála után osztották fel az utódok. A 18. század második felétől lett több birtokosa a településnek. Az egykori uradalmi központról, Noszvajról tehát elmondható, hogy a földesasszony életében meghatározó szerepet töltött be. Krisztina örökségének felosztásáról az 1766-ban készült osztálylevél tanúskodik.²²

18 FÜR, 2002. 83–84.

19 FÜR, 2002. 89.

20 FÜR, 2007. 157.

21 Bossányi Krisztina vagyonösszeírása, 1765. Ráday Levéltár, a Ráday család levéltára, C/64–2. 63. 2–3.

22 Bossányi Krisztina örököseinek osztálya, 1766. március 21. Ráday Levéltár, Ráday család levéltára C/64–2b. 53.d. Rimabánya.

Akkor honnan eredhet a gödöllői földbirtokos asszony alakja, aki utolsó földi napjáig ragaszkodott a faluhoz? Az 1692-es osztálytétel szerint Lászlóé volt az egész település – tehát csak egy ura volt a helységnek –, halála után pedig Bossányi László utódai kaphatták a Pest megyei birtokot. Bossányi László halálának évét nem ismerjük. Lászlónak egyébként négy gyermeke született: Judit (1691–1723), Gáspár (1693–1755 előtt), Miklós (1694–1746) és Teréz (?–?). Miklós egyetlen leányával, Júliával (1730–1819) nőágon is kihalt a bárói ág.²³ Bossányi Krisztina nemcsak fivérét, hanem annak gyermekeit is túlélte. Gödöllő szempontjából mindannyian szóba kerülhetnek örökösként.

A Horváth Lajos által összegyűjtött Gödöllőre vonatkozó levéltári forrásokat számba véve nem csak Bossányi László halálához jutunk közelebb, hanem Krisztina Pest megyei birtokosságához is. A generalis congregatio 1700. szeptember 28-án tárgyalta a következő kérést: „Nagyugróczy Bossányi Krisztina és Szemere György Torjai Péter útján tiltakozik Lew Ferenc báró, aki Verlain bárónak a helyébe állt, ellen Gödöllő falu, Bessenő, Babath Egerszeg praediumok jogtalan használata miatt, amely birtokok Bossányi László bátyjától szállottak rájuk”.²⁴ Bossányi László tehát valamikor 1695 és 1700 között halt meg. (Teréz lányának születését nem ismerjük.) Mivel László végrendelete nem áll rendelkezésre, a kuriális falu és a három puszták örökösök közti felosztását sem tudjuk megállapítani. Itt is primer források és a másodlagos irodalom hibás-helyes adataiból kell kiindulnunk.

A Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlésének jegyzőkönyveiben megőrzött, a kuriális faluhoz köthető bejegyzések alapján megtaláljuk a többi birtokost. 1692. október 2-án – tehát a Krisztina és László közötti osztálytétel esztendejében – a sedria döntése alapján „Báró Werlain János József kérésére gödöllői jobbágyainak adójából elengednek 50 forintot”.²⁵ 1697-ben viszont báró Lew Ferenc és felesége Tilmon Constancia gödöllői jobbágyságai okoztak károkat Pécel területén. 1700-ban a településsel kapcsolatba hozott összes birtokos neve szerepelt különböző iratokban. Ezek szerint özvegy Werlainné helyét báró Lew Ferenc foglalta el, akinek sanyargatása ellen jobbágyságai panaszlevelet küldtek a vármegyéhez. Lew Ferenc 1702-ben, a Werlain árvák 1706-ban szerepeltek utoljára Gödöllővel kapcsolatban az eddig feltárt megyei forrásokban.²⁶ Bossányi Krisztina pedig 1732 májusában, amikor kérelmét ismertette a Pest megyei közgyűlés, mely szerint „Szemere György özvegye Bossányi Krisztina kérésére kiküldik az alispánt Gödöllő falu, Besnyő, Babat és Egerszeg prédiümök ügyében”.²⁷ Gróf Starhemberg Guidó altábornagy is színesítette a földesurak palettáját: zálogbirtokos volt a

23 SZLUHA, 2003. 187.

24 HORVÁTH, 1987. 228.

25 HORVÁTH, 1987. 218.

26 HORVÁTH, 2007. 153.

27 BOROSY, 1994. 72.

településen. A különböző részbirtokosok sora 1692-től egészen Grassalkovich I. Antal megjelenéséig, pontosan egyedüli birtokossá válásáig tart. Azt, hogy Werlain János József magyar kamarai inspector, a Tilman és a Lew család miként került a falu egy részének, és ki melyik részének birtokába nem tudjuk. „Mindenesetre ez roppant zavaros és bonyolult korszaka Gödöllő történetének s a források között éppúgy, mint az irodalomban, nem találunk még csak két munkát sem, melyekben az események és adatok egybehangzóak volnának.”²⁸ Az idézett mű keletkezésekor még a település irattára és a Grassalkovich család uradalmi levéltára is megkönnyítette az akkori kutató munkáját, ma már csak az utóbbi töredéke áll rendelkezésünkre.

A Ráday Levéltárban felfedezett újabb dokumentum azonban segít pontosítani – ha teljesen megfejtetni nem is – a tulajdonos földesúr, földesurak kérdését. Dolgozatunk központi alakja Bossányi Krisztina tehát 1692-ben nem, 1700-ban azonban már birtokosként, részbirtokosként volt jelen Gödöllőn. 1723-ban megjelent a kuriális falu későbbi tulajdonosa Grassalkovich I. Antal, aki 6128 forintért megvásárolta a Starhemberg részt és a szomszéd Isaszeget Dellmonn Ferdinándtól.²⁹ (Feltételezések szerint Dellmonn Ferdinánd Tilmon Constancia rokona volt.) Wellmann Imre értekezésében így fogalmazott Grassalkovich birtokszerzéseire vonatkozóan: „Mindegyiket több birtokos s ezeket és jogutódaikat csak hosszú huzavona után sikerült rábírní arra, hogy jogaikat ráruházzák.”³⁰ A megszerzés módját eképp fogalmazta meg: „... részben Gödöllő birtokába úgy jutott, hogy a megszorult korábbi földesúr helyett letette a zálogösszeget s azután pár száz forinton magához váltotta jogit is.”³¹

Grassalkovich Antal a 18. század egyik „homo novus”-a, aki hivatalnoki karrierjén és házasságain keresztül vált az átalakuló arisztokrácia tagjává, az ország egyik leggazdagabb és legbefolyásosabb birtokosává. Kialakuló uradalmainak központjává a Pesthez és Budához közeli, a kassai országút mentén fekvő kis kuriális falut, Gödöllőt választotta. Birtokszerző stratégiájából kiindulva közelebb juthatunk Krisztinához. A volt hódoltsági területen fekvő település tulajdonosaira vonatkozó bizonytalanság mellett az bizonyos, hogy a birtokosoknak ki kellett fizetni az Újszerzeményi Bizottság által meghatározott fegyverváltság összegét. Erre vonatkozóan egyetlen adat áll rendelkezésünkre, mely szerint 1702-ben a 72 családfővel rendelkező Gödöllőért 432 forint megváltást határoztak meg.³² Grassalkovich I. Antal bő két évtizeddel később budai kerületi ügyészként vett részt a pozsonyi bizottság munkájában, jól átlátta a Pest megyei birtokviszonyokat. Tapasztalatai alapján törekedett arra, hogy ne szétszórt területeket szerezzen meg,

hanem összefüggő uradalmakat alakítson ki.³³ Türelme, évtizedeken keresztül húzódoó birtokszerzései így válnak érthetővé. Amikor 1723-ban megvásárolta Gödöllő egyik részét, Bossányi Krisztina még biztosan földesúr volt a községben.

Kikkel osztozott a falun? A legrégebbi monografikus jellegű munkában megjelenő – a későbbi könyvekben is általában változatlanul leírt –, Grassalkovichnak birtokrészüket eladó személyek voltak: „Bossányi Miklós, Bossányi Krisztina unokája [...] Bossányi Gáspár, Bossányi Krisztina fia [...] Berényi Mária Klára [...] Bárány Bossányi László”³⁴ Az életrajzi adatok pontosítása után már tudjuk, hogy Bossányi Miklós nem lehetett Krisztina unokája. (A vezetékneve miatt sem volt lehetséges.) Itt László fiáról, tehát Krisztina unokaöccséről van szó. Bossányi Gáspár is László fia, Berényi Klára pedig László unokája; Judit nevű leányának a gyermeke.³⁵ Bossányi László nevű rokon viszont nem élt,³⁶ mikor „[Grassalkovich] 1748. évi január 15-én Pesten kiállított szerződés erejénél fogva megvette az őt illető birtokrészt 15, 000 forintért.”³⁷ A szerző Odobenyák a település plébánosa volt, minden leírt név és adat esetében levéltári forrásra hivatkozott. Tapasztalataink alapján a 19. és a 20. század első felében, laikus írók tollából megjelent gödöllői helytörténeti munkákban a forrásközlések gyakran hibásak. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy ezekben a könyvekben a valós és a valótlan adatok sokszínűen keverednek. A Grassalkovich Antallal – Odobenyák szerint – megállapodó személyek közül egyedül Bossányi Miklóshoz fűződően őrzött meg néhány levelet a Ráday Levéltár gyűjteménye, amik szerencsés módon kapcsolatba hozhatók a gödöllői birtokkal és gondjaival.³⁸ A levelek tartalma előtt idézzük, mit írt Miklósról a mások által átvett első monográfia: „Grassalkovichs Antaltól fölvet 1500 frtot 20 évi törlesztésre. Mit Bossányi Miklós nem csak nem törlesztett, hanem annyira eladósodott, hogy az 1748. évi január 15-én Pesten kiállított szerződés szerint még 8000 frt ráfizetés mellett az egész gödöllői birtokrésze Grassalkovichs Antal nevére iratott át.”³⁹ Bossányi Miklósnak valóban nehézségei akadtak birtokkal. Nagynénjének írt keltezés nélküli levelében így fogalmazott Grassalkovich Antal képviselőjének, Darvas Józsefnek a megkeresésével kapcsolatban: „...megvallom allig látom már módgyát, hogy az Asszony Asszonyom Anyám ebből szép szerrel ki vonhassa magát. Járul ehhez, hogy énnékem Gödöllőnek ki kereséséhez, annál inkább meg tartásához igen kevés reményem van, mert az Asszony Asszonyom Anyámra több [] nem háramoltathatott mikor Gödöllőt ki váltotta...”.

33 FALLENBÜCHL, 1997. 15.

34 ODOBENYÁK, 1875. 32–33.

35 Guti Ország Mihály leszármazása. Ráday Levéltár, Ráday család levéltára C/64–2b. 53.d. Rimabánya.

36 SZLUHA, 2003. 187.

37 ODOBENYÁK, 1875. 33.

38 Gödöllő (Pest megye) Bossányi Krisztina levelei 1727–1750. Ráday Levéltár, Ráday család levéltára C/64–2. Gödöllő.

39 ODOBENYÁK, 1875. 32.

28 HORVÁTH, 1941. 15.

29 WELLMANN, 1933. 10.

30 WELLMANN, 1933. 10.

31 WELLMANN, 1933. 10.

32 HORVÁTH, 1987. 231.

Ugyanebben a levélben azt is leírta, hogy jobb szeretne „jóságot”, sem mint pénzt kapni a kamara elnöktől.⁴⁰ A „Camera Praeses” titulus használatából tudjuk meg, hogy Grassalkovich-ról van szó a levélben, illetve azt, hogy a levél 1748 után keletkezett. A gödöllői birtok tehát veszendőben van, és Krisztina korábban már fizetett a megtartásáért. A kiváltás utalhat a ius armorum (fegyverválság) összegére, de vonatkozhat az egyéb birtokosokkal való küzdelemre is.

A levél egy több mint két évtizedes, a család birtokaira vonatkozó vita utolsó periódusában született. Krisztina és Miklós ebben a kérdésben egyaránt levelezést folytatott Ráday Gedeonnal (1713–1792). A levelekből mindössze néhány darab maradt fenn az 1720-as és az 1750-es évek közti időszakból. A birtokos asszony által írtak Noszvajon keletkeztek, Bossányi Miklós pedig Nagyugrócra írt Ráday Gedeonnak Ludányba.⁴¹ A dokumentumok hangvétele alapján a fiatal Ráday családja a bizalmas, közvetítő szerepét látta el a Bossányi családban. 1727-ben kelt az legkorábbi ismert levél, melyben Bossányi Miklós Ráday Gedeon közbenjárásáért folyamodott, hogy nagynénjével meg tudjon egyezni a gödöllői birtokot illetően.⁴² A Krisztinának szóló missilist – amiben kérte az őt illető rész zálogból való kiadását – másolatban Rádaynak is megküldte. A falura vonatkozó levélváltásból annyi derül még ki, hogy három évvel később is rendezetlen a település kérdése. Krisztina Rádaynak írt levelében tanácsot kért: „...megértheti kegyelmed micsoda dolgom legyen Gödöllő iránt épen nem tudom mi tévő legyen bizony olyan buban vagyok sem éjel napal nincsen csendesegem majd meg bolondulok azért édes Fijam Uram tudositson Kegyelmed mi tévő legyen...”⁴³ Egy hónappal későbbi küldeményből kiolvasható, hogy Darvas József személyén keresztül Grassalkovich Antallal is folyhattak az egyeztetések. Krisztina özvegyasszonyi státuszához illő módon járt el, amikor külső segítségért folyamodott. Leveleinek stílusa jól kifejezi, megerősíti özvegy női mivoltát. Ez természetesen nem gyengeségét, inkább jó diplomáciai érzékét jelenti: „...elfáradtam bánatimban ha oda megyen Darvas József Uram szolyon Kegyelmed Őkegyelmének hogy kerje az Meltosagos Urat mutasa gracsiajat arva Szolgalojához az mostani sok bajaimban én magam alkalmatlan vagyok ara hogy olyan Meltosagos Urnak irhasak...”⁴⁴ Nevének használata az aláírásokban – „Árva Bossányi Krisztina” – megfelel a kor általános szokásainak.⁴⁵

40 Bossányi Miklós levele Bossányi Krisztinához, é.n. (1748 után). Ráday Levéltár, Ráday család levéltára, C/64–2. Gödöllő.

41 Bossányi Krisztina levelei 1727–1750, Gödöllő. Ráday Levéltár, Ráday család levéltára, C/64–2. Gödöllő.

42 Bossányi Miklós levele Ráday I. Gedeonhoz. 1727. szeptember 6. Ráday Levéltár, Ráday család levéltára, C/64–2. Gödöllő.

43 Bossányi Krisztina levele Ráday I. Gedeonhoz. 1730. augusztus 23. Ráday Levéltár, Ráday család levéltára, C/64–2. Gödöllő.

44 Bossányi Krisztina levele Ráday I. Gedeonhoz. 1730. szeptember 24. Ráday Levéltár, Ráday család levéltára, C/64–2. Gödöllő.

45 PÉTER, 2010. 184.

Az események részletes folyását a meglévő források birtokában már nem tudjuk pontosan feltárni. Egy Grassalkovich Antal keze által készített iratmásolat – mely a Bossányi levelek között maradt fenn – azonban nagyon jól összegzi a gödöllői birtok körüli történeteket.⁴⁶ Bossányi Krisztina végül kiegyezett a kamara elnökkel. Az irat szerint a szerződésben Nagyugróczi Bossányi Krisztina, néhai Bárány Bossányi Miklós és néhai Mocsáry Judit gyermeke, Szemere György özvegye nyilatkozik: Gödöllő kuriális falut a hozzá tartozó Babat, Besnyő és Egerszeg pusztákkal az 1692-ben Losoncon kötött osztálytétel szerint Krisztina testvére néhai Bossányi László kapta. Ő azonban az akkori budai adminisztrátornak, Verlain Istvánnak elidegenítette a birtokot. Bossányi Krisztina ezt törvényesen érvénytelenítette. Közben a birtok Dilmon Ferdinánd „kezére jutott”. Krisztina az 1723. augusztus 22-én, Zsidón (ma Vácegres) kelt contractus szerint engedte volna „akkori Director, s’ mostani F. Udvari Magyar Kamarának Praesessé Mlgos Gróf Grassalkovits Antal Kedves Ötsem Uram Ő Exelentiájának” kiváltani a települést. De Bossányi László osztálytetele szerint az örököseit illette, kik közös megegyezéssel Grassalkovich-ra „transzferáltak”, vagyis átadták neki a birtokot. (Sajnálatosan az irat az érintett örököseket és a birtokrészeket nem részletezi.) Mindezek miatt Krisztina teljes egészében lemondott a tulajdonjogáról tekintve a kamara elnök „mindenkoron különösen viselt szíves indulattját és sok alkalmatosságokkal mutatott hathatós nagy patrociniúmit, s’ minnyájunkkal való jótéteményeit”, valamint azt, hogy a Gödöllő visszaszerzésére fordított 6000 forint összeget megfizeti neki. Grassalkovich Antal, mivel a szerződés megkötésekor nem tudta a papírost és az összeget az egri káptalanhoz eljuttatni, ígéretet tett a kötelezvénynek a következő év Szent György napján (április 24-én) történő kielégítésére.

Tulajdonképp ez a dokumentum röviden összefoglalja Gödöllő és Bossányi Krisztina kapcsolatát. Az úrnő sosem volt egyedüli birtokosa a településnek, de a legtöbbet valóban ő tett a megőrzéséért. A gödöllői református közösség kelyhét birtokosként adományozta az eklézsiának. Idegen birtokosokkal pereskedett, konfliktusba került unokaöccsével, pártfogót keresett az ügy megoldásához. Azt nem tudjuk, hogy mennyit tartózkodott a községben, milyen hatása volt az itt élők megmaradására, gyarapodására a törökök kiűzésétől egészen Grassalkovich Antal egyedüli birtokossá válásáig. Anyai örökségéről végül még életében lemondott, teret engedve az új arisztokrácia jeles képviselőjének, ki a 18. század közepén birtokközponttá fejlesztette, mezővárossá tette Mocsáry Judit örökségét, a Bossányiak kuriális faluját. Krisztina Pest-Pilis-Solt vármegyéből kivonulva is hatalmas örökséget hagyott utódaira. Életének feltárt néhány mozzanatából kibővíthetjük a 17–18. század fordulójára, s a 18. század első felére jellemző birtokátrendeződésekről, Gödöllő és más települések mikrotörténetéről, egy

46 Bossányi Krisztina és Grassalkovich I. Antal közötti szerződés és Grassalkovich fizetési kötelezettségének elismerése. 1750. július 5. Ráday Levéltár, Ráday család levéltára, C/64–2. Gödöllő.

vagyonos özvegy bárónő életéről szóló ismereteinket. Nyomozásunkat itt lezárjuk, ám a jövőben ez az „akta” újra felüthető. Levéltáraink még ismeretlen, Bossányi Krisztina családjához, birtokaihoz kapcsolódó forrásainak felbukkanása természetesen tovább árnyalhatja, más megvilágításba is helyezheti a valóban küzdelmes életet élő földbirtokos asszony alakját.

FORRÁSOK JEGYZÉKE

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
A Ráday család levéltára, C/64–2 Gazdasági iratok. Gödöllő, Rimabánya.,
C/64–8 Ráday I. Gedeon levelezése.

IRODALOMJEGYZÉK

- Dr. Berente István: Gödöllő monographiája. Gödöllő, 1937. Kézirat. Gödöllői Városi Múzeum TD. 2005. 84. 1.
- Borosy András: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1712–1740. Új sorozat V. 1731–1734. Budapest, 1994.
- Dékán Antal (szerk.): Gödöllő. Budapest, 1975.
- Dercsényi Dezső (szerk.): Pest megye műemlékei. I. kötet. Budapest, 1958.
- Fallenbüchl Zoltán: Grassalkovich Antal. Hivatalnok és főnemes a XVIII. században. Gödöllői Múzeumi Füzetek 2. Gödöllő, 1997.
- Für Lajos: A Bossányi-hagyaték összeírása, 1765. In: Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): Thesaurus Solemnis. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt. Debrecen–Nyíregyháza, 2002. 81–97.
- Für Lajos: Jobbágyösszeírások Noszvajon – 1765, 1771. In: Acta Academiae Pedagogicae Agriensis Historiae XXXVI. Eger, 2007. 158–168.
- Horváth István: Gödöllő a felszabadulástól II. Józsefig. Szeged, 1941.
- Horváth Lajos: Gödöllő történetének írott forrásai 1325–1711. Gödöllő, 1987.
- Horváth Lajos: A középkortól a 18. század elejéig. In: G. Merva Mária (főszerk.): Gödöllő története I. A kezdetektől 1867-ig. Gödöllő, 2007.
- McScheffrey, Shannon: Detective Fiction in the Archives: Court Records and the Uses of Law in Late Medieval England. History Workshop Journal, Issue 65. Spring 2008. 65–78.
- Odrobenyák Nepomuk János: Gödöllő hajdan és most. Gödöllő, 1875.
- Péter Katalin: Az asszony neve. Arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon. In: Történelmi Szemle, 52. (2010) 2. sz. 151–187.
- Szluha Márton: Nyitra vármegye nemes családjai. I. kötet. Budapest, 2003.
- Ürmössyné Nagy Júlia: Gödöllő emberföldrajzi leírása. Szeged, 1927.
- Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Budapest, 1933.

Noémi Czeglédi: Baroness Krisztina Bossányi, the Unknown Landowning Lady

Baroness Krisztina Bossányi (1673–1765) was an aristocratic landowning lady in 17th-century Hungary. Her family belonged to the wealthier aristocrats. At the time of her death her lands extended on the area of 5 counties. She was a joint owner on more than 70 settlements with the manorial centre of her lands in Noszvaj, which was in her sole ownership. The literature on the local history of Gödöllő mistakenly considers her as a powerful owner of the settlement. The aim of this study is to reveal her relationship to Gödöllő truthfully, based on available sources and to portray both the widowed lady successfully managing her landed properties for over 50 years and her family.

Koháry II. István és családja

A tehetséges Koháry család meghatározó alakja volt a Magyar Királyságnak. Számos vármegyei és országos tisztséget töltöttek be, kitűntek a török ellen vívott harcokban.¹

A Koháryak első ismert őse, György 1470 táján Mátyás király udvarnoka volt. A család a 16. században egyre nagyobb jelentőségűvé vált. Koháry Imre felesége ráhói Jákóffy Kata volt.

Koháry Imre fia, Koháry Péter (1564–1629) Hont vármegye jegyzőjeként működött, majd a török elleni csatákban tűnt ki, 1593-ban Fülek ostrománál alvezérként, a következő évben pedig Esztergom alatt. 1606-ban királyi biztосként részt vett a bécsi békekötésben. 1608-ban küldötként vállalt szerepet a korona Prágából való elhozásában, amiért II. Mátyás megkoronázása után Érsekújvár alkaptányává nevezték ki. 1613-ban Báthory Gábor erdélyi fejedelemhez küldték követségbe. Erdemei elismeréseként 1616. február 15-én bárói címet kapott. 1618-ban Komáromba küldték biztосként a törökkel való békekötés miatt. 1619-ben Érsekújvárat védte Bethlen serege ellen, de őrsége kapitulált, ő pedig fogságba esett, ahonnan csak két év múlva szabadult. 1621-ben királyi engedélyt nyert arra, hogy 60 lovasból és 40 gyalogosból álló testőrséget tartson. 1623-ban sikerrel védte meg Érsekújvárt főkapitányi tisztségben. II. Ferdinánd 1627-ben királyi személynökké nevezte ki. Felesége Kazy Borbála volt, akitől István nevű fia és két lánya született.

Koháry I. István (1616–1664) 1647. szeptember 23-án Szécsény vár főkapitánya lett, 1657-ben Fülek vár örökös főkapitánya, 1658-ban pedig Hont vármegye főispánja. I. Lipót 1664. április 10-én fővezérnek nevezte ki. Július 19-én Lévánál a török ellen vívott harcban elesett, a halála helyszínén kápolnát emeltek, és a garamszentbenedeki nemzetségi sírboltban helyezték örök nyugalomra. Felesége Balassa II. Imrének Bosnyák Judittól született lánya, Balassa Judit volt, második felesége Ujfalussy Éva lett.

Koháry I. Istvánnak öt fia született. Imre fia még 1685-ben halt meg, Gábor pedig ferences szerzetes lett. Koháry I. János 1657. június 13-án látta meg a napvilágot. 1682-ben Thököly Imre ellen harcolt, de elfogták, majd Kassán és Ungváron raboskodott. Kiszabadulása után Buda 1686. évi visszavételében vállalt szerepet. Meghalt 1696-ban, eltemették Garamszentbenedeken. Feleségétől, orbovai Jakussith Polixenától nem született gyermeke.

¹ A családfa vázlatának összeállításánál felhasznált irodalom: BOROVSKY, 2004., KEMPELEN, 2001., NAGY, 1860. 6 köt. 288–294.

Koháry Farkas (1685–1704) a császári királyi kamarásságig vitte. 1683-ban részt vett Bécs védelmében, Buda ostrománál pedig a Nógrád és a Hont vármegyei nemességet vezette. 1704-ben Horvátországba vezényelték, ahol Dubrova városában halt meg. Nyolc gyermeke született feleségétől, gróf Rechberg Mária-Luizától. Koháry I. István fiai közül, s talán az egész Koháry családban Koháry II. István vált a legjelentősebbé, akinek a nevét ma is sokan őrzik.

Koháry II. István 1649. március 11-én született a török által fenyegetett Csábrág várában. A tehetséges ifjút a nagyszombati jezsuita kollégiumba küldték tanulni. Miután apját a törökök csatában megölték, a legidősebb férfi családtagként I. Lipót császár a 15 éves Koháry II. Istvánt kinevezte apja helyére Fülek várának kapitányává úgy, hogy tanulmányainak befejezéséig a német származású Unger Mártont tette helyettesévé. 1660-tól tanulmányait Bécsben folytatta, a következő évben annak befejezését I. Lipót aranylánccal jutalmazta. 1667-től Fülek vár kapitányaként harcolt a törökök ellen. Thököly Imre csapatai is sikertelenül ostromolták meg a várat 1678-ban, amiért I. Lipót Koháryt aranyláncon függő arcképével tüntette ki.

Az 1681. évi soproni országgyűlésen sokat tett, hogy a protestánsokat megnyerje az uralkodó számára, kezdeményezésére iktatták törvénybe, hogy a protestánsok Füleken is új templomot építhetnek. I. Lipót ezt követően kamarássá, királyi tanácsossá és ezredessé nevezte ki. A békét azonban az országgyűlés sem hozta el. Thököly a következő évben megtámadta Füleket, a vár védői kapituláltak Koháry kivételével, akit Thököly regéci, majd munkácsi börtönébe vettetett. A börtönben is mindvégig I. Lipót híve maradt, kiszabadulásakor, 1685-ben a császár a hűség eleven mintaképének nevezte, XI. Ince pápa pedig saját kezű levelet küldött neki.

1686-ban dunáninnyi főkapitánnyá, a bányavárosok főkapitányává nevezték ki, részt vett Buda felszabadításában, a következő évben pedig Eger visszafoglalásában, ahol jobb karját egy török golyó összeroncsolta. Az egri Szépasszonyvölgyet a kortársak róla nevezték el Koháry-völgynek.²

Az 1703-ban kitört Rákóczi-szabadságharc idején birtokait elfoglalták, maga pedig bujdosni kényszerült. II. Rákóczi Ferenc sem tudta a saját oldalára állítani. Harcolt, de vezető szerepet már nem vállalt. Huszár ezredet tartott fenn, pénzt kölcsönzött hadi célokra az uralkodónak, s részt vett I. Lipót biztосaként az 1704. évi selmecbányai tanácskozáson. Gróf Pálffy János 1709-ben visszafoglalta csábrági várát, ahol haláláig tartózkodott.

III. Károly az 1712. évi koronázó országgyűlésen Koháryt teljes fizetéssel nyugdíjazta 48 évi hűséges szolgálataért. 1714-ben belső titkos tanácsossá nevezték ki, országbíróvá választották, s az országgyűlésen a vallásügyi tanácskozásokon vallási türelmességével tűnt ki. Az 1720. évi vallásügyi bizottságban a király által küldött biztосként, majd a bizottság elnökeként dolgozott a katolikusok és protestánsok kibékítésén. 1723-ban tartott országgyűlésen tagja, később elnöke volt az országhatár megállapítása céljából kiküldött bizottságnak.

² SUGÁR, 1973–74. 203.

Ezt követően visszavonultan élt, és a nagyobb részt munkácsi fogságában, Egerben, illetve a budai és csábrági magányában írt verseit adta közre. 1731. március 29-én hunyt el. Nem csupán jó hadvezér, diplomata volt, hanem költő is. Jótékonyága révén számos templom, ispotály, iskola épült és működött, de nem feledkezett meg a szegények támogatásáról sem.³

Koháry II. István nem nősült meg, gyermeket nem hagyott hátra maga után. A Koháry nevet és vagyont az országbíró testvérének, Farkasnak egyetlen életben maradt fia, András vitte tovább.

Koháry II. István anyja, Koháry I. Istvánné Balassa Judit anyjának, Bosnyák Juditnak az apja, báró Bosnyák II. Tamás (1575–1635) füleki kapitány, királyi főasztalnok volt, aki 1614-ben szerezte meg kecskeméti birtokát, de kiterjedt birtokot mondhatott magáénak Nógrád és a szomszédos vármegyékben is. Bosnyák Tamásnak Zádory Katalintól több gyermeke született. István nevű fia egyházi pályára lépett. Lányait főrangú férfiak kérték feleségül. Bosnyák Zsófia Wesselényi II. Ferencnek, a Bosnyák Tamást a füleki főkapitányi tisztségben követő későbbi nádornak lett az első neje. Bosnyák Kata Perényi Ferenchez ment feleségül, Bosnyák Judit pedig Balassa II. Imre hitvese lett.⁴

Bosnyák Judit és Balassa II. Imre egyik lányát, Juditot – amint korábban említettük – Koháry I. István vette feleségül, a másik lány, Emerencia Esterházy Zsigmond felesége és az Esterházy-ág őse lett. Bosnyák Judit és Balassa II. Imre házasságából egy fiú is született, aki Balassa III. Imre volt. Balassa III. Imre Erzsébet nevű lánya Illésházy Miklóshoz ment feleségül, tőlük származott az Illésházy-ág. Balassa III. Imre másik lánya, Zsófia Motesiczky Pálhoz ment feleségül létrehozva ezzel a rokonságot a Motesiczky-ággal.⁵

A Koháry-birtokok kiterjesztése

A Koháryak első földbirtoka Hont vármegyében húzódott. Koháry Péter (1564–1629) 1629-ben királyi adományt nyert a Hont vármegyei csábrági és szitnyai várakra és uradalmakra. A család az előnevét innen kapta.

Koháry Péternek azonban zálogbirtoka is volt rövid ideig. Kálnay Pál 1600 körül zálogosította el Palotát, Sikátort és Alagot Koháry Péternek és Újfalu Gergelynek. Koháry Pétert 1619-ben iktatták be a birtokba, miután a törökök elfoglalták Palotát. Koháry birtokba lépése ellen a kalocsai érsek 1629-ben tiltakozott.⁶

3 ILLÉSY, 1885. 46.

4 NAGY, 1857. 206.

5 NAGY, 1857. 124.

6 KÁROLYI, 1911. 79., 81.

1. táblázat A csábrági uradalom (1703–1726)⁷

település	vármegye	a mai neve	ország
Vecze, falu	Hont	Ipolyvece	Magyarország
(Ipoly)Nyék, falu	Hont	Vinica	Szlovák Köztársaság
Csall, falu	Hont	Čelovce	Szlovák Köztársaság
Apova / Apafalva, falu	Hont	Opava	Szlovák Köztársaság
Palást, falu	Hont	Plášťovce	Szlovák Köztársaság
Szalatnya, falu	Hont	Slatina	Szlovák Köztársaság
(Alsó)Szemeréd, falu	Hont	Dolné Semerovce	Szlovák Köztársaság
(Ipoly)Visk, falu	Hont	Vyškovce nad Ipľom	Szlovák Köztársaság
Pereszlén, falu	Hont	Preseľany nad Ipľom	Szlovák Köztársaság
(Ipoly)Födemes, falu	Hont	Ipeľské Útany	Szlovák Köztársaság
Csábrágvarbók, falu	Hont	Čabradský Vrbovok	Szlovák Köztársaság
Méznevelő, falu	Hont	Medovarce	Szlovák Köztársaság

2. táblázat A szitnyai uradalom (1703–1726)⁸

település	vármegye	a mai neve	ország
Kormosó, falu	Hont	Krnišov	Szlovák Köztársaság
Prencsfalva / Berencsfalu, falu	Hont	Prenčov	Szlovák Köztársaság
Devicse, falu	Hont	Devičie	Szlovák Köztársaság
(Szitnya)Lehota, falu	Hont	Sitnianska Lehôtka	Szlovák Köztársaság
Illés, falu	Hont	Ilija	Szlovák Köztársaság
Zsibritó, falu	Hont	Žibritov	Szlovák Köztársaság
Beluja / Bæld, falu	Hont	Beluj	Szlovák Köztársaság
(Szent)Antal, mezőváros	Hont	Antol	Szlovák Köztársaság

Wesselényi II. Ferenc nádor első felesége, Bosnyák Zsófia révén került rokonságba a Koháryakkal, Széchy Máriával kötött második házassága miatt pedig megszerezte a Széchyek murányi, balogi, derencsényi birtokait.⁹ Balog a Széchy család ősi birtoka volt, míg a murányi uradalmat 1621-ben Széchy Mária

7 Štátny oblastný archív v Banskej Bystrici (a továbbiakban: ŠABB) L. Rody a Panstvá, II. Panstvá.

Panstvo Koháry–Coburg v Čabradi. A csábrág-szitnyai és divényi uradalom számadásai (1703–1726).

8 ŠABB L. Rody a Panstvá, II. Panstvá. Panstvo Koháry–Coburg v Čabradi. A csábrág-szitnyai és divényi uradalom számadásai (1703–1726).

9 Egyes vélemény szerint Wesselényi II. Ferenc felesége révén 1644-ben kapta adományul a Széchy család birtokait, Murányt és Balogot. (Ifj. REISZIG – SARLAY, 1903.)

apja, rimaszécsi Széchy II. György 1621-ben nyerte el százezer forint lefizetése ellenében.¹⁰ Kevésbé ismert, hogy a derencsényi birtokot 1544-ben kapták meg a Széchyek.¹¹

Acsády Ignác szerint 1648-ban egyeztek meg Wesselényiek Illésházy Gáborral arról, hogy Illésházy lemond Murányról. Illésházy 1649. május 16-án gróf Pálffy Pál nádor előtt aláírta az egyezményt, melynek értelmében Sztrecsény és Teplice jószágokért lemondott a murányi, derencsényi, szendrői, enyickei, mátraaljai és kőrösi jószágokra való minden jogáról. Kevésbé hosszadalmas előzményű egyezséggel szereztek meg Balog várát és a hozzá tartozó uradalmat. Wesselényi II. Ferenc és Széchy Mária a jószágot tízezer forinton váltotta meg Széchy Dénes gróftól.¹²

A Wesselényi II. Ferenc nevéhez kötött felkelést követően özvegye, Széchy Mária minden birtokát elkobozta az uralkodó 1671-ben.¹³ A kincstári kezelésbe került birtokokat gróf Koháry II. István szerezte meg.

Koháry II. István még 1682-ben kérte a Kamarát, hogy adják neki a murányi uradalmat, de ez akkor nem valósult meg. A Thököly börtönéből kiszabadult Koháry II. István 1686-ban megszerezte viszont Thököly Imre egykori birtokát Rimaszombaton. Rimaszombat mezővárosban a kincstári birtokból 8400 rénes forint értékűvel pótolták ki a Koháry II. István és János váltságdíját, amiről a divényi uradalom kapcsán a későbbiekben esik bővebben szó.¹⁴

A Balog központhoz tartozó kincstári kezelésű birtok egy részét 1686-ban 10 000 rénes forint értékben Koháry II. Istvánnak adományozta az uralkodó. I. Lipót már 1689-ben beleegyezett abba is, hogy 1690-ben balogi és derencsényi birtokrészekkel elégítsék ki Koháry II. Istvánt 7240 rénes forint összegű elmaradt zsoldjáért cserébe. 1690-ben a Kamarától megkapta tehát a derencsényi uradalom egy részét, az uradalom többi részén azonban más nemesi családok osztoztak. Az ugyanebben az esztendőben Koháry II. István kérésére készült összeírás szerint a derencsényi uradalom egy része még zálogbirtokosoknál volt Széchy Mária korábbi zálogba adása miatt.¹⁵ 1691. május 9-én I. Lipót utasította a Magyar és az Udvari Kancelláriát, hogy a balogi és derencsényi kincstári javak maradványából

egészítsék ki Koháry korábbi birtokadományát. I. Lipót tehát több lépcsőben örökre odaadományozta Koháry II. Istvánnak a balogi és derencsényi uradalmakat az 1691. május 14-ei dátummal leírt adománylevél tanúsága szerint.¹⁶

1694-ben az uralkodó engedélyezte, hogy a Murány várához tartozó birtok Koháry II. Istvánhoz kerüljön, valamint Jolsva települést a kastéllyal együtt zálogba vehette. A murányi birtok utáni első érdeklődéstől eltelt tizenkét évnyi várakozás a Thököly-féle felkelés idején Koháry II. István bebörtönzésének is köszönhető volt.

Koháry II. István, Farkas és Judit 1701-ben elcserélték Surány város felének egyharmadát Kaunitz Andrással, aki Nagyrőcét, Chisnyót adta nekik Gömör vármegyében. Az uralkodó beleegyezését 1702. május 30-án kapták meg.¹⁷

Koháry II. István végül a murányi uradalomra vonatkozó birtokadományt majd csak 1720-ban nyerte el az uralkodótól, amit addig zálogban használt. A Kamarától kapta meg a murányi uradalmat, míg Jolsva várost a kassai jezsuitáktól. Jolsva egyébként még Széchy Mária idejéből volt náluk zálogban. A Garam folyamvidékén is megszerzett néhány községet a nyitrai püspöktől, Szelepcsényi Györgytől. Garamszécset a jezsuitáktól vette meg. Nagyrőce a főispántól került hozzá, mellé cserével hozzájutott Hízsnóhoz is.

A Koháryak birtoka ilyen módon vált a legnagyobb Gömör vármegyében. Hozzájuk tartoztak tehát a murányi, balogi, derencsényi uradalmak és a rimaszombati birtokrész is.

3. táblázat A murányi uradalom (1703–1729)¹⁸

település	vármegye	a mai neve	ország
Murányalja, falu	Gömör	Muráň	Szlovák Köztársaság
Muránylehota / Murányszabadi, falu	Gömör	Muránska Lehota	Szlovák Köztársaság
(Murány)Hosszúrét, falu	Gömör	Muránska Dlhá Lúka	Szlovák Köztársaság
(Murány)Zdichava / Kakas-alja, falu	Gömör	Muránska Zdychava	Szlovák Köztársaság
Kisrőce, falu	Gömör	Revúčka	Szlovák Köztársaság
Nagyrőce, mezőváros	Gömör	Revúca	Szlovák Köztársaság
Vizesrét, falu	Gömör	Mokrá Lúka	Szlovák Köztársaság
Umlalehota / Lehelfalva, falu	Gömör	Revúcka Lehota	Szlovák Köztársaság
Lubenyik / Lubény, falu	Gömör	Lubeník	Szlovák Köztársaság
Hízsnó, falu	Gömör	Chyžné	Szlovák Köztársaság

10 NAGY, 1863. 528., 533.

11 BALOGH, 2012. 24.

12 ACSÁDY, 1885.

13 BALOGH, 2012. 25.

14 HLODÁK, 2007. 132–133.

15 A kincstári kezelésbe tartozó, de Széchy Mária miatt korábban elzálogosított derencsényi uradalomrész 1690. február elsején: Padar, Kiete, Gerlicze, Babaluska, Tris, Baradna, Hrusova, Esztrény, Poproc, Lipocz, Ispánmező, Uyvasar, Lukowistye, Krokawa, Bisztro, Ratko, Szlatnina praedium, Szilistye, Lukovistye. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) UC 5:14(b).)

16 MNL OL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár Libri regii 22. kötet, 24–27.

17 KÁROLYI, 1911. I. 308.

18 ŠABB L. Rody a Panstvá, II. Panstvá. Panstvá. Panstvo Koháry-Coburg v Muráni. A murányi uradalom számadásai (1703–1729).

település	vármegye	a mai neve	ország
Mnisány / Baráttelke, falu	Gömör	Mníšany	Szlovák Köztársaság
Koprás / Korpás, falu	Gömör	Kopráš	Szlovák Köztársaság
Jolsva, mezőváros	Gömör	Jelšava	Szlovák Köztársaság
Jolsvataplocza / Jolsvatapolca, falu	Gömör	Jelšavská Teplica	Szlovák Köztársaság
Süvéte, falu	Gömör	Šivetice	Szlovák Köztársaság
(Kis)Perlász, falu	Gömör	Prihradzaný	Szlovák Köztársaság
Polonka / Garamszécs, falu	Gömör	Polomka	Szlovák Köztársaság
Zavadka / Ágostonlak, falu	Gömör	Závadka nad Hronom	Szlovák Köztársaság
Sumjác / Királyhegyalja, falu	Gömör	Šumiac	Szlovák Köztársaság
Telgárt / Garamfő, falu	Gömör	Telgárt	Szlovák Köztársaság
Vernár, falu	Gömör	Vernár	Szlovák Köztársaság

4. táblázat A balogi és derencsényi uradalom (1693–1712)¹⁹

település	vármegye	a mai neve	ország
Rimaszécs, mezőváros	Gömör	Rimavská Seč	Szlovák Köztársaság
Dobóca, falu	Gömör	Dubovec	Szlovák Köztársaság
Cakó, falu	Gömör	Cakov	Szlovák Köztársaság
Iványipuszt, puszt	Gömör		Szlovák Köztársaság
Zsip, falu	Gömör	Žip	Szlovák Köztársaság
(Balog)Tamási, falu	Gömör	Tomášovce	Szlovák Köztársaság
Hácsipuszt, puszt	Gömör		Szlovák Köztársaság
Perjése, falu	Gömör	Dražice	Szlovák Köztársaság
Meleghegy, falu	Gömör	Teplý Vrch	Szlovák Köztársaság
Felsőbalog, falu	Gömör	Vyšný Blh	Szlovák Köztársaság
Alsóbalog, falu	Gömör	Nižný Blh	Szlovák Köztársaság
(Balog)Pádár, falu	Gömör	Padarovce	Szlovák Köztársaság
Bugyikfala, falu	Gömör	Budikovany	Szlovák Köztársaság
Derencsény, falu	Gömör	Drienčany	Szlovák Köztársaság
Eszterény, falu	Gömör	Ostrany	Szlovák Köztársaság
Hrussó / Balogrussó, falu	Gömör	Hrušovo	Szlovák Köztársaság
Lukovistye / Kőhegy, falu	Gömör	Lukovištia	Szlovák Köztársaság
Babaluska / Babarét, falu	Gömör	Babinec	Szlovák Köztársaság
Sztizs / Eszterézs, falu	Gömör	Striežovce	Szlovák Köztársaság

19 ŠABB L. Rody a Panstvá, II. Panstvá. Panstvo Koháry-Coburg vo Vyšnom Blhu. A balogi és derencsényi uradalom számadásai (1693–1712).

település	vármegye	a mai neve	ország
Kiéte, falu	Gömör	Kyjatice	Szlovák Köztársaság
Baradna, falu	Gömör	Brádno	Szlovák Köztársaság
Dobrapatak, falu	Gömör	Potok	Szlovák Köztársaság
Rónapatak, falu	Gömör	Rovné	Szlovák Köztársaság
Poprocs / Gömörhegyvég, falu	Gömör	Poproč	Szlovák Köztársaság
Polom / Dombosmező, falu	Gömör	Polom	Szlovák Köztársaság
(Ratkó)Zdichava / Balogér, falu	Gömör	Ratkovská Zdychava	Szlovák Köztársaság
Krokava / Kopárhegy, falu	Gömör	Krokava	Szlovák Köztársaság
Gerlice, falu	Gömör	Hrlica	Szlovák Köztársaság
(Ratkó)bisztró / Ratkósebes, falu	Gömör	Ratkovské Bystré	Szlovák Köztársaság
Poloszkó, falu	Gömör	Ploské	Szlovák Köztársaság
Ratkó, falu	Gömör	Ratková	Szlovák Köztársaság
(Ratkó)Szuha, falu	Gömör	Ratkovská Suchá	Szlovák Köztársaság
(Gömör)Lipóc, falu	Gömör	Lipovec	Szlovák Köztársaság
Újvásár, falu	Gömör	Rybník	Szlovák Köztársaság
(Gömör)Ispánmező, falu	Gömör	Španie Pole	Szlovák Köztársaság
Szeleste, falu	Gömör	Slizké	Szlovák Köztársaság
Gesztés, falu	Gömör	Hostišovce	Szlovák Köztársaság
Zeherje, falu	Gömör	Zacharovce	Szlovák Köztársaság

5. táblázat A rimaszombati birtok (18. század eleje)²⁰

település	vármegye	a mai neve	ország
Rimaszombat, mezőváros	Gömör	Rimavská Sobota	Szlovák Köztársaság

A Koháryak egyik legismertebb birtoka Pest-Pilis-Solt vármegyében Kecskemét volt. A mezőváros legnagyobb birtokosává idővel a Koháry család vált.²¹

Kecskemét városnak az 1565. évi összeírás szerint öt földesura volt. A földesúri családok közül a Pelényiek, a Pásztohyak, a Balaiak és a Gémesiek egy-egy nyolcad részt, Sárkándi Pál örökösei pedig négy nyolcad részt bírtak.

A Gémesi részt 1614-ben Bosnyák II. Tamás királyi főtekfogyó szerezte meg. Birtokait lánya, Balassa II. Imréné Bosnyák Judit örökölte. Az örököső lánya,

20 BOROVSKY, 2004.

21 A Kecskemétre és a Pest megyére vonatkozó rész Borovszky Samu által szerkesztett Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye monográfia alapján készült, csak az eltérést jelöltük a későbbiekben. Lásd: BOROVSKY, 2004.

Balassa Judit báró Koháry I. István neje lett, így vált ez a rész a Koháryak birtokává.²² A Bosnyák-féle rész egy nyolcada azonban leányági örökösödés útján 1746-ban Mottesiczky István birtokába került.

A Balai rész, melyet 1590-ben Rákóczy Zsigmond nyert adományul, két részre szakadt. Az egyiket I. Rákóczy Ferencről Koháry II. István vette zálogba, melyre Koháry András 1731-ben gróf Pálffy Miklós nádortól nádori adományt nyert. A másik részt gróf Aspremontné Rákóczy Julianna örökölte, akinek örökösei 1818-ban örökváltási szerződésre léptek a várossal, amely azután az ő részüket 20 000 forintért megváltotta.

A Sárkándi Pál-féle rész, amelyhez a helység fele tartozott, a Wesselényi és a Csáky grófokra szállt. Az 1635-ben Wesselényi II. Ferencné Bosnyák Zsófia által az apjától örökölt kecskeméti részt 1660-ban Wesselényi II. Ferenc és második felesége, Széchy Mária átadták biztosítékként báró Richthausen Jánosnak a tőle felvett 10 000 tallér kamatjáért. 1670-ben Széchy Mária Koháry I. István gyermekeinek engedte át a kecskeméti birtokrészt az apjuktól felvett 10 000 forint fejében.²³

Az ún. Királyi Könyvek vonatkozó bejegyzése szerint I. Lipót Koháry II. Istvánnak adományozta szolgálataiért és a felkelés idején tanúsított hűségéért, valamint Koháry zsoldja gyanánt a Wesselényi hűtlensége miatt a kincstárba szállt kecskeméti birtokot 1666 magyar forint és 66 dénár értékben. Az uralkodó az 1701. június 24-én kelt adományt 1702. május 26-án erősítette meg.²⁴ Az 1702-ben megszerzett részre Koháry II. István örökös adományt nyert 1711-ben.²⁵ A Csáky-féle részt, melynek jövedelmét egy ideig a pozsonyi apácák élvezték, 1807-ben váltotta meg a város 33 000 forintért.

Özvegy Báthory Zsigmondné Pethe Katalint 1656-ban beiktatták a Pelényi család kecskeméti birtokrészebe. A Báthoryak megszakadását követően gróf Koháry II. István nyerte adományul 1702-ben.²⁶ A Pásztohy család része azonban a Fáy, a Fráter családokra és ezeknek oldalági örököseire szállott. Mindenesetre gróf Koháry II. István 1731. évi halálakor már a Koháryak voltak a város legnagyobb földbirtokosai.

Kecskemét mezőváros mellett azonban több település és puszta is a család javai közé tartozott. A 17. században készült összeírás szerint Kecskemét mellett több helyen is kimutatható a Koháry család birtoka. A Bosnyák örökség közé tartozott ezen kívül Akasztópusztát, Hugyipusztát, Vacsipusztát, (Váckis)Újfalut, Dukát, Szentistvánt, Úrit, Tóalmást, Csővárat, Kisszentmiklóst, Kókát, Markházát,

Szenttamáspusztát, Gyálpusztát, Essőpusztát, Vályapusztát, valamint Kartalt.²⁷ A szakirodalom szerint Tápióság, Páty és (Koháry)Szentlőrinc esetében is igazolható a Koháryak birtoklása.²⁸

6. táblázat A Pest-Pilis-Solt vármegyei birtokok (17. század vége)²⁹

település	vármegye	a mai neve	ország
Kecskemét, mezőváros	Pest-Pilis-Solt	Kecskemét	Magyarország
Dömsöd, falu	Pest-Pilis-Solt	Dömsöd	Magyarország
Acsa, falu	Pest-Pilis-Solt	Acsa	Magyarország
Tápiósüly, falu	Pest-Pilis-Solt	Tápiósüly	Magyarország
Mende, falu	Pest-Pilis-Solt	Mende	Magyarország
Akasztópuszta, puszta	Pest-Pilis-Solt	Akasztó	Magyarország
Hugyipuszt, puszta	Pest-Pilis-Solt		Magyarország
Vacsipuszt, puszta	Pest-Pilis-Solt		Magyarország
(Váckis)Újfalu, falu	Pest-Pilis-Solt	Váckisújfalu	Magyarország
Duka, falu	Pest-Pilis-Solt	Vácduka	Magyarország
Szentistván, falu	Pest-Pilis-Solt	Bajaszentistván	Magyarország
Úri, falu	Pest-Pilis-Solt	Úri	Magyarország
Tóthalmást, falu	Pest-Pilis-Solt	Tóalmás	Magyarország
Csővár, falu	Pest-Pilis-Solt	Csővár	Magyarország
Kisszentmiklós, falu	Pest-Pilis-Solt	Őrszentmiklós	Magyarország
Kóka, falu	Pest-Pilis-Solt	Kóka	Magyarország
Markháza, falu	Pest-Pilis-Solt	Márháza	Magyarország
Szenttamáspuszt, puszta	Pest-Pilis-Solt		Magyarország
Gyálpuszt, puszta	Pest-Pilis-Solt	Gyál	Magyarország
Essőpuszt, puszta	Pest-Pilis-Solt		Magyarország
Vályapuszt, puszta	Pest-Pilis-Solt		Magyarország
Kartal, falu	Pest-Pilis-Solt	Kartal	Magyarország
Tápióság, falu	Pest-Pilis-Solt	Tápióság	Magyarország
Páty, falu	Pest-Pilis-Solt	Páty	Magyarország
(Koháry)Szentlőrinc, falu	Pest-Pilis-Solt	Koháryszentlőrinc	Magyarország

A Nógrád, illetve Heves és Külső-Szolnok vármegyei Koháry-birtokok esetében az anyai ági öröklés kiemelkedően fontos lehetett. Másfelől az anyai

27 MNL OL UC 69:40 A Koháry család javainak összeírása Pest megyében.

28 BOROVSKY, 2004.

29 MNL OL UC 69:40 A Koháry család javainak összeírása Pest megyében. (17. század vége), BOROVSKY, 2004.

22 NAGY, 1860. 291.

23 KÁROLYI, 1911. II. köt. 96.

24 MNL OL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár Libri regii 25. köt. 561–563.; E 227 Magyar Kamara Archivuma Libri donationum 16. köt. 255.

25 HORNYIK, 1862. 43–44.

26 HORNYIK, 1862. 7., 53.

ági rokonságnak a fiskus számára hűtlenség címén elkobzott vagy magszakadás miatt elvett birtokainak megszerzése volt Koháry II. István célja nemcsak Gömör vármegyében, hanem Nógrád, illetve Heves és Külső-Szolnok vármegyékben is.

A Bosnyák II. Tamás-féle hatalmas területre kiterjedő birtokok öröklése meghatározó jelentőségű volt. Bosnyák Tamás halálát követően 1635-ben családi egyezség született a birtokok örökléséről. A Koháryakhoz került birtokok szempontjából a következőket kell kiemelni.

A Nógrád vármegyei jószágot illetően 1635-ben Bosnyák II. Tamás legidősebb leánya, Wesselényi II. Ferencné Bosnyák Zsófia, a következő helységeket nyerte: Dráhi pusztá, Fülekkelecsény, Uhorszka, Ipolynyitra, Garáb, Buzita, Fülekkovácsi, Szalmatercs, Kerekudvar. A második leánya, Balassa II. Imréné Bosnyák Judit is földbirtokot kapott: Karancsság várkastélyt a hozzátartozó helységekkel, vagyis Etessel, Apátfalvával, Ságújfaluval, Litkével, Herencsénnyel, Törinccsel, Nagybátkával, Megyerrel, Becskével, Sóshartyánnal, Sávollyal, Terbeléddel, Bolgárommal, Szántóval, Alsóbaráddal, Kisdályóval. A harmadik lánynak, Perényi Ferencné Bosnyák Katalinnak más vármegyében jutott örökség. Végül egyetlen fia, István az esztergomi kanonok, később veszprémi püspök (†1644) a következő helységeket mondhatta ilyen módon a magáénak: Varbó, Drás, Nagy- és Kiscsitár, Iliny, Nézsa, valamint Pest megyében Csővár, Acsa, Szentmiklós, Kőkényes és Duká.³⁰ A Bosnyák II. Tamás-féle karancssági központhoz tartozó birtokok Koháry I. István felesége, Balassa Judit anyai ági öröklése révén került a Koháry családhoz.

Koháry I. Istvánné Balassa Judit anyai nagybácsijáról, a Bosnyák- és Balassa-birtokok egy részét öröklő Balassa III. Imréről is meg kell emlékeznünk. Övé volt Nógrád vármegye legnagyobb birtoka, a divényi uradalom, amelynek néhány települése Heves és Külső-Szolnok, Pest-Pilis-Solt vármegyék területére is kiterjedt Hont vármegyén kívül. A birtokait hűtlenségére hivatkozva az uralkodó többször elkobozta, majd magvaszakadtával a divényi uradalom kincstári kezelésbe került.

Bosnyák-javak voltak Heves és Külső-Szolnok vármegyében is. Bosnyák II. Tamás örökségén Balassa III. Imre és Bosnyák Zsófia férje, Wesselényi II. Ferenc osztozott.³¹

Még Koháry II. István országbíró apja, Koháry I. István kezdte kiépíteni a Koháry család Nógrád, Heves és Külső-Szolnok vármegyei jószágát. A szécsényi és a gyöngyösi uradalom településének nagyobb részét 1647-ben Forgách Ádám zálogosította el.³² Koháry I. István így lett az 1647. november 18-án³³ kelt királyi

30 BOROVSKY, 2004.

31 SZEDERKÉNYI, 1891.

32 Soós, 1975. 231–232., 244–245.

33 A második záloglevél, amely már nem négy évre szólt, 1650. május 7-én kelt, ennek értelmében a teljes szécsényi uradalom meghatározatlan időre a Koháryaké lett, amíg gróf Forgách Ádám vagy örökösei vissza nem fizetik a kölcsönt. Gróf Forgách János Ádám célja az uradalom visszaszerzése volt, 1725-ben ténylegesen birtokba vette az uradalmat, de csak 1737-ben foglalták szerződésbe. (PÁLMÁNY, 2012. 444–445.)

rendelet értelmében a szécsényi és gyöngyösi uradalom nagyobbik felének zálogbirtokosa.³⁴

A Koháryak két uradalmának másik része viszont a 17. század elején még Bosnyák II. Tamásé volt, amelyet Balassa II. Imre örökölt felesége révén. A magvaszakadt Balassa III. Imre birtokrészeit Koháry II. István vette birtokba, mivel anyja Balassa Judit, anyai nagyapja pedig Bosnyák II. Tamás volt.³⁵ A mai Nógrád és Heves megyében húzódó gyöngyösi uradalomból Adács, Visznek és Hort öröklődött Bosnyák-jogon, s az uralkodóhoz hű Koháry II. István 1683-ban léphetett birtokba. A Bosnyák-jogon örökölt és a zálogban lévő birtokok határa akár egy településen belül is húzódhatott, ezért tettek birtokjogi különbséget az 1716. és 1718. évi úrbéri összeírások írói az adott településeken belül.³⁶

7. táblázat A Koháry család szécsényi uradalma (1716–1718)³⁷

település	vármegye	a mai neve	ország
Szécsény, mezőváros	Nógrád	Szécsény	Magyarország
Halászi (Szécsényhalászi), falu	Nógrád	Szécsényhalászi	Magyarország
Súnymáspusztá, pusztá	Nógrád	Nógrádmegyer	Magyarország
Súnypusztá, pusztá		Nagylóc	Magyarország
Bátkapusztá, pusztá	Nógrád	Rimóc	Magyarország
Gárdonypusztá, pusztá	Nógrád	Csitár	Magyarország
Keresztúrpusztá, pusztá	Nógrád	megszűnt, Iliny és Gárdony közelében	Magyarország
Farkasalmáspusztá, pusztá	Nógrád	Szécsény	Magyarország
Draipusztá, pusztá	Nógrád	Őrhalom	Magyarország
Patvarcpusztá, pusztá	Nógrád	Patvarc	Magyarország
Varsány, falu	Nógrád	Varsány	Magyarország
Varbó, falu	Nógrád	Vrbovka	Szlovák Köztársaság
Trázs, falu	Nógrád	Őrhalom	Magyarország
Nagy- és Kiscsitár, falu	Nógrád	Csitár	Magyarország
Lóc, falu	Nógrád	Nagylóc	Magyarország
Sipek, falu	Nógrád	Nógrádsipek	Magyarország
Rimóc, falu	Nógrád	Rimóc	Magyarország
Hollókő, vár	Nógrád	Hollókő	Magyarország

34 PÁLMÁNY, 1986. 23.

35 NAGY, 1857. 19.

36 ŠABB L. Rody a Panstvá, II. Panstvá. Panstvo Koháry-Coburg vo Filakove. Urbáriumok (1716–1718).

37 ŠABB L. Rody a Panstvá, II. Panstvá. Panstvo Koháry-Coburg vo Filakove. Urbáriumok (1716–1718).

település	vármegye	a mai neve	ország
Ecseg, falu	Nógrád	Ecseg	Magyarország
Szakál, falu	Nógrád	Nógrádszakal	Magyarország

8. táblázatA Koháry család gyöngyösi uradalma (1716–1718)³⁸

település	vármegye	a mai neve	ország
Gyöngyös, mezőváros	Heves és Külső-Szolnok	Gyöngyös	Magyarország
Adács, falu	Heves és Külső-Szolnok	Adács	Magyarország
Visznek, falu	Heves és Külső-Szolnok	Visznek	Magyarország
Hort, falu	Heves és Külső-Szolnok	Hort	Magyarország
Pata, mezőváros	Heves és Külső-Szolnok	Gyöngyöspata	Magyarország
Gyöngyöstarján, falu	Heves és Külső-Szolnok	Gyöngyöstarján	Magyarország
Keszeg, falu	Nógrád	Keszeg	Magyarország
Herencsény, falu	Nógrád	Herencsény	Magyarország

Koháry I. Istvánné Balassa Judit testvére, Balassa III. Imre magvaszakadtával kincstári kezelésbe került divényi uradalmat az 1686. évi uralkodói adomány szerint gróf Zichy István kapta meg. Az egykori Balassa-birtok egy része azonban nem apai ági, tehát nem Balassa örökség volt, hanem anyai ági Bosnyák II. Tamás után. A Koháryak vitatták a Bosnyák-féle javak Zichy családhoz kerülését. Végül Koháry II. István, illetve Zichy István özvegye Amadé Magdolna és fia, Zichy Ádám között megegyezés született 1700. november 29-én. A megegyezés értelmében a Zichyek átengedték a Koháryaknak az 1686-ban a Zichyek adománylevelébe került Bosnyák eredetű településeket, „mellyek örökösön soha azon Divény várához nem tartoznak is.”³⁹ Az érintett települések Nógrád vármegyében, Heves és Külső-Szolnok vármegyében⁴⁰ és Pest-Pilis-Solt vármegyében⁴¹ terültek el.

Nógrád vármegyében az ilyen módon érintett birtokrészt még Balassa III. Imre adta zálogba 1670-ben Keller Jánosnak és feleségének, Komáromy Erzsébetnek. A zálogbirtok Horváth Jánoshoz és feleségéhez, Jánossy Judithoz került, majd tőlük a Koháryakhoz. Noha a Zichy család erre az egykori divényi birtokrészre is adományt kapott 1686-ban, a Zichy családdal való megegyezésnek köszönhetően nem került vissza a Zichy családhoz.⁴² Ez a birtokrész lett a Koháry-féle (karancs)sági uradalom.

38 ŠABB L. Rody a Panstvá, II. Panstvá. Panstvo Koháry-Coburg vo Filakove. Urbáriumok (1716–1718).

39 KOMJÁTI, 2008. 114.

40 Adács, Visznek, Hort. Lásd: KOMJÁTI, 2008. 113–119.; Soós, 1975. 68–69., 519., 277.

41 Kóka. Lásd: KÁROLYI, 1911. 89.

42 BOROVSZKY, 2004.; SZIRÁCSIK, 2005/4. 69–70.; SZIRÁCSIK, 2005. 12.; MNL OL P 707. Fasc. 175. No. 18. A divényi uradalom jogbiztosító oklevele 1686-ból.

Amikor Koháry II. István és János familiárisaikkal Thököly Imre fogságába estek, kiváltásukért 10 000 dukátot fizettek. Koháry Farkas egyéb segítség híján az uralkodóhoz fordult a váltságdíj előteremtése miatt még 1684. november elsején kelt levelének tanúsága szerint, amelyben kérte, hogy a váltságdíj fedezete a divényi uradalom egy része legyen.⁴³ A Haditanács kárpótlásként 25 000 forint kifizetését javasolta a Koháryaknak, de csupán 16 600 forint értékű birtokrészt hasítottak ki számukra a néhai Balassa III. Imre divényi uradalmából. A divényi birtokrészt a rimaszombati kincstári birtokrészsel egészítették ki 25 000 rénes forint összértékűre.⁴⁴ Az egykori Balassa-féle divényi uradalom egy részéből két birtok lett a Koháryak tulajdonában, itt említhetjük meg a zsélyi és a Koháry-féle divényi uradalmakat.

9. táblázat Koháry II. István (karancs)sági birtoka (1720–1731)⁴⁵

település	vármegye	a mai neve	ország
(Karancs)Ság, falu	Nógrád	Karancsság	Magyarország
Ságújfalu, falu	Nógrád	Ságújfalu	Magyarország
Etes, falu	Nógrád	Etes	Magyarország
(Karancs)Apátfalva, falu	Nógrád	Karancsapátfalva	Magyarország
Litke, falu	Nógrád	Litke	Magyarország
Törincs, falu	Nógrád	Trenč	Szlovák Köztársaság

10. táblázat Koháry II. István zsélyi uradalma (1716–1718)⁴⁶

település	vármegye	a mai neve	ország
Balassagyarmat, mezőváros	Nógrád	Balassagyarmat	Magyarország
Zahora, falu	Nógrád	Selešťany	Szlovák Köztársaság
Zsély, falu	Nógrád	Želovce	Szlovák Köztársaság
Szklabonya, falu	Nógrád	Sklabiná	Szlovák Köztársaság
Kisújfalu, falu	Nógrád	Nová Ves	Szlovák Köztársaság
Óvár, falu	Nógrád	Olováry	Szlovák Köztársaság
Bussa, falu	Nógrád	Bušince	Szlovák Köztársaság
Kiszellő, falu	Nógrád	Malé Zlievce	Szlovák Köztársaság

43 KOMJÁTI, 2008. 113.

44 SZIRÁCSIK, 2005/4. 69–70., MNL OL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár Libri regii 22. kötet 24–27.

45 ŠABB L. Rody a Panstvá, II. Panstvá. Panstvo Koháry-Coburg vo Filakove. A füleki uradalom számadásai (1720–1731).

46 ŠABB L. Rody a Panstvá, II. Panstvá. Panstvo Koháry-Coburg vo Filakove. Urbáriumok (1716–1718).

11. táblázat Koháry II. István divényi uradalma (1703–1726)⁴⁷

település	vármegye	a mai neve	ország
Lest, falu	Nógrád	Lešť	Szlovák Köztársaság
Turopolya / Túrmező, falu	Nógrád	Turie Pole	Szlovák Köztársaság
Nagylám, falu	Nógrád	Velký Lom	Szlovák Köztársaság
Brezova / Csehberek, falu	Nógrád	České Brezovo	Szlovák Köztársaság
Felsőesztergály, falu	Nógrád	Horné Strháre	Szlovák Köztársaság
Alsóesztergály, falu	Nógrád	Dolné Strháre	Szlovák Köztársaság
Szelc / Erdőszele, falu	Nógrád	Selce	Szlovák Köztársaság
Kissztracin / Kishalom, falu	Nógrád	Malé Straciny	Szlovák Köztársaság
Nagykürtös, falu	Nógrád	Velký Krtíš	Szlovák Köztársaság
Alsópribel / Alsófehérkút, falu	Hont	Dolné Příbelce	Szlovák Köztársaság

Koháry I. István füleki kapitány a felesége, báró Balassa Judit révén megszerzte a füleki uradalmat. Ennek az uradalomnak egy része Bosnyák örökség volt, amelyet Bosnyák II. Tamás leánya, Balassa II. Imréné Bosnyák Judit örökölt, ki- amelynek leánya, Balassa Judit Koháry I. Istvánhoz ment nőül. Koháry I. István halála után a füleki uradalmat fia, II. István országbíró örökölte, akit I. Lipót király még 1664-ben Fülek várának kapitányává nevezett ki.⁴⁸ 1701. június 24-én kelt adomány értelmében Koháry II. István Fülek mezővárosban kapott birtokot, méghozzá a Báthoryak füleki birtokrészét.⁴⁹ A Koháryak a füleki birtokot két részre osztották, a nagyobb része Koháry II. Istvánhoz került, míg a kisebb részét Koháry Farkas fiai kapták.⁵⁰

12. táblázat Koháry II. István füleki uradalma (1716–1718)⁵¹

település	vármegye	a mai neve	ország
Fülek, mezőváros	Nógrád	Filakovo	Szlovák Köztársaság
Uhorszka (Ipolymagyarai), falu	Nógrád	Uhorské	Szlovák Köztársaság
Szamotercpuszta, puszta	Nógrád	Málinec	Szlovák Köztársaság

47 ŠABB L. Rody a Panstvá, II. Panstvá. Panstvo Koháry–Coburg v Čabradi. A csábrág-szitznyai és divényi uradalom számadása (1703–1726).

48 BOROVSKÝ, 2004.

49 MNL OL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár Libri regii 25. köt. 561–563., E 227 Magyar Kamara Archivuma Libri donationum 16. köt. 255.

50 ŠABB L. Rody a Panstvá, II. Panstvá. Panstvo Koháry–Coburg vo Filakove. Urbáriumok (1716–1718).

51 ŠABB L. Rody a Panstvá, II. Panstvá. Panstvo Koháry–Coburg vo Filakove. Urbáriumok (1716–1718).

település	vármegye	a mai neve	ország
Garáb (Kálnógaráb), falu	Nógrád	Kalinovo	Szlovák Köztársaság
Nyitra (Ipolynyitra), falu	Nógrád	Nitra nad Ipľom	Szlovák Köztársaság
Nagydaróc, falu	Nógrád	Veľké Dravce	Szlovák Köztársaság
Bolyk, falu	Nógrád	Boľkovce	Szlovák Köztársaság
Galsa (Ipolygalsa), falu	Nógrád	Holiša	Szlovák Köztársaság
Sávoly (Füleksávoly), falu	Nógrád	Šávoľ	Szlovák Köztársaság
Perse, falu	Nógrád	Prša	Szlovák Köztársaság
Bolgárom, falu	Nógrád	Bulhary	Szlovák Köztársaság
Kovácsi (Fülekkovácsi), falu	Nógrád	Filakovské Kováče	Szlovák Köztársaság
Csákányháza, falu	Nógrád	Čakanovce	Szlovák Köztársaság
Síd, falu	Gömör	Šíd	Szlovák Köztársaság
Szamotercpuszta, puszta	Nógrád	Málinec	Szlovák Köztársaság
Szalatnyapuszta, puszta	Nógrád		Szlovák Köztársaság
Bucsonypuszta, puszta	Nógrád		Szlovák Köztársaság
Galambapuszta, puszta	Nógrád	Čakanovce	Szlovák Köztársaság
Telekpuszta, puszta	Nógrád		Szlovák Köztársaság
Szentfalvapuszta, puszta	Nógrád	Filakovo	Szlovák Köztársaság
Veselénypuszta, puszta	Nógrád	Nové Hony	Szlovák Köztársaság

13. táblázat Koháry Farkas fiainak füleki uradalma (1716–1718)⁵²

település	vármegye	a mai neve	ország
Csákányháza, falu	Nógrád	Čakanovce	Szlovák Köztársaság
Síd, falu	Gömör	Šíd	Szlovák Köztársaság
Nyitra (Ipolynyitra), falu	Nógrád	Nitra nad Ipľom	Szlovák Köztársaság
Kovácsi (Fülekkovácsi), falu	Nógrád	Filakovské Kováče	Szlovák Köztársaság
Nagydaróc, falu	Nógrád	Veľké Dravce	Szlovák Köztársaság
Garáb, falu	Nógrád	Kalinovo	Szlovák Köztársaság
Uhorszka (Ipolymagyarai), falu	Nógrád	Uhorské	Szlovák Köztársaság
Bolyk, falu	Nógrád	Boľkovce	Szlovák Köztársaság
Szamotercpuszta, puszta	Nógrád	Málinec	Szlovák Köztársaság
Szentfalvapuszta, puszta	Nógrád	Filakovo	Szlovák Köztársaság
Veselénypuszta, puszta	Nógrád	Nové Hony	Szlovák Köztársaság

52 ŠABB L. Rody a Panstvá, II. Panstvá. Panstvo Koháry–Coburg vo Filakove. Urbáriumok (1716–1718).

Koháry II. István a bécsi udvarhoz való hűsége miatt a Thököly-felkelés, illetve a Rákóczi-szabadságharc idején elvesztette birtokait. A harcok elmúltával azonban a birtokaiba visszaállított Koháry család hálás szívvel gondolhatott a birtokszerző gróf Koháry II. Istvánra.

A Koháryak ugyanis két ízben veszítették el birtokaikat: a Thököly-felkelés idején és a Rákóczi-szabadságharc folyamán. A harcok múltával a birtokok a Koháryakhoz mindkét alkalommal visszakérültek.

A Thököly Imre vezette felkelés idején nagy károkat szenvedtek el a Koháry-birtokok. Koháry Farkas 1682. szeptember 15-én így írt erről: „...Nékünk, Koháryaknak jó darab portiónk oda, a faluinkat is, ott körül-belül mind össze égettek. Szécsény után Fülektől is elestünk...” Szeptember 30-án kelt levelében beszámolt arról, hogy a szitnyai kastélyukat teljesen feldúlták a kurucok, és Csábrágot megpróbálták bevenni. A pusztítás olyan jelentős volt, hogy ezért Nógrád vármegye még 1684 őszén sem adóztatta Fülek környékét.⁵³ A helyzethez hozzájárult, hogy Koháry katonái is károkat okoztak a Koháry-birtokokon.⁵⁴

A Rákóczi-szabadságharc 1705. évi szécsényi országos gyűlésén a Koháryak hazaárulás címén elvesztették birtokaikat, amelyeket II. Rákóczi Ferenc hű emberei kaptak meg. Csábrágot Rákóczi gróf Bercsényi Miklósnak adományozta. A csábrági kapu fölött volt Koháry felirata: „Dat Deus cui vult Comes Stephanus Koháry”, avagy „Ad az Isten annak, akinek akar, gróf Koháry István”. Helyébe Bercsényi a következőket íratta: „Accepit ubi vult Comes Nicolaus Bercsényi”, vagyis „Elveszi, aki akarja, gróf Bercsényi Miklós”. Csábrágot Pálffy 1709 augusztusában foglalta vissza.⁵⁵ A Rákóczi-szabadságharc idején a Koháryak Heves és Külső-Szolnok vármegyei földjeire II. Rákóczi Ferenc birtokjogot adományozott 1704-ben Esterházy Antalnak, amit 1711 után a Koháryak visszakaptak.⁵⁶ Koháry II. István füleki birtokába 1707-ben Esterházy Dánielt iktatták be, a vármegye harmadik világláza lett 80 dica becsült vagyonával. Gr. Forgách Simon visszakapta a szécsényi uradalmát, ami Koháry zálogában volt. A Balassa Judit-féle jószágokat két közneves, Géczy Zsigmond és Sövényházy Ferenc szerezte meg.⁵⁷ A császárhű Koháryak a Rákóczi-szabadságharc után sorra visszakapták birtokaikat Hont, Gömör, Nógrád, Heves és Külső-Szolnok, valamint Pest-Pilis-Solt vármegyékben.

53 KOMJÁTI, 2013. 1029–1030.

54 KOMJÁTI, 2010.

55 THALY, 1870. 48–49.

56 SOÓS, 1975.277.

57 PÁLMÁNY, 1985. 18–19.

A Koháry-birtokok sorsa az országbíró halála után

A Koháry család jószágá, főként pedig a Magyar Királyságban lévő földbirtokai gróf Koháry II. István országbíró idejében váltak a legnagyobbá, hiszen birtokainak kiterjesztésében buzgó földesúr volt. Célja az apai és anyai ági örökség megtartása és megszerzése lehetett. Az anyai ágon kegyvesztett vagy magvaszakadt rokonainak, így Balassa III. Imrének és Wesselényi II. Ferenc nádornak a birtokait sikerült elnyernie különféle módokon. Segítségére volt ebben az uralkodó iránti töretlen hűsége és a saját érdemei. Ahogy kortársa, Gyöngyösi István megjegyezte, „tekéletes hűségét megösmérő és azt jutalmazni kívánó jó ura, koronás királya, azki tudniillik mind jószágabéli értékét nevezetesen bővítette, mind tiszteinek méltóságos állapotját garádicsonként nagyobbította”.⁵⁸

Koháry II. István másik célja a család biztonságának megteremtése lehetett. Aggódo anyja, Koháry I. Istvánné Balassa Judit Szitnyán, 1680. január 19-én kelt leveléből is ezt olvashatjuk ki: „...Én nem tudom, miért szerzel az Jóságot, ha magadnak nyugodalmas életet nem kívánsz. Csak mások élnek könnyebben, az te nagy faratsagod után, mint magad Jóságod hasznából...”⁵⁹

Koháry II. István halálát követően a család Magyar Királyságban húzódó birtoka lényegében alig bővült, az országbíró jelentős birtokgyarapítása révén a Koháry család itteni birtokai elérték a legnagyobb kiterjedésüket. Koháry András nevéhez ugyan köthető nagyobb arányú birtokgyarapítás, hiszen megszerezte a korábbi Koháry-birtokoktól igen távol fekvő alsó-ausztriai ebenthali és walterskircheni uradalmakat. Az országbíró által nagy erőfeszítéssel meg- vagy visszaszerzett családi birtokok azonban viszonylag gyorsan kikerültek az örökös Koháry-Coburg család kezeléséből.

Bosnyák II. Tamás Koháryakhoz került egykor hatalmas birtokát az 1740-es években a család három ága, vagyis az Esterházy-, a Koháry- és az Illésházy-ág osztotta föl. A három ágat képviselő Esterházy Imre, Illésházy József és Koháry András 1744. március elsején szerződést kötött a Bosnyák-javak felosztásáról, amit 1746. május 6-án Mária Terézia erősített meg.⁶⁰

Az 1716-ban és 1718-ban készült úrbéri összeírások arról tanúskodnak, hogy a füleki uradalom két részből állt, egyik része Koháry II. Istváné volt, míg a másik része testvére, Koháry Farkas fiaihoz tartozott. Koháry II. István halálakor egyesült a két füleki uradalomrész az egyetlen életben maradt férfi családtag, Koháry András kezében. Az 1746. évi családi egyezség alapján azonban jelentősen megszűgödött ez a Bosnyák-jogon öröklődő birtok, amiből nagyobb részt kapott az

58 GYÖNGYÖSI, 2002.

59 KOMJÁTI, 2012.

60 MNL OL P 1292 Lymburg-Styrum és Keglevich-Koháry cs. 1. cs. Fasc. 1. cs. No. 1–19. A Bosnyák-javak felosztása. Eredeti kelt: Pest, 1746. május 6. Másolat: Buda, 1755. augusztus 27.

Esterházy-ág, míg kisebb részt Károlyi Ferenc.⁶¹ Az Esterházyak által a Koháryaktól megszerzett birtokrészek nagy része hamar kikerültek az Esterházyak kezeléséből. Az említett javakat a Koháryak és más családok bírták már a 18. század végén. Az 1773-ban készült helységnévtár készítői az Esterházy-ághoz került Nógrád vármegyei birtokból már csak bizonyos Fülek mezővárosi birtokrészt találtak.⁶² A 19. század elejére a Koháryaké lett az egykori uradalom középpontját adó mezőváros.⁶³ Az egykor nagy kiterjedésű füleki uradalom maradék része a 19. század első harmadában a Coburgokhoz került.⁶⁴

A Nógrád, illetve a Heves és Külső-Szolnok vármegyében húzódó javak közül a még Koháry I. István által zálogba vett Forgách-birtokok, vagyis a szécsényi és a gyöngyösi uradalom nagyobb részét képező birtokrész még Koháry II. István országbíró életében, 1724-ben visszakerült a Forgách családhoz.⁶⁵ A családon belüli egyezség értelmében a Bosnyák-jogon öröklődő három Heves és Külső-Szolnok vármegyei település, vagyis Hort, Adács és Visznek 1746-ban Illésházy Józsefé lett.⁶⁶ A szécsényi birtokrészből az 1724. évi zálog visszaadása után⁶⁷ megmaradt Bosnyák-javak 1746-ban szintén az Illésházy-ágéi lettek.⁶⁸ Ilyen módon kerültek ki a szécsényi és a gyöngyösi birtokok a Koháryak kezéből.

A Nógrád vármegyében elterülő, Bosnyák-jogon öröklődő (karancs)sági birtokrész az 1746. évi egyezség következtében bomlott föl, s került át a Koháryakkal rokon Károlyi Ferenchez és Nádasdy Baltázár feleségéhez, Berényi Erzsébethez.⁶⁹ A Zichy család a Koháry II. Istvánhoz került divényi birtokrészekre (a Koháry-féle zsélyi és divényi uradalomra) is adományt kapott 1686-ban, amit csak az országbíró 1731. évi halálát követően szerezte vissza a Zichy család.⁷⁰

61 MNL OL P 1292 Lymburg-Styrum és Keglevics-Koháry család Fasc 1., No. 1–19. Bosnyák-javak felosztása. Másolat: Buda, 1755. augusztus 27., eredeti: Pest, 1746. május 6.

62 HLAVÁCSNÉ, 2002. 366–369.

63 BOROVSKY, 2004.

64 ŠABB L. Rody a Panstvá, II. Panstvá. Panstvo Koháry-Coburg vo Filakove. A füleki uradalom számadásai (1830–1832).

65 Soós, 1975. 231–232., 244–245.

66 Soós, 1975. 277.; MNL OL P 1292 Lymburg-Styrum és Keglevics-Koháry család Fasc 1., No. 1–19. Bosnyák-javak felosztása. Másolat: Buda, 1755. augusztus 27., eredeti: Pest, 1746. május 6.

67 ŠABB L. Rody a Panstvá, II. Panstvá. Panstvo Koháry-Coburg vo Filakove. A füleki uradalom számadása 1724-ből.

68 MNL OL P 1292 Lymburg-Styrum és Keglevics-Koháry család Fasc 1., No. 1–19. Bosnyák-javak felosztása. Másolat: Buda, 1755. augusztus 27., eredeti: Pest, 1746. május 6.

69 MNL OL P 1292 Lymburg-Styrum és Keglevics-Koháry család Fasc 1., No. 1–19. Bosnyák-javak felosztása. Másolat: Buda, 1755. augusztus 27., eredeti: Pest, 1746. május 6.

70 BOROVSKY, 2004; SZIRÁCSIK, 2005/4. 69–70.; SZIRÁCSIK, 2005. I. 12.; MNL OL P 707. Fasc. 175. No. 18. A divényi uradalom jogbiztosító oklevele 1686-ból.

A Pest-Pilis-Solt vármegyében húzódó birtokokat is érintette a Bosnyák-javak 1746. évi felosztása.⁷¹ A nem Bosnyák-jogon öröklődő kecskeméti birtokrész Coburg Ferdinándé lett a Koháry család utolsó férfi családtagja, Koháry Ferenc halálát követően az 1831-ben kelt királyi adománylevelével alapján, így a város vele folytatta a Koháryakkal megkezdett örököségi tárgyalásokat. A Coburg hercegekkel 1834. november 15-én történt az egyezség, melynek értelmében a város az egykori Koháry-féle birtokrész váltása fejében 170 000 forintot fizetett. Egyúttal a kecskeméti lakosok által használt vacsi pusztát a város rögtön átadta, s a váltágösszegeből 60 000 forintot lefizetett, miközben a hátralevő 110 000 forintról kötelezvényt állított ki, illetve a vacsi pusztán a szükséges gazdasági épületek kisajátításáért pedig 1568 pengő forintot fizetett. A váltágösszeget, amely meghaladta a 303 620 forintot, 1847 végére már teljesen rendezték.⁷²

Gömör vármegyében a Koháry család földesúri jogai alól Rimaszombat város úgy váltotta meg magát, hogy előbb bizonyos feltételek mellett évi 2000, később azonban minden feltétel és korlátozás nélkül évi 3000 forintot fizetett, ez az idők folyamán 630 forintra, vagyis 1260 koronára csökkent, míg végül az 1790-es években e tehertől is végkép megszabadult.⁷³ A balogi és derencsényi uradalom a Hont vármegyei birtokokhoz hasonlóan a Koháry család férfi ágának kihalása után a Coburgoké lett.⁷⁴ A murányi uradalom is hasonlóan megmaradt a Koháryak kezelésében, s került át a Coburgokhoz.⁷⁵ A Koháry család utolsó férfi családtagjának, herceg Koháry Ferencnek 1826. évi halálát követően a vejére, Coburg Ferdinánd hercegre szállottak királyi adományozás révén a Hont vármegyei ősi Koháry-birtokok is, vagyis a szitnyai és csábrági uradalmak.⁷⁶

A számottevő birtokcsökkenés hatására jelentős földrajzi változás figyelhető meg a Magyar Királyság területén húzódó birtokokat tekintve. A Koháry II. István idején még Hont, Gömör, Nógrád, Heves és Külső-Szolnok, Pest-Pilis-Solt vármegyékre kiterjedő birtokhálózat jobbára Hont és Gömör vármegyére csökkent, csak kisebb birtokok maradtak a többi vármegyében. Az országbíró halálát követően megszerzett alsó-ausztriai uradalmak jelentősége pedig növekedett.

71 MNL OL P 1292 Lymburg-Styrum és Keglevics-Koháry család Fasc 1., No. 1–19. Bosnyák-javak felosztása. Másolat: Buda, 1755. augusztus 27., eredeti: Pest, 1746. május 6.

72 BOROVSKY, 2004.

73 BOROVSKY, 2004.

74 A balogi és derencsényi uradalom Coburgok kezébe kerüléséről levéltári forrás nem maradt fenn vagy lappang, de a 19. század közepén készült földrajzi szótár alapján elmondhatjuk, hogy a derencsényi uradalom a balogi birtokrésszel a Coburgoké lett. Lásd: FÉNYES, 1851.

75 MNL OL UC 216:1 A murányi uradalom és tartozékainak 1830. évi összeírása.

76 MNL OL UC 218:1. A szitnyai uradalomnak és tartozékainak 1830. évi összeírása.

Mivel korábban a 18. század végi és 19. századi állapotokat kutatták, ezért a Koháryakról annyit tudhattunk, hogy nagyobb birtokaik húzódtak Hont és Gömör vármegyékben, ahol oligarchának tartották a családot.⁷⁷ Noha ismert volt, hogy Pest-Pilis-Solt, illetve Heves és Külső-Szolnok vármegyékben is rendelkeztek birtokokkal⁷⁸, de a Nógrád vármegyei hatalmas kiterjedésű birtokokról már nem emlékeztek meg, hiszen a Nógrád vármegyei monográfiák⁷⁹ a Koháry-birtokok kapcsán jóformán csak a füleki uradalom 19. századi állapotáról tesznek említést. Nem volt tehát ismert, hogy Koháry II. István földesurassága idején a Koháryak Nógrád vármegye egyik legnagyobb birtokosai voltak. A Koháry-birtokok megfigyeltetése és a későbbi időszakokra koncentrált kutatások miatt Koháry II. István nagymérvű birtokgyarapító tevékenysége és a Koháry család kezeléséből később kikerülő birtokrészek feledésbe merültek.

FORRÁSOK JEGYZÉKE

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

- A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii 22., 25. kötet
 - E 227. Magyar Kamara Archivuma, Libri donationum 16. köt.
 - P 707. Zichy-család, Fasc. 175. No. 18. A divényi uradalom jogbiztosító oklevele 1686-ból.
 - P 1292. Lymburg-Styrum és Keglevich-Koháry család, Fasc. 1. cs. No. 1–19. A Bosnyák-javak felosztása. Eredeti kelt: Pest, 1746. május 6. Másolat: Buda, 1755. augusztus 27.
 - UC 5:14(b). A kincstári kezelésbe tartozó, de Széchy Mária miatt korábban elzálogosított derencsényi uradalomrész összeírása 1690. február elsején.
 - UC 69:40. A Koháry család javainak összeírása Pest megyében. (17. század vége)
 - UC 216:1. A murányi uradalom és tartozékainak 1830. évi összeírása.
 - UC 217:1. A szitnyai uradalom és tartozékainak 1830. évi összeírása.
 - UC 218:1. A csábrági uradalom és tartozékainak 1830. évi összeírása.
- Štátny oblastný archív v Banskej Bystrici (ŠABB) L. Rody a Panstvá, II. Panstvá.
- Panstvo Koháry–Coburg v Čabradi. A csábrág-szitnyai és divényi uradalom számadásai (1703–1726),
 - a szitnyai-csábrági uradalom számadásai (1703–1726),
 - a divényi uradalom számadásai (1725–1730).
 - Panstvo Koháry–Coburg v Muráni. A murányi uradalom számadásai (1703–1729).
 - Panstvo Koháry–Coburg vo Vyšnom Blhu. A balogi és derencsényi uradalom számadásai (1693–1712).

⁷⁷ FÓNAGY, 1999. 1173.

⁷⁸ KÁROLYI, 1911.; Soós, 1975.

⁷⁹ BOROVSKY, 2004.; MOCSÁRY, 1982. 75.

- Panstvo Koháry–Coburg vo Filakove. A füleki uradalom számadásai (1720–1731, 1830–1832).
- Panstvo Koháry–Coburg vo Filakove. Urbáriumok (1716–1718).

IRODALOMJEGYZÉK

- Acsády Ignác: Széchy Mária. 1610–1679. Budapest, 1885. (<http://mek.oszk.hu/05700/05776/html/05.htm#157>)
- Balogh Gábor: A Balogh Nemzettség Eredetéről. 2012. (<http://mek.oszk.hu/10600/10630/10630.pdf>)
- Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. A teljes Borovszky egy lemezen. Arcanum CD-ROM, 2004.
- Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik. Pesten, 1851. (<http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyves/>)
- Fónagy Zoltán: Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. In: Századok, 1999. 6. sz. 1141–1191.
- Gyöngyösi István: Rózsakoszorú. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Jankovics József. Szerk.: Balázs Jenő. Budapest, 2002. (<http://mek.oszk.hu/06100/06102/html/>)
- Hlavácsné Kérdő Katalin (összeállította és szerkesztette): Magyarország történeti helységnévtára. Nógrád megye (1773–1808) II. Budapest–Salgótarján, 2002.
- Hlodák, Pavol: Muránsky hrad a jeho páni. Kalinovo, 2007.
- Hornik János: Kecskemét város története, oklevéltárral. 3. kötet. Kecskemét, 1862.
- Illésy János: Gr. Koháry István élete és munkái. Karcag, 1885.
- Károlyi László: A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. I–II. kötet. Budapest, 1911.
- Kempelen Béla: Magyar nemes családok [elektronikus dok.]. Arcanum digitéka. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2001.
- Komjáti Zoltán Igor: Adalékok gróf Koháry István (1649–1731) Heves vármegyei birtokviszonyaihoz. In: Agria XLIV. Eger, 2008. 111–131.
- Komjáti Zoltán Igor: „Mint az tatár, úgy jöttek az falukra” A portyázó füleki várőrség viselkedése a polgári lakossággal szemben Koháry István főkapitánysága idején (1667–1682). In: Kritische Zeiten. 2010. 1. szám (<http://hdl.handle.net/2437/111463>)
- Komjáti Zoltán Igor: „...Suae Majestatis Sacratissimae servitia omni occasione... toto posse meo promovere...” (Milyen volt Koháry István főkapitánynak? In: Kritische Zeiten. III. évf. 2012. 1–2. szám (<http://hdl.handle.net/2437/131057>))
- Komjáti Zoltán Igor: „...keserves órái és napjai sok ezer léleknek...” (Fülek 1682-es ostroma). In: Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata. 2013. 147. évf. 4. sz. 1001–1030.

Mocsáry Antal: Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statisztikai Esméltetése (Hasonmás) Kecskemét, 1982. III. köt.

Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. 1. kötet, 1857.

Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. 6 kötet, Pest, 1860.

Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. 10. kötet, Pest, 1863.

Pálmány Béla: Nógrád vármegye nemességének átrétegződése (1542–1848). In: Századok, 1985. évi 1. száma 3–41.

Pálmány Béla: Végvárok Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újratelepítés korában (1663–1703). In: Szivircsek Ferenc – Bagyinszky Istvánné (szerk.): A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XII. Salgótarján, 1986. 90–96.

Pálmány Béla: Fejezetek Szécsény történetéből. In: Szederjesi Cecília (szerk.): Nagy Iván. Történeti Kör Évkönyve 4. 2012. Salgótarján, 2013.

Ifj. Reiszig Ede – Sarlay Samu: Gömör-Kishont vármegye nemes családai. In: Borovszky Samu (szerk.): Gömör-Kishont vármegye leírása. Budapest, 1903. (<http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0008/30.html>)

Soós Imre: Heves megye közsései 1867-ig. Eger, 1975.

Sugár István: Adatok Eger város múltjából. In: Az Egri Múzeum Évkönyve 11–12. Eger, 1973–1974. 203–216.

Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. III. kötet. Ötvenedik fejezet. Eger, 1891. (<http://193.224.44.190/hvt/3kot/34r50fej.htm>)

Szirácsik Éva: Beszámoló a 2005. évi besztercebányai „Nogradica” kutatás eredményeiről. In: Levéltári Szemle 4. 2005, 73–77.

Szirácsik Éva: A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687–1787). Salgótarján, 2005.

Thaly Kálmán: Csábrág. In: Nagy Miklós (szerk.) Magyarország képekben. Honisméltató album. Pest, 1870.

Éva Szirácsik: "Why do you acquire property?" The Increase of Landed Property by István II Koháry

The growth of the Koháry family's landed property can be traced from Péter Koháry to András Koháry, but their lands, especially the landed estates in the Carpathian Basin (Hont county, Gömör county, Pest-Pilis-Solt county, Heves and Külső-Szolnok county, Nógrád county) became the largest in the time of Count István II Koháry, Judge royal.

The unknown Nógrád county estates were based on the inheritance of Baroness Judit Balassa, István I Koháry's wife, which he expanded in 1647 with the pledged manor of Szécsény and the manor of Gyöngyös including settlements from Nógrád county as well. István I Koháry, the captain of Fülek (today Filakovo in Slovakia) obtained the Fülek landed estate via his wife, to which his son, István II Koháry got the Báthorys' land portion of the market town of Fülek in 1701. In 1700 an agreement was made with the Zichys, based on which István II Koháry received the property portion of Tamás II Bosnyák, (inherited on the mother's lineage of the Kohárys), which became the Karancsság manor. When István II and János Koháry with their familiars were taken prisoners by Imre Thököly, paid a ransom of 10,000 ducats, and as compensation they were given portion of the Divény landed estate of the late Imre III Balassa, which, owned by the Kohárys, developed into the manor of Zsély (today Želovce in Slovakia) and Divény (today Divín in Slovakia) manor of the Kohárys.

Until István II Koháry's death the Kohárys lost their landed properties twice, during the Thököly uprising and in the course of the Rákóczi Freedom Fight, but when these ended, the landed properties were retained to the Kohárys.

KOMJÁTI ZOLTÁN IGOR
KOHÁRY ISTVÁN BIRTOKVÉDELMI TÖREKVÉSEI
A HUNGARIA ELIBERATA IDEJÉN (1686–1699)

A török kiűzésének folyamata 1683 óta hol kisebb, hol nagyobb intenzitással folyt, ami nemcsak a katonák állapotát viselte meg, de alaposan megterhelte a királyi Magyarország minden vármegyéjét és területét is, ugyanis a hadakozás terheit nekik kellett viselniük. A főnemesség bizonyos része megpróbálta saját birtokaira az immunitást megszerezni, főleg ha valamilyen protekciót vehetett igénybe hivatali, katonai vagy a közigazgatási pozíciójára hivatkozva.¹

Koháry István (1649–1731) szintén arra törekedett, hogy egyre gyarapodó birtokait mentesítse a hadiadó és egyéb állami járandóságok megfizetése alól. Koháry Istvánnak számos érdeme volt, amellyel elnyerte I. Lipót kegyeit: a családja már közel 100 éve híres volt a Habsburgok iránti hűségéről, édesapja például Louis de Souches tábornok 1664-es felső-magyarországi hadjáratában életét vesztette a lat-garamszentbenedeki csatában.² Koháry saját érdemei között sokat nyomott a lat-garamszentbenedeki csatában.² Koháry saját érdemei között sokat nyomott a lat-garamszentbenedeki csatában.² Koháry saját érdemei között sokat nyomott a lat-garamszentbenedeki csatában.²

A hadiadó alóli mentességre tehát érdemesnek találta az Udvari Haditanács és az uralkodó. Például a legfőbb katonai szerv I. Lipót jóváhagyásával 1694. augusztus 30-án kiadott egy exemptionalist (adómentességet igazoló oklevelet) a főúr részére „súlyos okokból kifolyólag, továbbá a Fenséges Ausztriai Ház iránti hűséges szolgálata, valamint értékes és egyedülálló hadi jártassága, és nem utolsósorban az

1 Magyarország története, 1989. 96–97.

2 KOZICZ, 2015. 35–36.; KOMJÁTI, 2015a. 73.

3 KOMJÁTI, 2015b, 25–39.

4 KOMJÁTI, 2013. 1008–1024.

5 MNL OL C 1056. tekercs № 111., (ŠABB, Koháry család levéltára, Pars I.), Koháry István írásos visszaemlékezése Fülek 1682-es ostromáról és a fogságáról; KOZICZ, 2015. 41–44.

6 NAGY, 1983. 199., 526. lábjegyzet; KOZICZ, 2015. 44.

7 SZEDERKÉNYI, 1891. 191.; SUGÁR, 2002. 179.; KOZICZ, 2015. 44–45.; KOMJÁTI, 2008. 112.; KOMJÁTI, 2012. 34.; KOMJÁTI, 2016. 31.

eddiggi érdemeiért” felmentette a téli szállás adókötelességének teljesítése alól.⁸ Az uralkodó még ugyanazon a napon a vármegyék részére is kiadott egy utasítást a Koháry-birtokok adómentességének elfogadtatása ügyében, szigorúan intve azokat, hogy az irat tartalmához minden tekintetben alkalmazkodjanak. Az illetékes vármegyék a következő évtől kezdve sorra elfogadták az exemptionalist: Gömör vármegye 1695. július 19-én a Pelsőcön tartott vármegyegyűlésén; Nógrád vármegye az augusztus 1-ei Losoncon tartott gyűlésén; Kis-Hont vármegye augusztus 25-én a Rimaszombatban tartott ülésén; Nagy-Hont vármegye szeptember 26-án a Korponán tartott gyűlésén; Pest–Pilis–Solt vármegye pedig a Pesten, 1699. január 13-án tartott ülésén.⁹

Néha azonban nem valósulhatott meg teljes egészében ez a mentesség, ugyanis a vármegyék a rájuk kiszabott hadi terheket teljesen felosztották egyenlő arányban a területükön található porták között a disztributív rendszer értelmében. Hogy az adott magisztrátus szándékosan vette-e semmibe az exemptiot vagy elfeledkezett róla, arról információ nincsen, de az biztos, hogy időnként Koháry István mentességet élvező portáit is beleszámolták az adóba, vagyis pénzt követeltek az aktuális tisztartóitól.

Ilyenkor fordult Koháry István az uralkodóhoz. Kérelmében felvázolta, hogy ő a Bányavidéki Főkapitányság főkapitány-helyetteseként saját személye jogán kapta meg ezt a mentességet, vagyis erre érdemesnek találtatott. Ám értésére jutott, hogy azok a vármegyék, amelyben neki birtokai vannak, impositiot akarnak tenni a befizetendő adóra. Koháry István a saját mentességére hivatkozott, miszerint ő azt az Udvari Haditanács jóváhagyásával kapta, és magát is valóban érdemesnek találta erre régóta tartó katonai szolgálata alapján. Kérésében felvázolta azt is, hogy még nem készült el a Bányavidéki Főkapitányság területéhez tartozó vármegyék magisztrátusával kötendő egyezmények tervezete, amely a militáris adó mennyiségét szabályozná. Ezért arra kérte az uralkodót, hogy bocsásson ki rendeletet azon vármegyék számára, amelyekben Kohárynak birtokai fekszenek (nevezetesen: Nagy-Hont, Kis-Hont, Nógrád, Heves, Gömör és Pest vármegyék), hogy a rá vonatkozó adómentességet komolyan vegyék, a korábban kiadott pátenst tiszteletben tartsák, nehogy a közeljövőben a vármegyei felajánlások közé az ő birtokait is beiktassák, a kiszabott összeget behajtsák, és ezzel azok termelését akadályozzák, jövedelmezőségét csökkentsék.¹⁰

Mint látható, az uralkodó és az Udvari Haditanács nem hagyta figyelmen kívül Koháry István kérését. A főúr 1697 őszén is panasszal fordult a Magyar Királyi Ud-

8 MNL OL C 1225. tekercs № 11473. (ŠABB, Koháry család levéltára, Pars V.), az Udvari Haditanács adómentességet megállapító okirata Koháry Istvánnak (Bécs, 1694. augusztus 30.)

9 MNL OL C 1225. tekercs № 11493., I. Lipót utasítása azoknak a vármegyéknek, ahol Koháry-birtokok találhatók (Bécs, 1694. augusztus 30.)

10 MNL OL C 1229. tekercs № 12279. (ŠABB, Koháry család levéltára, Pars V.), Koháry István folyamodványa I. Lipóthoz (keltezetlen)

Nem kifejezetten a vármegyei negligencia miatt, hanem inkább a folyamatosan tartó katonai szolgálata és a személyesen rá kiszabott hatalmas adóösszeg miatt fordult az uralkodóhoz Koháry az 1691. év elején. I. Lipót igazságosnak és méltá-
nyosnak találta a főúr kérelmét, és felszólította Nagy- és Kis-Hont, Nógrád, He-
nyosnak találta a főúr kérelmét, és felszólította Nagy- és Kis-Hont, Nógrád, He-
ves, Gömör és Pest vármegyék magisztrátusát, hogy Koháry Istvánt a személyes
adófelajánlástól, annak tényleges befizetésétől, valamint a katonai portio befize-
tésétől mentesítse, valamint minden őt terhelő, megyei szintű contributio-s adó-
beszedésre vonatkozó intézkedést tegyen semmisé. Az 1691. április 6-án kiadott
mentességlevelet az illetékes vármegyék közül Nagy-Hont az április 26-án tartott
korponai gyűlésen, Nógrád vármegye a május 7-én tartott losonci gyűlésen, Kis-
Hont vármegye a május 26-i rimaszombati gyűlésen, Gömör vármegye pedig sok-
kal később, 1695. július 19-én fogadta el a pelsőci gyűlésen.¹⁸

Koháry István azonnal reklamált a helyzet ellen gróf Gotthard Heinrich Sallesburg-nál, az Udvari Kamara főelnökénél. Azt hozta fel indokul, hogy a királytól kapta a fizetésére vonatkozó rendeletet, és mivel Nógrád vármegyének nem ilyen módon kellene visszanyernie azt az összeget, amelyet az ő birtokainak adómentessége miatt elveszített, ezért három kéréssel fordult Sallesburg-hoz. 1. Az Udvari Kamara szíveskedjen intézkedni, hogy a rendelet Breiner tábornoktól valóban megérkezzen a kamarai hivatalba, és így érvényre juthasson. 2. Mivel előfordulhat bármikor, hogy akár Nógrád, akár más vármegyék az öneki járó adómentesség miatt kieső összeget hasonló módon próbálják visszapótolni a pénztárukba, és emiatt nehézségek és ellentétek merülnek fel, ezért azt kérte Sallesburg-tól, hogy tárgyalások útján próbálják a helyzetet megoldani. 3. Hogy a probléma hamarabb és eredményesebben megoldódjon, ezért az Udvari Kamara kérje azt a Magyar Királyi Udvari Kancelláriától, hogy Nógrád vármegyét kötelezze arra, hogy a Koháry Istvánnak járó éves kvótaösszegekről valamint az összes vármegyei portio-felajánlások összegéről hivatalosan tájékoztassa a főurat.¹⁹

19 MNL OL C 1082. tekercs № 5843. (ŠABB, Koháry család levéltára, Pars V.), Koháry István levele Gotthard Heinrich Salzburg-nak (keltezetlen)

Az Arrizaga-ezredből származó alakulat valóban megérkezett Csábrágra, amit Koháry István meg is köszönt a Haditanácsnak, azonban köszönőlevele egy újabb

öt érintő problémát is felvetett a katonai szervnek. 1687-es ezredesi kinevezésekor második előjogként megkapta az uralkodótól azt, hogy Murány várába német katonai parancsnok érkezzen, akinek kötelező jelleggel be kellett költöznie a várba, hogy amikor Koháry István hadi kötelezettségei miatt nem tartózkodik ott, akkor teljes felelősséggel védhesse és oltalmazhassa meg a falakat. Az Udvari Haditanács Koháry kérésére 1691 tavaszán külön rendeletet adott ki arra, hogy Murány német kapitánya ne hagyhassa el semmiképpen a várat, ne költözhessen át máshová, és ennek ellenőrzésére a Murány környékén tartózkodó német tábornokokat utasította.²⁵

A német alakulatot és vele az ismerős kapitányt egy idő után mégis elvezényelték. Mivel most Murány várába ismét katonai alakulatot akart helyezni a hadvezetés, ez a tény kétségbe vonta volna a főúr ott lakásának jogát, és ezért Koháry kérte az Udvari Haditanácsot, hogy az említett katonák odairányítását napolja el, vagy szíveskedjen átgondolni. Egyik indokként azt hozta fel, hogy 1687-es ezredesi kinevezése együtt járt azzal a különleges kegygel, hogy megkapta azt a lehetőséget, hogy a már említett Arrizaga-ezred egyik kapitánya ott állomásozhasson, és voltaképpen a birtok elfoglalása (mely együtt járt Koháry beköltözésével is) így megtörtént, ami a főúr elégedettségére szolgált. Koháry másik indokként azt említette, hogy Murány vára a Bányavidéki Főkapitányság, illetve annak főparancsnoka, herceg Esterházy Pál hatáskörébe tartozik mind a helyőrség kiválasztása, mind a feletük való ítélkezés szempontjából. Mivel Koháry István neki helyettese, sőt a királyi kegy alapján birtokosa is az adott várnak, így neki is beleszólása van, hogy milyen alakulat kerülhessen oda. Az Arrizaga-ezreddel nagyon jó kapcsolatai voltak mind neki, mind Muránynak, az ezred Léván tartózkodó törzse mindig szívesen látta a murányi helyőrség parancsnokát, és Murány ellátásáról és tágabb mértékű őrzéséről mindig gondoskodott.

Egy újabb indokot is felvetett a főúr: egy várőrségnek mindig tisztelettudóan kell viselkednie, ha felettes érkezik a várba, de akkor meg még nagyobb tiszteletet kell mutatnia, ha a felettesi rangon túl a látogató személy jómaga királyi akarat által adományozott, saját jogon bírt birtokára megy be. Mivel ha most egy olyan alakulat küldenek Murányba, amely nem ápolja a régi tradíciókat, és a jóviszony is ingatag lábakon áll, akkor Koháry veszélyben tudhatja a saját birtoklását és alkalmankénti bentlakását is. Ezért kérte az Udvari Haditanácsot, hogy napolja el a döntésének végrehajtását. Ám ha mégis az odarendelés mellett döntene, akkor tudatosítsa az új parancsnokkal és a helyettesével, hogy ha Koháry megjelenik Murányban bizonyos idő eltöltésének céljából, akkor mutassanak tiszteletet az irányában, és semmilyen földbirtokosi jogát ne csorbítsák, döntéseit ne hátráltassák, mert ő azokat I. Lipót rendelete alapján kapta, igényt formál rá, és továbbra is fenn akarja tartani.²⁶

25 MNL OL C 1225. tekercs № 11476. (ŠABB, Koháry család levéltára, Pars V.), az Udvari Haditanács utasítása (Bécs, 1691. április 5.)

26 MNL OL C 1229. tekercs № 12283. (ŠABB, Koháry család levéltára, Pars V.), Koháry István levele az Udvari Haditanácsnak (keltezetlen)

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Koháry István ugyan személyes menetséget kapott az uralkodótól az adófizetés bármilyen formája alól (amely a birtokaira is kiterjedt), a vármegyei magisztrátusok azonban minden lehetőséget megragadtak, hogy az egységes kvótába ezeket is besorolják. A főúr I. Lipót uralkodónál és az Udvari Haditanácsnál apellált a sérelmek miatt, és mindig jogorvoslatot nyert: az illetékes vármegyék szigorú utasításokat kaptak, hogy hagyjanak fel a Koháry-birtokok adóztatásával. Koháry István birtokvédelmi törekvései abban is megnyilvánultak, hogy Csábrág várának katonai védelméről gondoskodott: az 1680-as évek második felétől kezdve, több alkalommal császári csapatokat kért az Udvari Haditanácstól a falak őrzésére, nehogy egy véletlen török portya során katasztrófa történjen.

FORRÁSOK JEGYZÉKE

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Mikrofilm-levéltár (Štatny Archiv v Banskej Bistrici) anyaga, Koháry-család levéltára):

Pars I.: C 1056-os és 40574-es filmtekercsek

Pars V.: C 1060-as, C 1061-es, C 1082-es, C 1225-ös, C 1229-es és C 1292-es filmtekercsek

IRODALOMJEGYZÉK

Komjáti Zoltán Igor: Adalékok gróf Koháry István (1649–1731) Heves vármegyei birtokviszonyaihoz. In: Petercsák Tivadar – Veres Gábor (szerk.): AGRIA XLIV. (az Egri Dobó István Vármúzeum évkönyve). Eger, 2008. 111–131.

Komjáti Zoltán Igor: „...Suæ Majestatis Sacratissimæ servitia omni occasione... toto posse meo promovere...” (Milyen volt Koháry István főkapitánynak?). In: Kritische Zeiten. Zeitschrift für Humanwissenschaften, 3. Jahrgang, 1–2. Heft, Januar–Juli 2012., Wien, 28–35.

Komjáti Zoltán Igor: „...Keserves órái és napjai sok ezer léleknek...” (Fülek 1682-es ostroma), In: Századok (A Magyar Történelmi Társulat folyóirata), 147. (2013) 4. 1001–1030.

Komjáti Zoltán Igor: „...a füleki főkapitányságra csábrági Koháry Istvánt kegyesen kijelölöm...” Koháry István főkapitányi kinevezése Fülek végvárába 1667-ben. In: Lymbus 2014 (Magyarságtudományi Forrásközlemények). 2015. 73–81. (a szövegben jelölve: Komjáti, 2015a)

Komjáti Zoltán Igor: Egyetértésben a közös érdekért. A füleki végvár működtetése Koháry István főkapitányságának idején (1667–1682). Dunaszerdahely, 2015. (a szövegben jelölve: Komjáti, 2015b)

Komjáti Zoltán Igor: A füleki helyőrség harcainak jellegzetességei Koháry II. István főkapitányságának idején (1667–1682). In: Ďurianová, Mária (szerk.): „Istenért, királyért, hazáért!” A Koháry család a történelmi Magyarország viszonylatában

(a 2015. szeptember 23–24-én Szentantalon tartott tudományos konferencia kötet), Zólyomi Nemzeti Erdészeti Központ — Szentantali Múzeum, Zólyom — Szentantal, 2016. 20–35.

Kozicz János: A török elleni harcok vitézi hagyománya a Koháry családban. In: Kozicz János – Koltai András (szerk.): Koháry István emlékkönyv a kecskeméti piarista gimnázium alapításának 300. évfordulójára (Magyarország piarista múltjából 8.). Piarista Rend Magyar Tartománya – Piarista Gimnázium, Kollégium, Ált. Iskola és Óvoda, Budapest–Kecskemét, 2015. 19–53.

Magyarország története 4/1. (1686–1790). Budapest, 1989.

Nagy László: „Kuruc életünket megállván csináljuk...” Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Budapest, 1983.

Sugár István: Az egri vár históriája. Budapest, 2002.

Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. III. kötet (Egervára elestétől visszavételéig 1596–1687). Eger, 1891.

Zoltán Igor Komjáti: István Koháry's Efforts for Protecting his Properties during Hungaria Eliberata (1686–1699)

The process of expelling the Ottomans at the end of the 17th century took a long time, placing a hard burden on each social layer. The aristocrats could feel themselves endangered due to the taxes levied on their county estates. Although István Koháry (1649–1731) got personal exemption from the emperor from paying any kind of tax, including taxes on his lands as well, the county magistrates took every opportunity to include these in the fixed tax quota. The magnate appealed to the emperor, Leopold I (1657–1705) and the Hofkriegsrat because of the grievances and he always won legal remedy: the counties with authority were given strict orders to stop levying taxes on the Koháry lands.

István Koháry's efforts for protecting his estates appeared in the fact that for the military defence of Csábrág (today Čabrad' in Slovakia) from the second half of the 1680s, he asked the Hofkriegsrat for imperial troops to defend the walls so as no incident could occur in case of an unexpected Ottoman raid.

**KÖNYV PÉTER
OTTLYK GYÖRGY URADALMA A 18. SZÁZAD ELEJÉN**

A koraujkori Magyarország birtokviszonyaiban a hatalmas főúri uradalmak mellett számos kisebb nemesi, városi és egyházi uradalmak is léteztek. Ezek sokkal érzékenyebbek voltak a külső körülmények változásaira és következményeire, amelyek nem egyszer az uradalmak elpusztítását, szétdarabolását vagy megszűnését is okozták. Ilyenek voltak főleg a hadi események, a katonaság pusztításai, a járványok vagy az állam egyre nagyobb követelései. Így ezek az uradalmak a 17. században gyakran nem éltek túl alapítóikat, és tulajdonosaik nem egy esetben rövid idő alatt birtokosokból koldusbotra is juthattak. Ezeket a kis nemesi uradalmakat reprezentálhatja Ottlyk György kuruc brigadéros birtoka.

Az Ottlyk család a Trencsén megyei nemesi családok közé tartozott, és a 15. századtól élvezte birtokait a vármegye területén. A következő századokban több családtag gyarapította a családi birtokokat, amelyek a 17. században nagyjából két faluban, Felső-Ozorócon és Kohanócon terjedtek el. Felső-Ozorócon állt a családi rezidenciának szolgáló emeletes reneszánsz kastély, Kohanócon pedig egy kúria. Addig a legnagyobb karriert Ottlyk János futotta be, aki 1654-ben lett szolgabíró¹, és négy évvel később (1658) a vármegyei közgyűlésen a négy alispán egyikének választott meg.² Ebben a hivatalban haláláig, 1664-ig maradt. Az alispáni hivatal lehetővé tette az addig csak kevésbé ismert nemesi családnak, hogy nagyobb tekintélyhez és új birtokokhoz jusson. Ottlyk János alispánt a vármegye gyakran bízta meg különböző fontos feladatokkal. 1662-ben képviselte Trencsén vármegyét az országgyűlésen.³ Azonban a legnagyobb érdemeket Ottlyk János 1663–1664-ben, a vármegye védelmével szerezte meg. Az akkori „nagy” török háború alatt, főleg Érsekújvár, Nyitra és Léva elfoglalása után, az előljáró portyázó török és tatár csapatok pusztították a Vág völgyét, és betörték Trencsén vármegye területére. A nemesi felkelők főparancsnoka Illésházy György főispán volt, helyettese pedig Ottlyk János lett.⁴ Október 3-án ez a had Trencsén falai alatt legyőzte a török csapatokat, és Ottlyk sok foglyot és levágott fejet hozott a városba.⁵

Nemsokára, 1664 tavaszán Ottlyk János alispán meghalt, maga után hagyva özvegyét és két árvát. Fia György, aki 1656-ban született, apja halálakor nyolcéves

1 FEDERMEYER – PONGRÁCZ, 2000. 172.

2 ŠA (Állami Levéltár) Bytča, TRŽ, Vármegyei jegyzőkönyvek 1656–1676: Trencsén vármegye közgyűlési jegyzőkönyve (1658), 110a.

3 NAGY, 1861. 305.

4 ŠA Bytča, TRŽ, Vármegyei jegyzőkönyvek 1656–676: Trencsén vármegye jegyzőkönyve (1663), s. 331a.

5 THALY, 1875. 4.

Chocholnán. Annak ellenére, hogy 1686-ban, az uralkodói amnesztiával a birtokokat visszakapta, újból elvesztette az összes marhát, készleteket, bútort, gazdasági eszközöket és más felszerelést. Sőt, az új termést is kénytelen volt megvásárolni a királyi fiskustól. Így nagy inségben kellett élnie, és öt év múlva újból építeni a családi uradalmat.¹²

Az uradalom visszaállítása közben Ottlyk igyekezett kárpótlást szerezni az elszenvedett károkért. 1686 szeptemberében I. Lipóthoz fordult azzal a kéréssel, hogy 142 forint kárpótlást fizessenek neki az 1684-ben és 1685-ben Felső-Ozorócon és Kohanócon elkobzott gabonáért és borért.¹³ Noha a kérvényhez Miksa Emanuel bajor választó fejedelemtől kapott bizonyítványát is mellékelte, amelyet néhány héttel azelőtt, Buda ostrománál tanúsított hőstetteiért kapott meg, a kártérítésre még néhány hónapig várni kellett.

Miután 1687-ben Caraffa Antal tábornok eperjesi vértörvényszéke elől szabadult meg, elutasította gróf Czobor Ádám ajánlatát, hogy ezredesi rangban lépjen be a császári hadseregbe. Ahelyett Ottlyk hozzákezdett családi uradalmának újraépítéséhez. Az elkobzások, pusztítások és más károk következtében drasztikusan csökkentek a jövedelmek, amelyek évi 100 forintot sem hoztak el. A gazdaság visszaállítása mellett meg kellett védenie jogát a családi birtokokra.

Éppen akkor érte el tetőpontját az a sokéves birtokper, amelyet Ottlyk nagynénjével és unokahúgával folytatott, ugyanakkor másik unokanővére is fellépett saját követelései, aki házasságáig akart rendelkezni apai örökségével. Ebben együttműködött Annuska unokahúgával és bizonyos Rajmanus Ádámmal, és elfoglalták a birtok részeit. Nagynénje halála után Ottlyk az ügyvéd segítségével fokozatosan szerezte meg az összes családi birtokokat. Miután kifizette nagybátyja, Ottlyk Miklós adóságait, jogilag átvette az összes épületet, marhát, tartalékot és berendezést. Unokanővérenek hozzájárult ruházkodási és étkezési szükségleteihez.¹⁴

Végül 1695 tavasszal sikerült Ottlyknak véglegesen megvédeni jogát a családi birtokokra és megegyezni összes női rokonával: a zsámbokrét, bozori, bossányi és mednyánszky női ággal. Ez az új szerződés korrigálta az előző vagyonelosztást 1668-ból. Ebben Ottlyk György megerősítette jogát Felső-Ozoróra és Kohanóra, miközben a női rokonainak átengedett egyes mezőket, réteket vagy jobbágy- esetleg zsellértelkeket (Trebinben és Kameneben). Így Ottlyknak nemcsak megtartani sikerült a családi uradalom egységét, hanem újból egyesíteni Ottlyk János és Ottlyk Miklós néhai birtokait, a család egyedüli férfi ága számára. A továbbiakban akármilyen vagyoni változás csak új tárgyalások és szerződés révén jöhetett számí-

tásba.¹⁵ Ugyanakkor bizonyos Tolvay Gáborral is sikeresen pereskedett, aki szintén igényt tartott az Ottlyk örökségre.¹⁶

A vagyoni viszonyok bebiztosítása mellett, Ottlyk egy másik sikert is elért, amikor 1688-ban I. Lipót, a Buda visszavívásánál szerzett érdeméért megerősítette nemességét és egy új címet adományozott neki.¹⁷ Azóta az Ottlyk címer kék pajzs-ból áll, két pázsiton egymás ellen szaladó lovassal, amelyből egyik a magyar huszár fekete lovon, másik pedig a török katona fehér lovon. Fölöttük van elhelyezve egy aranszínű I betű, a bal sarokban ezüst félholddal és a jobb sarokban ezüst csillaggal. Az oromdísz egy fekete medve alkotja, jobb mancsában karddal rászúrt török fejvel és bal mancsában vörös zászlóval.¹⁸

Rendkívül jelentős volt az Ottlyk uradalom építésében a századfordulón, 1699 és 1703 között eltelt négy év, amikor Ottlyk Salm herceg szolgálatába lépett, és hatvani uradalmának igazgatójaként működött. A hercegtől kapott szép fizetés és ajándékok lehetővé tették a családi birtokok kibővítését, és az óriási uradalom vezetésében szerzett tapasztalatok segítettek Ottlyknak saját birtokának igazgatásában. Ugyanúgy hasznosította őket később Rákóczi államának legfőbb gazdasági hivatalaiban.

Így 1703 végéig Ottlyk szépen felépítette és fejlesztette családi uradalmát, amelyet viszont éppen akkor dúltak fel II. Rákóczi Ferenc kurucai. Ottlyk, császári ezredesként vezette a vármegyei nemesi felkelőket, akikkel bezárta magát Trencsén városába. A következő év tavaszán azonban ő is, hasonlóan, mint más trencséni nemesek, csatlakozott a szabadságharchoz. Ezredesként kitüntették a győztes szomolányi csatában, nemsokára viszont eltávozott a fejedelmi udvarba. A következő évtől a fejedelmi udvarmesteri hivatalt látta el, 1710-ig, amikor az Udvari Gazdasági Tanács élére állt, s közben a Thököly birtokok igazgatója is volt. Természetesen, ezek a magas gazdasági hivatalok nemcsak új tapasztalatokat, hanem komoly vagyont is hoztak Ottlyknak, amellyel szaporította ozoróci uradalmát. Így az udvarmesteri és más hivatalokban sok pénzhez, marhához és más vagyonhoz jutott, s tovább bővítette a családi birtokokat.

A szabadságharc végén ugyanis az Ottlyk-birtokok is elkoboztattak, és az új donáció tárgyává váltak. Az uralkodó akkor a császárhű Breier grófnőnek ajándékozta. Természetesen Ottlyk tudott róla, és érkezése előtt szolgálját, Benyó Istvánt küldte ki Felső-Ozoróra kipuhatólni a helyzetet. A grófnő nem volt hajlandó lemondani új vagyonáról, és Benyó érkezése után szolgálai Trencsénbe szaladtak a vár parancsnokához, aki tizenkét katonát adott neki az Ottlyk-birtokok védelmére.

12 THALY, 1875. 38.

13 ÖSA Wien, HKR (Hoffkammerarchiv) Protokolle 1686, Bd. 373. Magyar Kamara levele az Ottlyk Györgynek elkobzott készletek mennyiségéről Thököly felkelés alatt, 1686 szeptemberéről.

14 THALY, 1875. 76.

15 ŠA Bytča, TRŽ Ottlik, i. č. 1, č. 20-25. Vagyonelosztási szerződés Ottlyk György és a család női tagjai között 1695-ből.

16 THALY, 1875. 76.

17 HECKENAST, 2004. 320.

18 FEDERMAYER - PONGRÁCZ, 2000. 172-173.

Ottlyk előtt. Benyónak ugyan sikerült elmenekülni, a katonai segítséget azonban a grófnő arra használta ki, hogy az összes gabonakészleteket, összesen 300 szaput, a szarvasmarhával együtt, Illavára szállíttatott. Ottlyk hamarosan sietett Pozsonyba, ahol segítséget kért a Magyar Kamarától, és Pálffy marsalltól is. Végül sikerült neki elérni a katonaság visszahívását, és háborítatlanul hazajöhetett ozoróczi kastélyába.¹⁹ Ezt az eseményt akkor önéletrírásának utolsó mondataiban írta le: „Oly pusztában jósággban szállottam és házaamnak nagy romlásában, hogy azt sem tudtam, honnan kezdjem és mihez fogjak elsőben? Mindenre újonnan kellett szerződnem; közel négyezer forintomba belétölt oeconomiaiannak és házaamnak restauratiója.”

A kis családi uradalom legnagyobb része, a családi székhellyel és a legjelentősebb gazdasági épületekkel együtt, Felső-Ozoróczon találtatott. További, kisebb részei több környékbeli faluban voltak szétszórva: nagyjából Alsó-Ozoróczon és Kohanóczon, kisebbek Kishelvény, Felső-Deresk, Dezsér, Velcsőcz és Chocholna községekben.²⁰

A felső-ozoróczi, kőből és téglából épült Ottlyk kastély jó állapotban és lakható volt. Az emeletes kastély két részből állt: régi kő- és újabb téglaeépületből. A kapu mögött álló boltozatos bejáratból két lépcsősor vezetett az emeletre. Bal oldalon egy nyílt árkádos helyiség, nagyobb terem (palota), középső terem, két kandallós helyiség, konyha és a rondellában lévő szoba volt. A másik lépcsősor egy folyosóra vezetett, amely után a gerendás mennyezetű és a nagy terem állt. Erről az oldalról az akkor pusztá virágos kertet lehetett látni. A kastély alsó szintjén az udvarba nyíló árkádos folyosó húzódott. Mellette volt a nagy konyha („piszkos szobának” elnevezve), a kamra, egy helyiség két kis kandallóval és a karcerekkel. A kapu alatt állt a sütőház, a pálinka elrakodó hely, továbbá egy csűrnek használt, hosszú, boltos helyiség („sýpka”). Érdekes, hogy minden emeleten két-két „árnyékszék” is találtatott. Az udvaron volt a kocsi tárolására használt hosszú épület, egy istálló 20 ló számára és középen a kis kút.²¹

A kastélyhoz három gyümölcsöskert is tartozott. Az első közvetlenül a kastély udvarán volt, a másik (a gyümölcszsárítóval együtt) a szomszéd telken és a harmadik a szemben lévő majorság elején. A második kertben két, akkor már használaton kívüli halastó is elhelyezkedett. A negyedik kertet a már említett virágos kert képviselte sok fával, amelyek a hideg telek miatt már évek óta semmilyen termést nem hoztak.

Még sokkal rosszabb állapotban volt a felső-ozoróczi majorság. Az összeírás szerint a megsemmisített gazdaságban csak néhány épület volt helyreállítva: a téglából épült pálinkafőzde és sörház a mellette álló csűrökkel és hodályokkal. Ezeken kívül egy befejezetlen új sörház is állt a majorságban.²² A falu közepén egy elpusztult úri

mékkas is volt. Ugyanúgy a komlóért is használaton kívül állt, az előző években viszont több mint 100 szapu komlót adott. Jelentős gazdasági épületet a két köves urasági malom képviselt, amelyet előtte egy kontraktus értelmében bizonyos Mlinár Jurka használt. A falun keresztül folyó Bebrava folyó régen halban és rákban hemzsegett, akkor azonban alig volt benne néhány hal. Az Ottlyk-birtokokhoz terjedelmes – többnyire bükk erdők is tartoztak. Ezeket az uraság mind makkoltatásra, mind vadászatra is használta. Rendkívül nagy kárt okozott az erdőknek a bánóczi császári hadsereg, amely az utolsó években kb. 1000 fát vágatott ki a mezőváros megerősítésére.²³

A kastély előtt, az országút mellett, néhai Ottlyk Miklós téglából és fából épült kúriája állt. Ebben az időben lakatlan volt, és mivel kocsmá- vagy üzletcélokra szolgált, az uraság benne a bort, pálinkát, szénát és zabot árusította. Az ozoróci kocsmá viszont semmilyen hasznot nem hozott, s ezért az összeírásba nem foglalták bele.

Az Ottlyk-majorsághoz összesen 28 mező és hat rét tartozott, 301 szapu és 164 szekér terjedelemmel.²⁴ A falu határán a következő urasági földek terjedtek el: irtások (Kohucsovská, Medzi jarky, Stefkovszka, Panyovská, Dlhe dieli, Medzi ceszti, Pri ozorovszkej luce, U hajneho luhu, U Franyoveho domka a Kračina pod hájom), mezők (Na zavodi, U hruški, Pod hajcie, U jam, Za humnom Ottlyk Miklusovszkim, Za kusielynu, Konca kusielnej kracsina, Za sztarim mlinom, Za chmelnicu, Za dolnim domom, V csernich zemach, U dolnoozorvszkeho moszta, Na mlinicach, Na dolnoozorvszkom za luhom, Na dolnoozorvszkom v kopanicach (2), Dva diely za Suhradu a Diel nad studenku) és rétek (U hajneho luhu, Okopavna, Velka luka, Fancsovská, U brodku proti gyegyine és Luki za Bebravu).²⁵

Mivel a mezőket háromnyomásos rendszerben művelték, az összes 300 szapuból 100 hevert az ugarban és 120 szaput nyáron vagy tavasszal vetettek be. Az átlagos termékenység az elvetett gabona négyszeresét képezte, ami a nyári vetésben 480, a tavasziban 240 szaput jelentett.²⁶

A majorsági földeken kívül az urasági gazdálkodáshoz a volt nemesi mezők is hozzátartoztak, amelyeket Ottlyk annak idején az örökség, vétel vagy csere útján szerzett meg. Így az Ottlyk-birtokokhoz Felső-Ozoróczon hét Bossányi-mező (32 szapu), tizenkét rajman kuriális föld (69 szapu), és tizenhárom berecki-luhovi mező (33 szapu) tartozott. Az alsó-ozoróczi határban három, tizenhárom szekér terjedelmű rét terjedt el.²⁷

19 THALY, 1875. 119.

20 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) UC E 156, 32/96. Ottlyk György elkobzott jószágainak összeírása, 1711. február 20-ról.

21 MNL OL UC E 156, 32/96.

22 MNL OL UC E 156, 32/96.

23 MNL OL UC E 156, 32/96.

24 MNL OL UC E 156, 32/96.

25 MNL OL UC E 156, 14/71: Ottlyk György elkobzott jószágainak Magyar Kamara által készített összeírása, 1711. március 27-ről.

26 MNL OL UC E 156, 32/96: Ottlyk György elkobzott jószágainak a vármegye által készített összeírása, 1711. február 20-ról.

27 MNL OL UC E 156, 32/96.

kelve, sok fáradságba és pénzbe került Ottlyknak a gazdasági épületek megjavítása és a majorságok helyreállítása. Saját szavai szerint kénytelen volt 4000 forintot befektetni a gazdaságba.³⁵

FORRÁSOK JEGYZÉKE

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

UC, E 156, 32/96: Ottlyk György elkobzott jószágainak összeírása, 1711. február 20-ról.

Österreichischen Staatsarchiv (ÖSA)

Hoffkammerarchiv (HKR)

Protokolle 1686, Bd. 373: Magyar Kamara levele az Ottlyk Györgynek elkobzott készletek mennyiségéről Thököly felkelés alatt, 1686 szeptemberéről.

Štátný archiv v Bytči (ŠA Bytča) TRŽ

Vármegyei jegyzőkönyvek 1656–1676: Trencsén vármegye közgyűlési jegyzőkönyve (1658), 110a.

Ottlik, i. č. 1, č. 20–25: Vagyoneelosztási szerződés Ottlyk György és a család női tagjai között 1695-ből.

IRODALOMJEGYZÉK

Federmeyer, Frederik – Pongrácz, Dionýz: Lexikón erbov šľachty na Slovensku. Trenčianska stolica. Bratislava, 2000.

Heckenast Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Budapest, 2004.

Nagy Iván: Magyarország családjai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. VIII. Pest, 1861.

Thaly Kálmán: Történelmi naplók 1663–1719. (Felsőozoróczi és Kohanóczi Ottlyk György önéletírása.) Budapest, 1875. 4.

Péter Kónya: György Ottlyk's Landed Property at the Beginning of the 18th Century

The commander György Ottlyk came from an old noble family of Trencsén county. His father, János, was the vice-comes in Trencsén, and built up a larger noble estate with manorial centres in Felsőozoróc and Kohanóc, which he jointly owned with his brother, Miklós. After his death the landed property fell into ruin because of the emperor's army, which, after the Wesselényi conspiracy, plundered the manor at Felsőozoróc and occupied the church in Kohanóc by force. Following his mother's second marriage, after a short study György Ottlyk took service, where he gained a considerable fortune being the basis for re-establishing the family estate at the beginning of the 1680s. But that was soon devastated by the Kuruc troops. As Ottlyk joined the Kuruc in 1683 and became a court colonel by Thököly, his estate was once again plundered by the emperor's soldiers. After 1686 he zealously started re-building his landed properties, and it was at the beginning of the 1690s that he managed to make a contract with his women relatives, on the basis of which the family property could stay unified. At the turn of the century, from 1699 to 1703, he gained much experience and significant wealth as director at Count Salm's demesne in Hatvan.

At the beginning of the Rákóczi Freedom Fight his landed estate was once again plundered by the emperor's soldiers, but entering the prince's service he reached the ranks of seneschal and the rank of commander, and again began re-establishing his estate. Finally, in the summer of 1711 he managed to regain the confiscated landed property, and continued its development.

³⁵ THALY, 1875. 120.

Az elmúlt évben egy hosszabb tanulmányban elemeztem Borsod megye parasztságának helyzetét az úrbérrendezés idején, ahol mindenekelőtt a jobbágyok jogi helyzete és szolgáltatásai álltak a vizsgálat középpontjában.² Jelen tanulmányban Borsod megye birtokosait mutatom be, természetesen a parasztság viszonyainak elemzése ezúttal sem maradhat el. A vizsgálat alapját most is az úrbérrendezés forrásai adják, főként a paraszti vallomások, másként a kilenc kérdőpont és az úrbéri tabellák.³ 162 település kilenc kérdőpontos vizsgálata és 158 település úrbéri tabellája maradt fenn. Röviden írok a jobbágyok jogi helyzetéről (örökös vagy szabadmenetelű jobbágyok voltak-e), szolgáltatásuk módjáról (volt-e urbáriumuk, contractusuk vagy szokás – usus – alapján adóztak), szolgáltatásuk fajtáiról (természetbeni vagy pénzbeli adózás), részletesebben a helységek birtokosairól.⁴

*Jobbágyok és zsellérek*⁵

Borsod megye⁶ a 18. század végén, az első népszámlálás adatai alapján 196 településből állt, szabad királyi városa nem volt a megyének. 10 mezőváros, 19 praedium és 167 község képezte a megye településhálózatát. A 196 település tényleges népessége a II. József-féle népszámlálás idején 134 223 fő volt, más megyékhez képest

1 A tanulmány az OTKA K 100955 számú pályázatának támogatásával készült.

2 Borsod megye parasztsága az úrbérrendezés idején. (HORVÁTH, 2017. 65–106.) A táblázatokat ebből a tanulmányból emeltem át.

3 Borsod megye parasztságával ezt megelőzően egy tanulmány erejéig foglalkoztam már (HORVÁTH, 2012.; illetve két tanulmányban más megyékkel összehasonlítva elemeztem a borsodi parasztság helyzetét: HORVÁTH, 2008.; 2009.) Ezen írásaim azonban még a megye parasztságára vonatkozó kutatásom lezárulta előtt készültek.

4 A kutatáshoz felhasználtam a Tóth Péter által kiadott kilenc kérdőpontokat (TÓTH, 1991.), a megyei levéltárban fellelhető úrbérrendezési iratokat, mindenekelőtt az úrbéri tabellákat (Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára /a továbbiakban MNL BAZML/ Acta politica, IV. 501/b, XXII. sz. iratsorozat); illetve Borsod megye helységnévtárát a birtokosokra vonatkozó adatok pontosítása miatt, lásd BARS, 1991.

5 A Függelékben közölt táblázat abc-rendben közli a települések nevét, a jobbágyok jogállását, szolgáltatásuk módját, (urbárium, contractus vagy szokás alapján adóztak-e), készpénzben váltották-e meg terheiket vagy robotoltak is, adtak-e kilencedet. A táblázatot már közöltem: HORVÁTH, 2017. 89–106.

6 1950-től a jelenlegi Borsod-Abaúj-Zemplén megye része, 1923-ig önálló.

nagyszámú nemességgel (10 207 fő).⁷ A 10 mezőváros: Miskolc, Diósgyőr, Ónod, Mezőcsát (Miskolci járás), Mezőkövesd, Mezőkeresztes (Egri járás), Sajószentpéter (Szentpéteri járás), Szendrő, Edelény, Aszaló (Szendrői járás). A megye négy járása a korszakban a Miskolci, az Egri, a Szentpéteri és a Szendrői.

Az úrbéri tabellák szerint 6675 jobbágy, 4089 házas és 584 házatlan zsellér alkotta a megye paraszti társadalmát, vagyis a jobbágyok száma meghaladta a zsellérekét. Kivételt képez a Miskolci járás, ahol a zsellérek aránya 65,29%, míg 35,71% telkes jobbágy. Ehhez nagymértékben hozzájárult maga Miskolc, ahol csak zsellérek éltek. A többi járásban több jobbágy élt, mint zsellér, de a megye 10 mezővárosa közül ötben – a már említett Miskolcon kívül, Diósgyőr, Ónod, Sajószentpéter, Szendrő – meghaladta a zsellérek száma a jobbágyokét. Egyebek mellett ebben szerepet játszott az, hogy ezen mezővárosokban a szőlőművelés volt a meghatározó földművelési kultúra, a szőlőt művelő parasztot pedig zsellérnek írták össze, tekintettel arra, hogy a szőlő nem tartozott bele a telki állományba. A megyei jobbagság 17,86%-a, míg a zsellérek 40,29%-a volt város lakó.

Borsod vármegye 162 helysége közül 13 településen kizárólag örökös jobbágyok éltek, 66 helyen szabadmenetelűek, míg 83 helyen egymás mellett élt a két jobbágyi kategória, de a szabadmenetelűek száma ezekben is meghaladta az örökös jobbágyokét. 17 helyen adóztak urbárium szerint, előfordult a kontraktus szerinti adózás is, de a meghatározó az usus (szokás) szerint való adózás volt. Azaz a 18. század második felében továbbra is az írásban nem rögzített szokás(jog) dominált a paraszti közösségekben. Az örökös jobbágyok által lakott 13 település közül 11 helyen szokás, két helyen urbárium szabta meg a jobbágyok terheit. A 66 szabadmenetelű helységből 10 helyen urbárium, 34 helyen szokás, 17 helyen kontraktus, két helyen egyidejűleg urbárium és szokás, egy helyen kontraktus és szokás által terheltettek a parasztok.

Az adóikat készpénzben és természetben is lerótták a parasztok, mellette robotoltak is. Vagyis kevés helyen adóztak csak készpénzben, általában a készpénz mellett kilencedet vagy tizedet is adtak, és sok helyen robotoltak is, még ha kontraktus szerint adózó, szabadmenetelű jobbágyok laktak is a településen. Általában a természetbeni adók széles palettája jellemző a megyére. A legtöbb helyen az árenda mellett természetben a szabadmenetelű kontraktualisták is adóztak, mint ahogy az örökös jobbágyoknak is lehetett pénzjáradéka. Kevés helyen panaszkodtak a jobbágyok – legalábbis a paraszti vallomásokban erről nem olvashatunk –, hogy jelentősen emelkedtek volna terheik. Ha összevetjük a megye úrbérrendezés előtti adóinak mennyiségét azzal, amit az egységes urbárium előírt, szembevetve, hogy források tanúsága szerint a legtöbb helyen kevesebbet adóztak korábban vagy lényegesen nem haladta meg az adó mértéke az 1767-es urbáriumban foglaltakat. Persze a jobbágyok tényleges helyzetét nemcsak az objektív körülmények befolyásolták, hanem az, hogy ők maguk milyennek érezték a saját állapotukat.

7 DANYI – DÁVID, 1960. 42–48.

Tehát Borsod megyében jóval több szabadmenetelű jobbágy élt, mint örökös jobbágy, többségük bevett szokás alapján adózott és amint fent írtam, a jobbágyok száma meghaladta a zsellérek számát.

Világi és egyházi birtokosok⁸

Borsod megyében nagyszámú nemesség élt, de néhány komoly világi és egyházi birtokos mellett a nemesi kisbirtok volt jellemző, a körülbelül 400 birtokos többsége nem rendelkezett egy-két jobbágnál többel, sőt sokuknak csak zsellérek voltak. Nem vizsgáltam, hogy a megye birtokosai közül más megyében ki és mennyi birtokkal bírt.⁹ A települések többségében több birtokos élt, azaz részbirtokosok voltak, 71 helységnek volt egy földesura, közülük 41 világi, 30 részbirtokosok voltak.¹⁰ Az egyházi birtokosok (egri káptalan, egri szeminárium, egri püspökség, diósgyőri pálosok, egri jezsuita kollégium, egri prépostság, tapolcai apátság) kezén 883,5 jobbágytelket, összesen 36 964 holdat írtak össze, 1591 jobbággal, 403 házas és 49 házatlan zsellérrel. Az egri jezsuita kollégium (Bükkaranyos), az egri káptalan (Négyes) és a diósgyőri pálosok (Sajópetri, Hejőcsaba) rendelkeztek még olyan településen birtokkal, jobbággal és/vagy zsellérrel, ahol rajtuk kívül más birtokos is volt.

Egyházi birtokosok még a megyében a miskolci református egyház (Miskolc), a jászói premontrei prépostság (Sikátor), a kazinci református egyház (Sajókazinc), de a jelzett három helységben nem ők voltak az egyedüli birtokosok. A legnagyobb egyházi birtokos az egri káptalan volt 11 településsel, 456,25 jobbágytelekkel, 19 517 holddal, 704 jobbággal, 160 házas és 23 házatlan zsellérrel. Ezenkívül a Négyes nevű helységen osztozott még az egri káptalan Szepessy Lászlóval és Szepessy Péterrel, ahol a káptalannak hat telke, 250 holdja és öt jobbágya volt, Szepessy László kilenc telek, 385 hold és 16 jobbágy felett gyakorolt földesúri jogokat, Szepessy Péter pedig 2,5 teleknek, 116 holdnak és három jobbágnak volt a birtokosa. Borsod megye a 16–17. században jobbára református lett, és a 18. századi rekatolizáció sem volt olyan mértékű, mint például a Dunántúlon, de mind az egyházi, mind a világi földbirtokosok többsége római katolikus volt, legalábbis a jelentősebb birtokosok. A kis- és középbirtokosok között már szép számmal találunk református felekezethez tartozókat.

41 olyan települést találunk a megyében, ahol egy világi birtokos volt a földesúr, ez 14 családot jelent és a királyi koronát, azaz 15 birtokost. A 14 család közül 11 más településen is rendelkezett birtokkal, miként a királyi korona is. A 15 világi

8 Az alább közölt számokban némi pontatlanság előfordulhat, részben azért, mert van olyan település, ahol nem maradt fenn az úrbéri tabella, csak a kilenc kérdőpont (pl. Bükkszentlászló), vagy fordítva, csak táblával rendelkezünk.

9 Ehhez jó kiindulópont: FÓNAGY, 2013. I–II. kötet (különösen a II. kötet)

10 A jelentősebb birtokosokat az 1. táblázatban foglaltam össze.

birtokos a 40 településen 1017,625 jobbágytelket bírt, ha ehhez hozzávesszük azokat a jobbágytelkeket, ahol másokkal közösen birtokoltak, ez összesen 1322,253 jobbágytelket jelent. Ugyanez holdban: a 40 helységben 42 170, a részbirtokokkal együtt 54 102 hold. A jobbágyok száma 2125, a részbirtokokkal együtt 2775; 832 házas zsellér, részbirtokokkal együtt 1805; 150 házatlan zsellér, a részbirtokokkal együtt 292. Ehhez jön még 41. településként Diósgyőr, a diósgyőri kamarai uradalom központja, itt a jobbágyok és zsellérek számát ismerjük: 119 jobbágy, 165 házas és 15 házatlan zsellér. 101 jobbágy $\frac{1}{8}$ és 18 jobbágy $\frac{1}{4}$ telken gazdálkodott, ami körülbelül 1300 holddal egyenlő.

A legnagyobb világi birtokosa a megyének a királyi korona volt, ez a teljes diósgyőri uradalom. A korona kilenc települést egyedülként, négy települést másokkal közösen birtokolt, továbbá Szalonna helység is említendő, ahol mások mellett a királyi korona volt a birtokos, de a település nem tartozott az uradalomhoz. A korona birtoka összesen 377,375 jobbágytelket, 16 532 holdat, 882 jobbágyot, 809 házas és 140 házatlan zsellért tett ki. Diósgyőrben, az uradalom központjában 119 jobbágy élt, akik kb. 1300 holdon gazdálkodtak, valamint 165 házas és 15 házatlan zsellér. Az uradalomhoz tartozott három mezőváros Mezőkövesd, Mezőkeresztes és Miskolc, a megye tíz mezővárosa közül három.

A világi birtokosok összesen több jobbágytelekkel, jobbággal és zsellérrel rendelkeztek a megyében, mint az egyháziak, de a legnagyobb egyházi birtokos, az egri káptalan nagyobb birtokkal rendelkezett, mint a legnagyobb világi, a diósgyőri koronauradalom. A jelentősebb világi birtokosok összesen 2775 jobbágy, 1805 házas és 292 házatlan zsellér felett gyakoroltak földesúri joghatóságot, míg az egyházi birtokosok 1678 jobbágy, 510 házas és 75 házatlan zsellérnek voltak a földesurai. A megye 6675 jobbágyából 4453, a 4089 házas zselléréből 2315, az 584 házatlan zselléréből 367 a 15 világi és hét egyházi birtokos joghatósága alatt állt. Miként fentebb már írtam, 41 településnek egy jelentős világi, 30 településnek pedig egy jelentős egyházi birtokosa volt. A jelentősebb egyházi birtokosok még további öt településen, a jelentősebb világi birtokosok még további 45 településen rendelkeztek rész-birtokokkal. Ez azt jelenti, hogy a megye, 162 úrbérrendezés alá került települése közül, 91-nek több birtokosa is volt, közülük 50-ben a kisebb birtokos mellett ott találjuk a fent említett jelentős birtokosokat is. A több birtokossal rendelkező települések között olyan is előfordul, ahol öt (Alacska), ahol nyolc (Balajt) vagy ahol 10 (Barcika), sőt 12 (Boldva) birtokos is földesúri jogokat gyakorolt. Barcikán a 10 birtokos közül öten csak zsellérrel rendelkeztek (kettő csak házas, három csak házatlan zsellérrel), a további öt birtokos közül kettőnek egy-egy jobbágya, egynek két, egynek három és egynek négy jobbágya volt. A több birtokossal bíró települések többségében hasonló számokat találunk: 1–2–3–4 jobbágy és 1–2–3–4 házas és/vagy házatlan zsellér. Néhány településen előfordulnak ennél nagyobb számok is (10–20 jobbágy), főként ott, ahol a több földesúr között ott találjuk az 1. számú táblázatban felsorolt, jelentősebb birtokosokat is. Ilyen például Geszt, amelynek

hét birtokosa között van Szepessy László, aki 24 jobbágy és 27 házas zsellér ura volt, 474 holddal és 12 jobbágytelekkel, míg a többi hat birtokosnak 1, 2, 3, 4, 5 jobbágya és házas zsellére volt. A példák hosszasan sorolhatóak.

Összességében elmondható, hogy a megye településeinek, paraszti népességének (jobbágyok és zsellérek) több mint a fele jelentősebb birtokosok kezén volt (15 világi és hét egyházi), míg a több száz kisnemes a „maradékon” osztozott, sokuknak jobbágya nem, csak egy-két házas vagy házatlan zsellére volt.

Érdemes megvizsgálni a jobbágyok jogi helyzetét, szolgáltatásait egy-egy birtokos példáján. A világi birtokosok közül a Szirmay családot választottam. A család a megyében 5350 hold, 342 jobbágy, 188 házas és 41 házatlan zsellér felett gyakorolt földesúri joghatóságot nyolc településen. A nyolc település a következő: Arnót, Sajóbesenyő, Sajókeresztúr, Szirma, Szirmabesenyő, Múcsony, Sajókazinc, Sajószentpéter.

A nyolc helység közül kettőben más birtokosokkal közösen birtokoltak, Sajókazincon több, kisebb birtokos gyakorolta földesúri jogait, Sajószentpéteren a Ragályi és Szentpétery családdal közösen. A településeken élő jobbágyok helyzete minimális különbséggel, azonosságot mutat mind a jogi helyzet, mind a szolgáltatások formája és milyensége tekintetében. Örökös és szabadmenetelű jobbágyokat egyaránt találunk, mindenütt szokás alapján adóztak, Szirma kivételével, ahol kontraktus szerint, illetve Sajószentpéter mezővárosban a szokás és a kontraktus is előfordult. Általában készpénzben adóztak, de emellett munkajáradékot is teljesítettek, tizedet adtak, néhol kilencedet is. (Múcsonyban a kilenced és a tized mellett csak robotoltak, készpénzt nem fizettek.) Tehát megállapítható, hogy a birtokos személyének azonossága a jobbágyok helyzetében is mutat azonosságot, de természetesen egy kis falu jobbágyainak életminősége/élethelyzete mutathatott eltérést egy megyei szinten jelentős mezőváros, Sajószentpéter jobbágyaitól.

Néhány olyan települést is választottam találomra, amelynek több részbirtokosa volt. Sajókazincon örökös és szabadmenetelű jobbágyok egyaránt éltek, szokás alapján készpénzt fizettek és robotoltak, hetedet és kilencedet adtak. Sajóecsegen hasonlóképpen éltek vegyesen örökös és szabadmenetelű, szokás alapján adózó, robotoló, készpénzt fizető jobbágyok, de itt nem volt szokásban a kilenced adás. Nemesbikk szabadmenetelű jobbágyai szokás alapján teljesítették készpénzből és robotból álló szolgáltatásaikat, ami mellett tizedet is adtak. Hodoscsepány jobbágyai magukat örökösnek vallották, terheik robotból és kilencedből álltak, szokásjog szerint. Csernelyt szokás szerint, sok robottal adózó, nyolcadot és tizedet teljesítő örökös jobbágyok lakták. Borsodszentgyörgyön szintén örökös jobbágyok éltek, szokás alapján készpénzt és munkajáradékot, hetedet és kilencedet egyaránt adtak.

Amint említettem, a megye legnagyobb egyházi birtokosa az egri káptalan volt. 11 helység, 19.517 hold, 704 jobbágy, 160 házas és 23 házatlan zsellér felett gyakorolták földesúri jogait. A 11 helység a következő: Alsóábrány, Ároktő, Bogács, Csokva, Sajógalgóc, Szentistván, Szihalom, Szomolya, Tiszabábolna, Tiszapalko-

nya, Sajóvárkony. Két helyen éltek örökös jobbágyok, kilenc település jobbágyai szabadmenetelűek voltak. Tiszapalkonya kivételével mindenütt szokás alapján teljesítették szolgálatot, itt 1694-ben, amikor megszállták a települést írták elő a jobbágyok adóit ún. „szálló levél” alapján. Mindenhol készpénzből és robotból állt a jobbágyok adója, emellett volt, ahol kilencedet és tizedet egyidejűleg, volt ahol csak tizedet vagy csak kilencedet, egy helyen ötödöt adtak. Vagyis, hasonlóan azon településekhez, ahol ugyanaz volt a világi birtokos, mind a jogi helyzet, mind a szolgáltatások is egyezők. Ugyanakkor akár egyházi, akár világi birtokosok jobbágyairól van szó, akár egy, akár több birtokosa is van egy településnek, néhány szembetűnő jellemző megállapítható: a 18. század második felében is a szokás alapján történő adózás a jellemző, több a szabadmenetelű, mint az örökös jobbágy, a készpénz mellett munkajáradékot is teljesítettek a jobbágyok. Vagyis a földesúr személye mellett a települések földrajzi fekvése, az időjárási viszonyok, a gazdálkodási lehetőségek (föld minősége, termelhető gabonák, állattartási módok, piac közelsége stb.), a több évtizedes vagy akár évszázados szokások együttesen hatottak a parasztság helyzetére.

1. táblázat Jelentősebb világi és egyházi birtokosok¹¹

Világi birtokosok

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Irota	id. br. Meskó Jakab	6,75	295	27	8	2
Hegymeg	id. br. Meskó Jakab részbirtok	0,75	40	4	8	0
Szakácsi	id. br. Meskó Jakab részbirtok	4	175	16	5	0
		4,75	215	20	13	0
Összesen:		11,5	510	47	21	2
Szemere	Fáy László	22,5	997	51	15	3
Emőd	Fáy László részbirtok	7	277	17	8	2

¹¹ Összeállítva az úrbéri tabellák alapján: MNL BAZML Acta politica, IV. 501/b, XXII. sz. iratsorozat.

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Kondó	Fáy László részbirtok	3,25	129	13	4	1
Nagycsécs	Fáy László részbirtok	0,25	11	1	0	0
Borsodnádásd	Fáy László részbirtok	1,5	62	3	0	0
Sajószöged	Fáy László részbirtok	16,5	708	22	5	0
Tiszaszederkény	Fáy László részbirtok	3	104	6	8	0
		31,5	1 291	62	25	3
Összesen:		54	2 288	113	40	6
Abod	özv. gr. Csáky Antalné	26	1 016	48	13	0
Felsőtelekes	özv. gr. Csáky Antalné	6,75	306	13	1	1
Galvács	özv. gr. Csáky Antalné	14,25	591	27	4	1
		47	1 913	88	18	2
Ládbesenyő	özv. gr. Csáky Antalné rész- birtok	4,5	178	9	0	0
Meszes	özv. gr. Csáky Antalné rész- birtok	2,5	104	4	2	0
Szalonna	özv. gr. Csáky Antalné rész- birtok	3,125	142	7	1	0
Szendrő	özv. gr. Csáky Antalné rész- birtok	11,875	455	41	102	3
		22	879	61	105	3
Összesen:		69	2 792	149	123	5
Cserépfalu	gr. Esterházy Istvánné	28	1 173	44	105	8

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Cserépváralja	gr. Esterházy Istvánné	8,25	342	19	10	2
Edelény	gr. Esterházy Istvánné	37,75	1 462	64	6	7
Tard	gr. Esterházy Istvánné	61	2 541	99	22	11
Összesen:		135	5 518	226	143	28
Debréte	gr. Keglevich család	10	413	16	0	0
Tornaszentjakab	gr. Keglevich család	22,25	963	29	5	4
Szilvásvár	gr. Keglevich család	17,25	731	45	2	0
Viszló	gr. Keglevich család	13,75	566	31	4	0
		63,25	2 673	121	11	4
Sajópálfala	gr. Keglevich család részbir- tok	29	1 090	40	34	3
Sajóvamos	gr. Keglevich család részbir- tok	37	1 310	71	50	13
		66	2 400	111	84	16
Összesen:		129,25	5 073	232	95	20
Dédes	gr. Serényi Erzsébet	21	781	41	1	15
Összesen:		21	781	41	1	15
Arnót	gr. Szirmay József Tamás	46,875	1 946	89	14	4
Sajóbesenyő	gr. Szirmay József Tamás	20	81	64	4	0
Sajókeresztúr	gr. Szirmay József Tamás	23,75	978	37	35	11
Szirma	gr. Szirmay József Tamás	12	516	42	5	4

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbág	Zsellér	Házatlan
Szirmabesenyő	gr. Szirmay József Tamás	19	785	41	27	2
		121,625	4 306	273	85	21
Múcsony	gr. Szirmay József Tamás részirtok	0,5	19	1	0	0
Sajókazinc	gr. Szirmay József Tamás részirtok	0	0	0	1	0
Sajószentpéter	gr. Szirmay József Tamás részirtok	25,25	1 005	68	102	20
		25,75	1 024	69	103	20
Összesen:		147,375	5 330	342	188	41
Tiszatarján	Tokaji Kamara	29	1 337	64	36	0
Összesen:		29	1 337	64	36	0
Sajóbáony	Királyi Korona	12	469	33	30	1
Bükkszentkereszt	Királyi Korona (nem maradt fenn úrbéri tabellája)					
Sajókápolna	Királyi Korona	16,625	670	44	16	2
Kisgyőr	Királyi Korona	25,75	1 099	92	18	11
Ládháza	Királyi Korona	4	185	8	50	0
Mezőkövesd	Királyi Korona	178,75	8 154	339	60	9
Radostyán	Királyi Korona	3,25	122	12	10	1
Varbó	Királyi Korona	12,5	497	44	12	6
Mezőkeresztes	Királyi Korona	111,5	4 684	256	43	17
Parasznya	Királyi korona	6	253	22	29	1
		370,375	16 133	850	268	48
Hejőcsaba	Királyi Korona részirtok	0,5	20	1	9	0
Miskolc	Királyi Korona részirtok	0	65	0	529	90

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbág	Zsellér	Házatlan
Sajópetri	Királyi Korona részirtok	5,375	240	27	3	2
Szalonna (nem a diósgyőri uradalom része)	Királyi Korona részirtok	1,625	74	4	0	0
		7,000	399	32	541	92
Összesen:		377,375	16 532	882	809	140
Bükkmogyorósd	Plathy László özvegye	2,5	107	5	0	0
Omány	Plathy László özvegye	2	92	4	0	1
Sáta	Plathy László özvegye	32	1 312	41	5	0
		36,5	1 511	50	5	1
Balaton	Plathy László özvegye részirtok	1,125	46	3	0	0
Borsodnádásd	Plathy László özvegye részirtok	7,125	295	11	0	0
Nekézseny	Plathy László özvegye részirtok	0,75	30	1	0	0
Oslár	Plathy László özvegye részirtok	3	29	10	0	1
		12	400	25	0	1
Összesen:		48,5	1 911	75	5	2
Mezőcsát	Pottornyay család	80	3 360	162	54	5
Összesen:		80	3 360	162	54	5
Alsóvadna	Radvánszky Ferenc	6,375	239	14	3	3
Sajóivánka	Radvánszky Ferenc	4,75	180	12	6	1
Összesen		11,125	419	26	9	4

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
		0	0	0	2	0
Barcika	Radvánszky Ferenc rész-birtok					
Múcsony	Radvánszky Ferenc rész-birtok	9	337	12	8	2
Sajókaza	Radvánszky Ferenc rész-birtok	14,75	508	30	4	1
Sajókazinc	Radvánszky Ferenc rész-birtok	11,375	398	24	6	0
Sajóvelezd	Radvánszky Ferenc rész-birtok	7,75	287	13	0	0
		42,875	1 530	79	20	3
Összesen:		54	1 949	105	29	7
Sály	Szepessy László	40	1 510	66	34	5
Borsodgeszt	Szepessy László rész-birtok	12	474	24	27	0
Lak	Szepessy László rész-birtok	0.5	23	1	7	0
Martonyi	Szepessy László rész-birtok	1	41	2	0	0
Meszes	Szepessy László rész-birtok	1,125	47	3	0	0
Négyes	Szepessy László rész-birtok	9	385	16	0	0
Rakacszend	Szepessy László rész-birtok	5,625	257	8	0	0
Szalonna	Szepessy László rész-birtok	2,25	102	4	0	0
Felsővatta	Szepessy László rész-birtok	2	41	4	5	1
Sajóvelezd	Szepessy László rész-birtok	4	148	7	1	0
		37	1 518	69	40	1

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Összesen:		77	3 028	135	74	6
Rudabánya	Tiszta Pál	15,5	626	31	4	0
Szalonna	Tiszta Pál rész-birtok	0,875	40	2	0	0
Szendrő	Tiszta Pál rész-birtok	1	38	4	0	0
		1,875	78	6	0	0
Összesen:		17,375	704	37	4	0
Ónod	Török József	7	315	17	131	6
Bükkaranyos	Török József rész-birtok	2,25	96	4	0	0
Emőd	Török József rész-birtok	41,75	1 651	76	19	0
Tiszaszederkény	Török József rész-birtok	13	451	36	21	3
Felsővatta	Török József rész-birtok	0	0	0	2	0
		57	2 198	116	42	3
Összesen:		64	2 513	133	173	9
Alsózsolca	Vay Ábrahám	11	476	32	9	6
Sajókazinc	Vay Ábrahám	0	0	0	1	0
Összesen:		11	476	32	10	6

Egyházi birtokok

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Felsőgyőr	Diósgyőri Pálosok	0	0	0	33	0
Hejőkeresztúr	Diósgyőri Pálosok	19,5	878	33	20	5
Sajólád	Diósgyőri Pálosok	13	582	28	7	0
		32,5	1 460	61	60	5

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Novaj	Egri (V. Kistályai) Prépostság	33,25	1 268	53	2	2
Mezőnyárad	Egri Jezsuita Kollégium	35	1 489	53	0	0
Alsóábrány	Egri Káptalan	25	1 064	37	8	1
Ároktő	Egri Káptalan	30,75	1 362	90	39	15
Bogács	Egri Káptalan	37,5	1 578	55	31	0
Csokva	Egri Káptalan	9	408	22	8	1
Sajógalgóc	Egri Káptalan	10,5	428	32	0	0
Szentistván	Egri Káptalan	99,5	4 361	120	27	0
Szihalom	Egri Káptalan	102	4 262	108	6	0
Szomolya	Egri Káptalan	44,75	1 875	84	16	0
Tiszabábolna	Egri Káptalan	15	719	23	12	0
Tiszapalkonya	Egri Káptalan	36,5	1 731	76	9	0
Sajóvárkony	Egri Káptalan	45,75	1 729	57	4	6
		456,25	19 517	704	160	23
Harsány	Egri Püspökség	70	2 659	157	6	3
Borsodszirák	Egri Püspökség	16	655	35	0	1
Bükkzsérc	Egri Püspökség	9,5	390	47	6	2
Keresztspüspöki	Egri Püspökség	47	2 084	61	1	3
		142,5	5 788	300	13	9
Bélapátfalva	Egri Szeminárium	33	1 308	94	36	0
Bánhorvát	Egri Szeminárium	16,5	698	66	25	2
Borsodbóta	Egri Szeminárium	21	882	28	6	1
Királd	Egri Szeminárium	4	174	10	0	0
Sajómercse	Egri Szeminárium	14	506	31	0	0
Ostoros	Egri Szeminárium	39,25	1 569	62	4	0

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Uppony	Egri Szeminárium	17	682	32	3	3
		144,75	5 819	323	74	6
Görömböly	Tapolcai Apátság	30	1 189	60	38	0
Mindszent	Tapolcai Apátság	0	0	0	30	0
Tiszavalk	Tapolcai Apátság	9,25	434	37	26	4
		39,25	1 623	97	94	4
Összesen:		883,5	36 964	1 591	403	49

Egyházi részirtokok

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Hejőcsaba	Diósgyőri Pálosok részirtok	0	0	0	14	0
Sajópetri	Diósgyőri Pálosok részirtok	4,75	202	26	20	0
		4,75	202	26	34	0
Bükkaranyos	Egri Jezsuita Kollégium részirtok	24,75	1 000	50	38	17
Négyes	Egri Káptalan részirtok	6	250	5	0	0
Kissikátor	Jászói Premontrei Prépostság részirtok	3	129	6	1	0
Sajókazinc	Kazinci Református Egyház részirtok	0	0	0	1	0
Miskolc	Miskolci Református Egyház részirtok	0	0	0	57	9
Összesen:		38,5	1 581	87	131	26

FORRÁSOK JEGYZÉKE

MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML)
IV. 501/b. Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Acta politica, XXII.
számú iratsorozat

IRODALOMJEGYZÉK

- Barsi János (szerk.): Magyarország történeti helységnévtára. Borsod megye (1773–1808). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Budapest–Miskolc, 1991.
- Danyi Dezső – Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). KSH, Budapest, 1960.
- Fónagy Zoltán: Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. In: Századok, 133. (1999) 6. 1141–1191.
- Fónagy Zoltán: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, Budapest, 2013.
- Horváth Zita: Örökös és szabadmenetelű jobbágyság a 18. századi Magyarországon. In: Századok, 143. (2009) 5. 1063–1104.
- Horváth Zita: A parasztság helyzete Borsod megyében az úrbérrendezés idején. In: Szirácsik Éva (szerk.): Birtokosok és birtokok. (Discussiones Neogradienses 12.) Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 2012. 161–174.
- Horváth Zita: Piacközpontok Borsod megyében az úrbérrendezés idején – forráselemzés. In: Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica, Tomus XVIII. – Fasciculus 1. 2014. 123–130.
- Horváth Zita: Borsod megye parasztsága az úrbérrendezés idején. In: Vidéktörténet I. – Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században. Főszerk.: Horváth Gergely Krisztián. Budapest, 2017. 65–106.
- ifj. Barta János: Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711–1790. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): Magyarország agrártörténete. Mezőgazda Kiadó, Budapest, 1996. 33–79.
- Tóth Péter: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Borsod vármegye (1770). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1991.
- Tóth Péter – Horváth Zita: Sajószentpéter története. Sajószentpéter Város Önkormányzata, Sajószentpéter, 2010.

Függelék

Szolgáltatások és jobbági kötıtségek Borsod megyében az úrbérrendezés idején

földesúr	járás	helység neve	szokás/ur-bárium/contractus	robot és/vagy készpénz	kilenced	jobbági jogi státusa
özv. gr. Csáky Antalné	Szendrői	Abod	szokás (korábban volt contractus)	mindkettő	kilenced	vegyes (több a szabadmenetelű)
Kubinyi Gáspár özv. Ragályi Ferencné Szemere László Szentpétery Sámuel özv. Szeremley Károlyné	Sajószentpéteri	Alacska	Szokás	mindkettő	heted	vegyes
Egri káptalan	Egri	Alsóábrány	szokás	mindkettő	kilenced	szabadmenetelű
Okolicsányi Antal özv. Okolicsányi Lászlóné	Szendrői	Alsótelekes	szokás (30 éve volt contractus)	mindkettő	nyolcad	szabadmenetelű
Radvánszky Ferenc	Sajószentpéteri	Alsóvadna	szokás	mindkettő	kilenced és heted	vegyes (több az örökös)
Vay Ábrahám	Miskolci	Alsózsolca	contractus	mindkettő	kilenced	vegyes
Mocsáry család (ht)	Egri	Andornak	szokás	2 készpénz, a többi robot	tized	szabadmenetelű
Almásy család br. Vécsey József örökösei Csák család Dombiné Hamvay Mária Holló Péter Losonczy József Mártony Márton özv. Plathy Ábrá-hámné Vass Dánielné	Sajószentpéteri	Arló	szokás	mindkettő	kilenced és tized	vegyes (több az örökös)

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/contractus	robot és/vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi státusa
gr. Szirmay József Tamás	Szendrői	Arnót	szokás	mindkettő	tized	vegyes (több a szabadmenetelű)
Egri káptalan	Miskolci	Ároktő	szokás	mindkettő	kilenced (2 éve)	szabadmenetelű
Aszalay Istvánné Csabai András Horváth Sámuel Mokcsay Jánosné özü. Plathy Sándorné Ragályi Ábrahám Ragályi Gedeon Ragályi József	Szendrői	Balajt	szokás	mindkettő	nyolcad	vegyes
Cseh Gábor Fáy József Plathy László özü. Ragályi Ferencné Szentpétery Sámuel Törös Zsigmondné	Sajó-szentpéteri	Balaton	szokás	mindkettő	nyolcad	vegyes
Balásházy András Dácsi József Palatrics József özü. Plathy Imréné	Sajó-szentpéteri	Bánfalva	szokás	robot	nyolcad és tized	vegyes
Egri Szeminárium	Sajó-szentpéteri	Bánhorvát	1751. urbárium	robot	kilenced és tized	szabadmenetelű
Szentmiklós Ferenc Szentmiklós Károly Szentmiklós Sándor	Sajó-szentpéteri	Bántapolcsány	szokás	robot	heted, kilenced és tized	vegyes (több az örökös)

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/contractus	robot és/vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi státusa
Barczikay Antal Barczikay István Dancs Pál gr. Bethlen Elek Marton Péter Matulay István Mátyus István Radvánszky Ferenc Szűcs Márton Vattay család	Sajó-szentpéteri	Barcika	szokás	mindkettő	heted	vegyes
Egri Szeminárium Királyi Kamara	Sajó-szentpéteri	Bélapátfalva	1791. urbárium	mindkettő	kilenced (1769 óta) és tized	szabadmenetelű
Bárczay József Sipos Mihály Szepešy Pál Szepešy Zsigmond	Sajó-szentpéteri	Berente	szokás	robot	heted és nyolcad	vegyes (több az örökös)
Egri káptalan	Egri	Bogács	szokás	mindkettő	tized és kilenced (1768 óta)	szabadmenetelű
Bekény József Benyó István Darvas Ádám Darvas Sándor Oroszlányi István Papszász István Pápay örökösök Ragályi István Szathmáry Ádámné Szathmáry Király György Szathmáry Király Miklós Szathmáry Zsigmond	Szendrői	Boldva	contractus	mindkettő	heted és kilenced	vegyes

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/ contractus	robot és/ vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi státusa
Beretky Zsigmond Bolyky Pál Császár József Fodor Pál Kovács György Rácz István	Sajó-szentpéteri	Bolyok	szokás	robot	heted	vegyes
Ragályi Ábrahám Ragályi Gedeon Ragályi József Vincze Sámuel	Szendrői	Borsod	szokás	mindkettő	nyolcad	vegyes (hat örökös)
Egri Szeminárium	Sajó-szentpéteri	Borsodbóta	1751. urbárium	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Almágy család Blaskovics Józsefné Fáy Lászlóné Majthényi Péter Péchy Gábor Szepessy László	Egri	Borsodgeszt	szokás	mindkettő	tized	vegyes
Almágy Pál Balogh István Csörgő Elek Fáy László Plathy László özvegye Szentmiklósy Ferenc	Sajó-szentpéteri	Borsodnád	szokás	mindkettő	kilenced és tized	örökös
Beretky Zsigmond Bolyky János Bolyky Pál Bolyky Pálné br. Kemény Miklós Császár János Csépanyi Tamás gr. Vécsey Sándor Kovács Márton Marusi Józsefné Németh Ignác és Gábor	Sajó-szentpéteri	Borsod-szentgyörgy (Disznósd)	szokás	mindkettő	heted és kilenced	örökös

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/ contractus	robot és/ vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi státusa
Bárczy Pálné Becskeházy László Becskeházy Zsigmondné Ónody András Vattay Sámuel	Sajó-szentpéteri	Borsod-szentmárton	szokás	mindkettő	tized	örökös
Egri Püspökség	Szendrői	Borsodszirák	1765. contractus	mindkettő	kilenced	szabadmenetelű
Egri Jezsuita Kollégium Fáy Kristóf Török József	Egri	Bükkaranyos	contractus	mindkettő	kilenced	vegyes
Plathy László özvegye	Sajó-szentpéteri	Bükkmogyorósd	szokás	robot	heted	örökös
Királyi Kamara	Miskolci	Bükkszentlászló (Óhuta)	szokás	mindkettő	nincs	szabadmenetelű
Egri Püspökség	Egri	Bükkzsérc	1763. contractus	készpénz és robot	kilenced és tized	szabadmenetelű
Balogfy Mihály Bán Márton Dombiné Hamvay Mária Gecse Mihály	Sajó-szentpéteri	Center	szokás	mindkettő	nincs	szabadmenetelű
gr. Esterházy Istvánné	Egri	Cserépfalu	1764-től urbárium	mindkettő	nyolcad és kilenced	szabadmenetelű
gr. Esterházy Istvánné	Egri	Cserépvárnya	szokás	robot	nyolcad	szabadmenetelű

földesúr	járás	helység neve	szokás/ur- bárium/ contractus	robot és/ vagy kész- pénz	kilenced	jobbágy jogi stá- tusa
Drasóczky Ádám Fáy József Koós Istvánné Ottlik György Sturman Mátyás Széky Gáspár özv. Széky Györgyné Széky Pál Széky Zsigmond Vinczey Zsig- mondné	Sajó- szentpé- teri	Csernely	szokás	sok robot	nyolcad és tized	örökös
Egri káptalan	Sajó- szentpé- teri	Csokva	szokás	mindkettő	ötöd és tized	örökös
Abody Csoma Zsigmond Draskóczy Ádám Fekete János Hamvay Erzsébet Körtvélyesy család Ragályi József Szathmáry Ádámné Szathmáry Király György Szathmáry Zsig- mond	Szendrői	Damak	szokás	robot	nyolcad (ko- rábban tized)	szabad- menetelű és egy örökös
gr. Keglevich család	Szendrői	Debréte	szokás	mindkettő	tized	szabad- menetelű és öt örö- kös
gr. Serényi Er- zsébet	Sajó- szentpé- teri	Dédes	szokás	mindkettő	kilenced	vegyes, több az örökös
Királyi Kamara	Miskolci	Diósgyőr	1756. urbá- rium	mindkettő	nyolcad	vegyes
Kis Benedek Kis Mátyás	Sajó- szentpé- teri	Domaháza	szokás	robot	heted	vegyes

földesúr	járás	helység neve	szokás/ur- bárium/ contractus	robot és/ vagy kész- pénz	kilenced	jobbágy jogi stá- tusa
Dapsy József Ragályi Ábrahám Ragályi Gedeon Ragályi István Ragályi József	Szendrői	Dövény	szokás	mindkettő	heted	vegyes
Aisdorfer Sá- muel Keczer Ádám	Szendrői	Dubicsány	szokás	robot	nincs	örökös
gr. Esterházy Istvánné	Szendrői	Edelény	szokás	mindkettő	kilenced	vegyes
özv. Kandó Já- nosné Németh András Subics György özv. Szalay Józsefné		Egerfarmos (csak az úrbéri tabel- lában szere- pel)				
Mocsáry Sámuel özv. Plathy Sán- dorné	Egri	Egerlövő	1762. contractus	mindkettő	tized	szabad- menetelű és három örökös
Fáy Antal Fáy János Fáy Kristóf Fáy László Török József	Egri	Emőd	contractus és szokás	mindkettő	nyolcad, kilenced és tized	vegyes (több a szabad- menetelű)
Ablonczy László Csorba Péter Hosszúfalusi Sámuel Kőrey László Ormos László Ragályi Sámuel	Egri	Felsőábrány	szokás	mindkettő	tized	szabad- menetelű
Diósgyőri pá- losok	Miskolci	Felsőgyőr	szokás	mindkettő	nincs	szabad- menetelű

földesúr	járás	helység neve	szokás/ur- bárium/ contractus	robot és/ vagy kész- pénz	kilenced	jobbágy jogi stá- tusa
Aisdorfer Sá- muel Jabroczy Nor- bert Keczer Ádám Paulikovics László Pintér Antal	Szendrői	Felsőkele- csény	szokás és contractus	mindkettő	kilenced	vegyes
Váczy János Görgey család Beretky Zsig- mond	Szendrői	Felsőnyárad	szokás	mindkettő	heted és nyolcad	vegyes (több a szabad- menetelű)
Egri Püspökség, Sebe család	Egri	Felsőtárkány	szokás	mindkettő	tized	szabad- menetelű
özv. gr. Csáky Antalné	Szendrői	Felsőtelekes	szokás	mindkettő	kilenced	szabad- menetelű
Fráter István Marton Péter özv. Plathy Im- réné	Sajó- szentpé- teri	Felsővadna	szokás	robot	nyolcad és kilen- ced	örökös
Balogh Mihály Batta Bálint Bárczay József Bükk Katalin Bükk Zsigmond Orosz Pál Szepessy Ferenc Szepessy László Szepessy Pál Szontágh László Török József	Egri	Felsővatta	contractus és szokás	mindkettő	tized	vegyes (több a szabad- menetelű)
br. Dőry András örökösei br. Dőry László	Miskolci	Felsőzsolca	1752, 1763. contractus	mindkettő	nyolcad és kilen- ced	szabad- menetelű
	Szendrői	Finke	szokás	mindkettő	nyolcad	vegyes
özv. gr. Csáky Antalné	Szendrői	Galvács	szokás	mindkettő	kilenced	szabad- menetelű
Tapolcai Apátság	Miskolci	Görömböly	szokás	mindkettő	kilenced	szabad- menetelű

földesúr	járás	helység neve	szokás/ur- bárium/ contractus	robot és/ vagy kész- pénz	kilenced	jobbágy jogi stá- tusa
Dombi család Fekete György Hamvay Erzsébet Körtvélyesy család Szathmáry Ádámné Szathmáry Király György Szathmáry Zsig- mond Szemere György- né	Szendrői	Hangács	szokás	mindkettő	tized	vegyes
Egri Püspökség	Egri	Harsány	1764. contractus	mindkettő	kilenced és tized	szabad- menetelű
Bazsó család id. br. Meskó Jakab Gothárd család Halász Mihály Hegymegi József Jakabházy család özv. Katona Lász- lóné Molnár István Móré család Trótsányi Mihály Vincze Sámuel	Szendrői	Hegymeg	szokás	mindkettő	tized	szabad- menetelű
Bay Ferenc Bay István Bay László Bükk Zsigmond Lócsey Zsigmond Orosz János Orosz József özv. Plathy Im- réné	Miskolci	Hejőbába	szokás	mindkettő	kilenced	szabad- menetelű

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/ contractus	robot és/ vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi stá- tusa
Aszalay Istvánné Bárczay család Diósgyőri pá- losok Királyi Korona id. Óváry István Szepessy Ferenc Szilvásiné	Miskolci	Hejőcsaba	szokás	készpénz	nincs	szabad- menetelű
Diósgyőri pá- losok	Miskolci	Hejőkeresz- túr	1751. urbá- rium	mindkettő	1030. tized	szabad- menetelű
Nyilas Szücs János Tomka László Veress László Vizsolyi István Vizsolyi János	Miskolci	Hejőpapi	szokás (zsellérek)	készpénz	nincs	szabad- menetelű
Koncsik Kőrösy Nagy Ádám özvegye Sebők István Tomka György Tomka László	Szendrői	Hejőszalonta	contractus (Nagy Ádám özve- gye) szokás (a többi föl- desúr eseté- ben)	mindkettő	tized	szabad- menetelű és 1 örö- kös
Beretky Zsig- mond Csépanyi Lukács Csépanyi Tamás Losonczy Lász- lóné	Sajó- szentpé- teri	Hodos- csépany	szokás	robot	kilenced	örökös
Lőkös István Mezőcsát mv. Papp György Szentimreyné Tolvaj István	Miskolci	Igrici	szokás	készpénz	nincs	szabad- menetelű
id. br. Meskó Jakab	Szendrői	Irota	1764. contractus	mindkettő	kilenced	szabad- menetelű és egy örökös

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/ contractus	robot és/ vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi stá- tusa
Czékus Sámuel Dancs István Fodor Pál Gellén István Giczey Zsófia Hubay István Kubinyi László Lőkey Pál örö- kösei id. Óváry István ifj. Óváry István Sóry István Sóry Zsigmond SzerencsyJózsef	Szendrői	Izsófalva	szokás	mindkettő	heted és kilenced	vegyes (több az örökös)
Almásy János özvegye Blaskovics Jó- zsefné Fáy Lászlóné Majthényi Imre Majthényi Károly Majthényi Péter	Egri	Kács	szokás	robot	tized	szabad- menetelű és 1 örö- kös
Egri Püspökség	Egri	Keresztes- püspöki	szokás	mindkettő	kilenced és tized	szabad- menetelű
Egri Szeminá- rium	Sajó- szentpé- teri	Királd	urbárium	mindkettő	kilenced és tized	örökös
Királyi Korona	Egri	Kisgyőr	urbárium/ a kérdőpont 2. változata szerint contractus	mindkettő	nyolcad	vegyes
Böllér Mihály Jászói Premontrei Prépostság	Sajó- szentpé- teri	Kissikátor	szokás	mindkettő	heted és tized	vegyes
	Egri	Kistálya	urbárium, korábban contractus	mindkettő	kilenced és tized	szabad- menetelű

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/ contractus	robot és/ vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi státusa
többen	Miskolci	Kistokaj	1756. contractus	készpénz	tized	szabadmenetelű és négy örökös
Almásy János özvegye Fáy László	Sajó- szentpéteri	Kondó (csak az úrbéri tabel- lában szerepel)				
Czékus Imre Czékus Lajos	Szendrői	Kurityán	szokás	robot	tized	vegyes (több az örökös)
Bazsó család Detrik özv. gr. Csáky Antalné Horváth Zsigmond Juhász Ragályi József Szathmáry Király György özv. Szeremley Károlyné Ternyei István	Szendrői	Ládbesenyő	szokás	mindkettő	heted, nyolcad és kilenced	szabadmenetelű és négy örökös
Királyi Korona	Miskolci	Ládháza	1756. urbárium	mindkettő	„summa szerint dézsmá 35 köből gabona”	szabadmenetelű
Bazsó család Halászy Sámuel özv. Szalay Józsefné Szathmáry Király József Szepessy László	Szendrői	Lak	szokás	mindkettő	tized	vegyes

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/ contractus	robot és/ vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi státusa
Aszalay Istvánné Bárczay család Beretky Zsigmond Fáy Antal Négyessy többen	Miskolci	Mályi	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű és 20 örökös
Szathmáry Király György özv. Turánszky Lászlóné	Sajó- szentpéteri	Mályinka	szokás	mindkettő	kilenced és tized	vegyes
Farkas Mihály Fáy Zsigmond Gedeon János Horváth Zsigmond Lövey Szepessy László Vattay család Végh	Szendrői	Martonyi	szokás	mindkettő	kilenced	vegyes
Aszalay Istvánné Doboz család Gedeon János özv. gr. Csáky Antalné Hodossy József Horváth család Paulikovics László Ruprecht Miksáné Szepessy László Vattay György Vattay László	Szendrői	Meszes	szokás	mindkettő	kilenced és tized	vegyes
Potturnay család	Miskolci	Mezőcsát	contractus	készpénz	nincs	szabadmenetelű
Királyi Korona	Egri	Mezőkeresztes	1755. contractus	mindkettő	nincs (készpénzben megváltják)	szabadmenetelű

földesúr	járás	helység neve	szokás/ur- bárium/ contractus	robot és/ vagy kész- pénz	kilenced	jobbágy jogi stá- tusa
Királyi Korona	Egri	Mezőkövesd	1756. contractus	mindkettő	nincs (kész- pénzben megvált- ják)	szabad- menetelű
Almásy János özvegye Blaskovics Jó- zsefné Fáy Lászlóné Majthényi Imre Majthényi Károly Majthényi Péter Semsey	Egri	Mezőnagy- mihály	szokás	mindkettő	tized	szabad- menetelű
Egri Jezsuita Kollégium	Egri	Mezőnyárad	1752. contractus	mindkettő	kilenced	vegyes
Tapolcai Apátság	Miskolci	Mindszent	1758. „instruccio”	mindkettő	kilenced	szabad- menetelű
Királyi Korona Miskolci Refor- mátus Egyház többen	Miskolci	Miskolc	1755. contractus	készpénz	kilenced és tized	szabad- menetelű
Becskeházy László Czövek István gr. Szirmay József Tamás Jékelfalussy Mi- hály Kassai István Kecskeméti Miklós Ónody András Radvánszky Ferenc Szentpétery Éva Szentpétery Judit Szentpétery Sá- muel	Szerndről	Múcsony	szokás	robot	kilenced és tized	vegyes

földesúr	járás	helység neve	szokás/ur- bárium/ contractus	robot és/ vagy kész- pénz	kilenced	jobbágy jogi stá- tusa
Barczikay Antal Szentpétery Sá- muel	Sajó- szentpé- teri	Nagybarca	szokás	mindkettő	heted, nyolcad és kilen- ced	vegyes (több az örökös)
Almásy János özvegye Dapsy József özv. Fáy Ádámné Fáy György Fáy Imre Fáy László Fáy Pál Kubinyi Gáspár Nyárády László Patay Sámuel özv. Ragályi Lász- lóné Szeghy Szerdahelyi György	Miskolci	Nagycsécs	1752. contractus	mindkettő	tized	szabad- menetelű és egy örökös
Fáy Imre Máriássy László Szepessy Ferenc Szepessy Péter	Sajó- szentpé- teri	Nagyvisnyó	szokás	robot	tized	vegyes (több az örökös)
Egri káptalan Szepessy László Szepessy Péter	Egri	Négyes	szokás	készpénz	kilenced és tized	szabad- menetelű
Cseh Gábor özv. Plathy Ábra- hámné Plathy László özvegye Szabó János	Sajó- szentpé- teri	Nekézseny	szokás	robot	heted, kilenced és tized	örökös és egy sza- badmene- telű

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/ contractus	robot és/vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi státusa
Balogh Mihály Bay Ferenc Bay István Bay László Horváth Mihály Kasza János Kőrey László Kulcsár János Lánczy Zsigmond Szepessy Zsigmond Tar János	Miskolci	Nemesbikk	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Fáy család Nikházy Sándorné Ottlik család Patay Sámuel Szemere László Szentpétery Sámuel	Egri	Noszvaj	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Egri (V. Kistályai) Prépostság	Egri	Novaj	urbárium	mindkettő	kilenced és tized	szabadmenetelű
Bodó Ádám Dombiné Hamvay Mária Fekete János özv. Plathy Sándorné Ragályi István Szathmáry Király György Szathmáry Zsigmond	Szendrői	Nyomár	szokás	mindkettő	nyolcad	szabadmenetelű
Plathy László özvegye	Sajószentpéteri	Omány	szokás	mindkettő	heted	szabadmenetelű és 1 örökös

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/ contractus	robot és/vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi státusa
Török József	Miskolci	Ónod	1762. urbárium	mindkettő	tized	szabadmenetelű és 2 örökös
Egri Szeminárium	Egri	Ostoros	szokás	mindkettő	kilenced és tized	szabadmenetelű
Bárczay család Plathy László özvegye Semsey	Miskolci	Oszlár	urbárium	robot	tized	szabadmenetelű és 2 örökös
Kovács György Sturman Mátyás	Sajószentpéteri	Ózd	szokás	robot	nyolcad	örökös
Királyi Korona	Sajószentpéteri	Parasznya	1756. contractus	mindkettő	nyolcad és tized	szabadmenetelű
Királyi Korona	Sajószentpéteri	Radostyán	1756. contractus	mindkettő	nyolcad és tized	szabadmenetelű és 1 örökös
Dessewffy Tamás Fáy Ferenc Ruprecht Miksáné Szemere Miklósné	Szendrői	Rakaca	1768. contractus	mindkettő	kilenced és tized	szabadmenetelű és 4 örökös
Csiszár Pál Gedeon János Kertész Putnoky család Püspöky István Szentimrey József Szepessy László Vattay György Zóry család	Szendrői	Rakacaszend	szokás és contractus	mindkettő	heted és tized	vegyes (több a szabadmenetelű)
Tiszta Pál	Szendrői	Rudabánya	szokás	mindkettő	ötöd	vegyes
Királyi Korona	Miskolci	Sajóbábony	1755. urbárium	mindkettő	nyolcad és tized	vegyes (több a szabadmenetelű)

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/contractus	robot és/vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi státusa
gr. Szirmay József Tamás	Miskolci	Sajóbesenyő	szokás	mindkettő	tized	vegyes
özv. br. Bossányi Miklósné Csabai András Csontó János Fekete János Kenyeres Mihály Konyha István Molnár Jánosné Papp György Pap Mihály Szegő Mihály Tamási Péter többen	Miskolci	Sajóecseg	szokás	mindkettő	nincs	vegyes
Egri káptalan	Szendrői	Sajógalgóc	szokás	mindkettő	kilenced és tized	szabadmenetelű
br. Orczy Lőrinc	Sajó-szentpéteri	Sajóivánka	szokás	mindkettő	heted és kilenced	vegyes (több az örökös)
Királyi Korona	Sajó-szentpéteri	Sajókápolna	1755. urbárium	mindkettő	nyolcad és tized	vegyes
Bakó Mihály Czékus Imre Doboz Pál Horváth család özv. Kubinyi Mihályné Nyárády László Radvánszky Ferenc Szakáll Pál Tomka György Vági	Szendrői	Sajókaza	szokás	mindkettő	heted és kilenced	vegyes

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/contractus	robot és/vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi státusa
br. Kemény Miklós Czövek István gr. Bethlen Elek gr. Szirmay József Tamás gr. Toldalaghy László gr. Vass Ádám Kassay család Kazinci Református Egyház Kiss Pálné Kubinyi Gáspár Radvánszky Ferenc özv. Ragályi Ferencné özv. Szeremley Károlyné Vay Ábrahám Visnyai Molnár	Sajó-szentpéteri	Sajókazinc	szokás	mindkettő	heted és kilenced	vegyes
gr. Szirmay József Tamás	Miskolci	Sajókeresztúr	szokás (1741-től)	mindkettő	kilenced és tized	vegyes (több a szabadmenetelű)
Diósgyőri pálosok	Miskolci	Sajólád	szokás	robot	nincs	szabadmenetelű
Fáy Imre	Sajó-szentpéteri	Sajólászlófalva	szokás	mindkettő	heted, nyolcad és tized	vegyes
Egri Szeminárium	Sajó-szentpéteri	Sajómercse	urbárium (de nincs náluk)	mindkettő	kilenced és tized	örökös
Anga Márton Balogfy Mihály Bekény Istvánné Ivác Pál Tuza János	Sajó-szentpéteri	Sajónémeti	szokás	mindkettő	nincs (megváltják)	vegyes és 3 örökös

földesúr	járás	helység neve	szokás/ur- bárium/ contractus	robot és/ vagy kész- pénz	kilenced	jobbágy jogi stá- tusa
Bay István Bay László Csörgő Elek Fejérváry József Melczér Ferencné Pethő Rottenstein Ignác Szőlősy Ferenc	Miskolci	Sajóörös	szokás	robot	tized	szabad- menetelű
Csuka Ferenc gr. Keglevich család	Szendrői	Sajópálfala	szokás	mindkettő	kilenced és tized	szabad- menetelű
Diósgyőri pá- losok Királyi Korona	Miskolci	Sajópetri	contractus	mindkettő	megvált- ják	szabad- menetelű
gr. Szirmay József Tamás özv. Ragályi Fe- rencné Szentpétery Sám- uel özv. Szeremley Károlyné	Sajó- szentpé- teri	Sajószent- péter	contractus és szokás	mindkettő	tized (szőlő után)	szabad- menetelű (kevés az örökös)
Almásy János özvegye Fáy László	Miskolci	Sajószőged	contractus	robot	tized	vegyes
Aszalay Istvánné Csík Csuka Ferenc Czikó Mihály gr. Keglevich család Sisáry István Váczy	Szendrői	Sajóvámos	szokás	mindkettő	tized	szabad- menetelű
Egri káptalan	Sajó- szentpé- teri	Sajóvárkony	szokás	mindkettő	kilenced és tized	örökös

földesúr	járás	helység neve	szokás/ur- bárium/ contractus	robot és/ vagy kész- pénz	kilenced	jobbágy jogi stá- tusa
Csoma Zsigmond Czékus Sámuel Radvánszky Ferenc Ragályi József Szepessy László Új András	Sajó- szentpé- teri	Sajóvelezd	szokás	mindkettő	heted	vegyes (több az örökös)
Szepessy László	Egri	Sály	1748. contractus vagy szokás	robot	tized	vegyes (több az örökös)
Plathy László özvegye	Sajó- szentpé- teri	Sáta	szokás	robot	heted és kilenced	vegyes (több az örökös)
id. br. Meskó Jakab Hangácsy Ferenc Komáromy Lajos	Szendrői	Szakácsi	contractus vagy szokás	mindkettő	kilenced	szabad- menetelű
Fáy Pál gr. Andrassy István özv. gr. Csáky Antalné Gyöngyössy Királyi Korona Kormos Ferencné Losonczy Lász- lóné Papp György Paulikovics László Szathmáry Király József Szepessy László özv. Szeremley Károlyné Szerencsy József Széky Ferenc Tiszta Pál Tornallyay János Vattay György	Szendrői	Szalonna	szokás	mindkettő	kilenced	vegyes

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/ contractus	robot és/ vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi státusa
Fáy László	Egri	Szemere (csak az úrbéri tabel- lában szere- pel)				
Fáy Pál Götze özv. gr. Csáky Antalné Tiszta Pál többben	Szendrői	Szendrő (csak az úrbéri tabel- lában szere- pel)				
Berzeviczy Sá- muel Gombosné Aszalay Klára Korotnoky Krassayné Nyárády László Szegedy	Szendrői	Szendrőlád	„egyezés” (írásban nem rögzített contractus)	mindkettő	nyolcad	vegyes (több a szabad- menetelű)
Egri káptalan	Egri	Szentistván	szokás	mindkettő	tized	szabad- menetelű
Egri káptalan	Egri	Szihalom	szokás	mindkettő	tized	szabad- menetelű
gr. Keglevich család	Sajó- szentpé- teri	Szilvásvár- ad	szokás	mindkettő	heted és kilenced	vegyes (4 örökös)
gr. Szirmay József Tamás	Miskolci	Szirma	contractus	mindkettő	tized	szabad- menetelű (3 örökös)
gr. Szirmay József Tamás	Miskolci	Szirmabese- nyő	szokás	mindkettő	tized	vegyes
Egri káptalan	Egri	Szomolya	szokás	mindkettő	tized kilenced (1767 után)	szabad- menetelű

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/ contractus	robot és/ vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi stá- tusa
Bakó Ferenc Bedéts Czékus Imre Czékus Lajos Czékus Sámuel Sóry István Szerencsy József Vattay Sámuel	Szendrői	Szuhakálló	szokás	robot	nyolcad	vegyes
Okolicsányi Antal Okolicsányi György	Szendrői	Szuhogy	szokás	mindkettő	kilenced	vegyes
gr. Esterházy Istvánné	Egri	Tard	1764. urbá- rium	mindkettő	nyolcad és kilen- ced	szabad- menetelű
Barczikay Antal Böllér Mihály Dancs Pál Marusi Pálné Pál István özv. Ragályi Fe- rencné Sisáry István Szilvásiné	Sajó- szentpé- teri	Tardona	szokás	mindkettő	heted és kilenced	vegyes (több az örökös)
Almásy János özvegye Blaskovics Jó- zsefné Fáy Lászlóné Majthényi Imre Majthényi Károly Majthényi Péter	Egri	Tibolddaróc	szokás	robot	kilenced és tized	vegyes
Egri káptalan	Egri	Tiszababol- na	szokás	robot	kilenced és tized	szabad- menetelű

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/ contractus	robot és/ vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi státusa
Almásy János özvegye Blaskovics Józsefné Fáy Lászlóné Majthényi Imre Majthényi Károly Majthényi Péter	Egri	Tiszadorogma	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű és 1 örökös
Ács Nagy Bodó Ádám Dobozy Pál Karácsondi Tornallyay János	Miskolci	Tiszakeszi	szokás	készpénz	nincs	vegyes
Egri káptalan	Miskolci	Tiszapalkonya	1694. „szálló levelünk” alapján	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Fáy Antal Fáy János Fáy Kristóf Fáy László Török József	Miskolci	Tiszaszederkény	urbárium (Török József) szokás (a többi földesúr esetében)	mindkettő	kilenced és tized	szabadmenetelű
Királyi Kamara	Miskolci	Tiszatarján	1751. contractus	készpénz	kilenced (korábban tized)	szabadmenetelű
Tapolcai Apátság	Egri	Tiszavalk	contractus	mindkettő	tized	szabadmenetelű
gr. Keglevich család	Szendrői	Tornaszentjakab	1735. contractus	mindkettő	tized	vegyes
Egri Szeminárium	Sajószentpéteri	Uppony	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Királyi Korona	Sajószentpéteri	Varbó	1755. urbárium (korábban contractus)	mindkettő	nyolcad és tized	szabadmenetelű

földesúr	járás	helység neve	szokás/urbárium/ contractus	robot és/ vagy készpénz	kilenced	jobbágy jogi státusa
gr. Keglevich család	Szendrői	Viszló	contractus (1702, 1721.)	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Kormos Ferencné Losonczy Lászlóné Téglásy Törös Tamás Törös Zsigmondné	Szendrői	Ziliz	szokás	mindkettő	kilenced	vegyes

Forrás: Összeállítva az úrbéri tabellák és a paraszti vallomások alapján: MNL B-A-Z. m. L. Acta politica, IV. 501/b, XXII. sz. iratsorozat, Tóth 1991.

Zita Horváth: Secular and Ecclesiastical Landownership in Borsod County at the Time of the Socage Regulations

In the study the peasant society of Borsod county is analysed in the period of socage regulations. Besides introducing the legal situation and the serfs' duties towards landowners, the secular and ecclesiastical landed properties are also dealt with. I compare the changes in peasants' dues depending on whether secular or ecclesiastical landowners were involved, or the settlement was under the jurisdiction of just one or several owners. In the county the small noble estates were dominant, with about 400 landowners in 1770, the majority not having more than 1-2 serfs, moreover, even more landowners had only villeins. The majority of the settlements was jointly owned by several owners, 71 settlements had sole landowners, including 41 secular and 30 ecclesiastical.

A magyarországi nagybirtokok irányítása, különösen a több generáción keresztül a Magyar Királyság legfelsőbb kormányzati, katonai pozícióit betöltő dunántúli főrangú családok tagjainak birtokai esetében, a 18. század második felétől funkció, hierarchia, hatáskör tekintetében egyre inkább racionális ügymenet és adminisztrációs gyakorlat szerint működött. Ezzel összefüggésben a korábbi kutatások, mindenekelőtt a klasszikus uradalomtörténeti munkák, így például Wellmann Imre, Szabad György, majd pedig az ő munkásságuk nyomán más szerzők is, magától értetődően a gazdálkodás eredményességét vagy éppen egy-egy ágazat kiemelkedő teljesítményét, a készpénzben realizált bevételek számszerű adatainak tükrében határozták meg.¹

Korszakunkban az egyes uradalmi pénztárak pénzforgalmi adminisztrációjának volumene folyamatosan bővült, s ekkor már feltűnő módon nem korlátozódott csupán az egyes ágazatokból származó bevételek, illetve az eszközállomány-nyal kapcsolatos beruházások készpénzben történő regisztrációjára, az egyéb működési, „üzemi költségek”, például a készpénzben számított szolgálattevői, tisztii fizetések, valamint az ezzel együtt készpénzösszegre is konvertált deputátumok táblázatos nyilvántartására. Az eredetileg a termeléssel, értékesítéssel kapcsolatos pénzügyi adminisztráció – jellemző módon pontosan a 18. század második felétől – egy gyarapodó terület adminisztrációs feladatkörével is bővült, közelebből a hitelforgalommal kapcsolatos nyilvántartások vezetésével. Az egymás mellé rendelt perceptionális (bevételi) és erogationális (kiadási) rovatokból álló kimutatások, összesítések mellett ugyanis megjelentek a *status passivus*t és a *status activus*t feltüntető számadáskönyvek, melyek a korszak hitelforgalommal kapcsolatos sajátosságairól, így a tőkeösszegek nagyságáról, a hitelezések vagy folyósítások futamidejéről, az adósságszolgálat ütemezéséről, s egyáltalán nem mellékesen az ügyletekben szereplő személyek és testületek, például káptalanok, városi közösségek társadalmi háttéréről szolgálnak figyelemre méltó információval.²

1 Átfogó szakirodalmi értékeléssel a korabeli birtokigazgatási gyakorlat szakszerűsödési folyamatához lásd VÁRI, 1990. 1–28. A problematika társadalomtörténeti aspektusok figyelembe vételével történő vizsgálatához: KAPOSÍ, 2002. Az újabb uradalomtörténeti munkák közül kiemelni kívánjuk: DEMETER, 2013., SZIRÁCSIK, 2017.

2 Példaként hozhatjuk fel gróf Festetics György (1755–1819) pénzügyi adminisztrációs rendelkezéseit az egyes uradalmi pénztárak, illetve a keszthelyi központi „*crediti cassa*” regisztrációs gyakorlatának vonatkozásában. KURUCZ, 2006. 542–545. A városok hitelforgalmának egyik példjaként további adalékokkal szolgál: KÁLLAY, 1972. 27–38.

E forráscsoport különleges értékét az adja, hogy bár az 1723. évi 107. tc. nyomán a vármegyei in- és extabulációs jegyzékek szintén fontos adalékkal szolgálnak a hitelforgalomban szereplő összegek és személyek tekintetében, azonban nem minden hitelező tábláztatta be az általa folyósított összeget.³ Figyelemre méltó ugyanis, hogy az egyes uradalmi, valamint központi pénzügyi nyilvántartásokban 1767 után, különösen az Esterházy hercegi birtokok esetében, már csak az ott élő úrbéres népesség lélekszáma alapján is, az árvapénztári tőkék akár több tízezer forint (továbbiakban ft) is rúghattak, azonban ezek az összegek nem szerepelnek a vármegyei betáblázásokban. Ez utóbbira nézve példaként hozhatjuk fel az 1805-ös pénzügyi év új hitelfelvételei között regisztrált egyik, 1100 ft-os árvapénztári tételt, de nincs nyoma betáblázásnak egy komolyabb, 13 000 ft-os összeg esetében sem, melyet gróf Széchényi Ferenc (1754–1820) helyezett el a báró Mesnil árvák gyámjaként a hercegi pénztárban.⁴

További példaként említhetjük a Festetics család keszthelyi ágának központi pénzügyi adminisztrációja árvapénztári adatait a 19. század első évtizedeiből, közelebből az 1822/23-as pénzügyi év számadásait, melyek szerint a 99 tétel mellett összesen 13 390 ft 45 krajcár (továbbiakban xr) tőkeösszeget regisztráltak, de érthető módon ezeket a néhány tíztől pár száz forintig terjedő összegeket sem táblázták be.⁵ Feltűnő azonban, hogy az 1820-as évektől megnő a társadalom vagyonos és nem vagyonos rétegei által kezdeményezett vármegyei betáblázások száma, jóllehet a követelések igen gyakran csak néhány száz forintig terjedtek.⁶ Ennek okát a belső hazai pénzhiánnyal, a dekonjunkturális időszakban általánossá váló fizetési, törlesztési nehézségekkel magyarázhatjuk, szoros összefüggésben a felmondott tőkék vagy akár a kamatok fizetésére képtelen főnemesi, köznemesi hitelfelvevők elleni eljárások, peres igények jogtechnikai biztosítása érdekében.⁷

Jelen írásunkban Bakács Istvánnak a magyar főnemesség 18. századi hitelügyleteit feldolgozó korszakos jelentőségű munkájához kapcsolódva elsősorban a Batthyányaknak az Esterházy család hercegi ágához, a Festetics család keszthelyi ágához, továbbá más főnemesi, köznemesi családokhoz fűződő pénzügyleteinek részleteihez kívánunk adalékokkal szolgálni, természetesen röviden kitérve

3 Az ország központi vármegyéjének hitelnyilvántartásainak kritikájához lásd SOMORJAI, 2010. 5–18.

4 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) Esterházy Hercegi (Hg-i) Levéltár (Lt) Listae novarum obligationum 1793–1822. P 110 4. d. 1805. No. 130/7, 130/13.

5 MNL OL Festetics Lt Keszthelyi Crediti Cassa számadásai 1822–23 P 276 761. d. P-276-XII-9/b/21-No. 93.

6 Lásd a Tolna vármegyei betáblázások arányait: Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL TML) Protocollum intabulationis obligatorialium IV. 1. O. 1.

7 A korszak hitelviszonyainak vizsgálatához máig alapvető munka: GRÜNWARD, 1927.

a birtokgazdálkodásból realizált jövedelmek számszerűsíthető összegeire. Bakács hivatkozott művében a 18. század hetvenes éveinek közepéig terjeszti ki elemzéseinek időhatárát, mindamellett az itt következő vizsgálódásunkat a 18–19. század fordulójának időszakáig kívánjuk továbbvinni.⁸ A fenti problematika elemzésének alapvető forrásaiként a Batthyány család pénzügyi és uradalmi adminisztrációja működésével kapcsolatos különféle irattípusok szolgáltak, továbbá a nyilvánvaló analogikus összevetések esetében a fent említett családok hasonló jellegű korabeli dokumentációja, kiegészítve a különböző hitelügyleteket regisztráló vármegyei in- és extabulációs jegyzékekkel.

I.

A török kiűzésének időszaka és a Rákóczi-szabadságharc a Batthyány család anyagi helyzetében komoly változásokat hozott. A 17. század folyamán történt birtokszerzések, illetve a gróf Batthyány Ádám (1662–1703) országbíró, dunántúli főkapitány valamint a testvére, Boldizsár közötti osztályegyezség nyomán a fiatalon megöregyült Batthyány Ádámné Strattman Eleonóra (1677–1741) grófnő 223 153 ft adósságteher kezelésének kötelezettségével szembesült.⁹ Az özvegy konszolidációs tevékenysége azonban minden tekintetben elismerésre méltó, hiszen például az újonnan szerzett, illetve korábban elnéptelenedett dél-dunántúli területeken található uradalmak (Kanizsa, Bóly) újranevesítése, a termelés, értékesítés megszervezése, az adósságszolgálat folyamatosságának biztosítása, stb. folytán fiai, gróf Batthyány Lajos (1696–1765) és gróf Batthyány Károly (1698–1772) nemcsak jövedelmezően működő uradalmak sorát örökölték, hanem magánosokkal szemben 728 000 ft, a Wiener Stadt Bancóval szemben pedig 298 700 ft aktív követelést is.¹⁰ Az örökség átvételét követő időszakban egyébként a Batthyány Lajos gróf kezén

8 BAKÁCS, 1965. A korszakhoz kapcsolódóan a Festetics család keszthelyi ágának pénzügyi helyzetét további írásokban vizsgálta KURUCZ, 2016. 535–584., KURUCZ, 2018. 7–21. A Batthyány család egyik tagjának jobbágyfelszabadítás előtti hitelügyletéhez, konszolidációs törekvéséhez: TILCSIK, 2000. 79–92.

9 BAKÁCS, 1965. 84. Az osztály tételre az 1693. április 24-én kelt királyi leirat nyomán került sor. MNL OL Batthány Lt Divisionalia P 1313 65. d. Lad. 31. I-2-31/3 No. 15. f. 3. Az apáról öröklött adósság megosztását lásd uo.

10 BAKÁCS, 1965. 84. Özvegy Batthyányné Strattmann Eleonóra grófnő Lajos fiához intézett testamentuma 1738. május 29-én, a másodszültött Károly fiához intézett pedig 1738. július 18-án kelt. MNL OL Batthány Lt Testamentaria P 1313 I-2-Lad. 31/1 No. 17. fol. 168–173v., 174–178. A megosztást, a „Theilungspunkten”-t lásd: MNL OL Batthány Lt Divisionalia P 1313 65. d. Lad. 31. I-2-31/3 No. 15 ff. 16–17v. Gróf Batthyány Lajos nádor és testvére, a kiemelkedő katona, a Habsburg főhercegek nevelőjeként a dinasztia legfelsőbb bizalmi pozícióit elnyerő gróf Batthyány Károly életéhez lásd a Móricz Péter által szerkesztett jubileumi tanulmánykötet megfelelő írásait: MÓRICZ, 2017. 11–24., KULCSÁR, 2017. 51–66., KÖKÉNYESI, 2017. 163–184.

lévő uradalmak tiszta jövedelmei, vagyis a működési költségek levonását követően a körmendi központi pénztárba befizetett összegek a következőképpen alakultak:

1. táblázat „Anno 1745 Ad Cassam universalem Excellmi, ac Illmi Dmni Comitiss Ludovici de Batthyán sunt administrati”¹¹

Uradalom	Tiszta jövedelem (ft)
Rohonc	13 275
Szalónak	6754
Borostyánkő	5123
Németújvár	5422
Körmend	1607
Ludbreg	–
Kanizsa	2102
Szabadbattyán	6934
Inta	2971
Összesen	43 298

Amennyiben a Bakács István összegzései alapján rendelkezésre álló összesített adatokat tíz éves időszakonként vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy az uradalmakból befolyó jövedelmek a tőke és kamattörlesztésekkel együtt 1746-ban 130 385 ft-ot, 1755-ben 175 815 ft-ot, Battyhány Lajos gróf halálának évében pedig 227 284 ft-ot tettek ki.¹²

Jegyezzük meg, hogy a központi pénztár „Menstrualis Extractus”-okban, vagyis egy-egy pénzügyi év során havi bontásban is rögzítette a különböző uradalmak befizetéseit, továbbá a pénztárban fellelhető készpénzről, a címletekről, a hazai vagy külföldi pénzekről, az átváltási árfolyammal együtt szintén pontos nyilvántartást vezetett. A nyilvántartás, az ügymenet nyelve a 18. század folyamán már egyöntetűen német, kisebb részben latin, de az adminisztrációban alkalmazott személyek mindegyike kellett, hogy rendelkezzen magyar nyelvismerettel, hiszen időről időre előbukkannak magyar nyelvű instrukciók, ügyiratok.

A nyelvhasználat esetében példaként hozhatjuk fel gróf Batthyány Lajosnak egyik 1744. október 8-án Bécsben kelt rendelkezését, „*miszerint mostani Körmendi Kulcsárunkat, Hofman Mátyást magunk költsigin fölneveltük s tanittatuk, és már Körmendi várunknál hat esztendőttől fogva kulcsárkodott, míg maga jó viselése után máshova fogjuk applicálni, Rendeltük Rationariánkban Exactorunk mellé író deáknak.*” A nevezett fiatalember fizetéseként készpénzben 20 ft-ot, deputátumára „*főznyí való fehér lisztből*” négy köbölt, negyed-negyed köből len-

11 Forrás: MNL OL Batthány Lt Rationaria P 1322 No. 5 fol. 12.

12 BAKÁCS, 1965. 132.

csét, borsót, árpa kását, hat font szalonnát, hat font vaját, minden napra fél font tehénhúst, valamint egy icce bort rendelt. A gróf természetesen elvárta, hogy „megirt Hofman Mátyás mind nekünk Tellyes Contentumot tegyen, s mind pedig font irt Principalissának engedelmes legyen.”¹³ Másfél évtizeddel később, 1758. szeptember 30-án Bicskéről keltezett instrukciója, melyben egy Szluha gróffal intézendő adósságátvállalásra utalt, szintén magyar nyelven keletkezett, s ez ismét csak azt bizonyítja, hogy a nádornak a német, latin, francia nyelv mellett egyáltalán nem okozott gondot az ország ekkor még nem hivatalos nyelvén történő bármilyen jellegű kommunikáció.¹⁴

Ha a gróf Batthyány Lajos halála után öröklődő fenti uradalmak adatait vizsgáljuk,¹⁵ vagyis immáron unokája, herceg Batthyány (II.) Lajos (1753–1806), mintegy fél évszázaddal későbbi időszakából származó összegeket, úgy azt látjuk, hogy a tiszta jövedelmek számottevően gyarapodtak, ami a hatékonyabb gazdálkodás mellett a háborús konjunktúrával is magyarázható.

2. táblázat „Proventus Dominio 1794 et 1795”¹⁶

Uradalom	Bevétel (ft)	Kiadás (ft)	Tiszta jövedelem (ft)
Körmend	47 728	26 501	21 227
Németújvár	38 288	6265	32 023
Szőkeföld (Inta)	10 986	4256	6730
Kanizsa	43 448	11 374	32 073
Ludbreg	17 125	5343	11 782
Bóly	91 405	17 595	73 810
Schelze (Inta?)	33 520	18 498	15 022
Összesen	282 500	89 832	192 668

A fenti számsorok mindenképpen azt jelzik, hogy a család státuszának megfelelő életmód anyagi fedezete elvben rendelkezésre állt, hacsak a jegyzett adósságok nyomán felmondható tőkék, illetve a folyamatos kamatfizetési terhek nem tették lehetetlenné a likviditást, de ez a veszély a 19. század elejéig aligha állt fenn. Ezt erősíti meg egyébként a Batthyány Lajos herceg időszakából származó összegzés az 1778 és 1787 közötti kamatbevételekről, melynek értelmében az adott időszakban 67 010 ft-nyi kamatbevételt regisztráltak a hercegi pénztárban, s a kiadási oldalon mindössze 16 784 ft-ot fordítottak adósságszolgálatra. Fontos megemlítenünk, hogy ugyanezen

13 MNL OL Batthány Lt Rationaria P 1322 No. 5 fol. 11.

14 MNL OL Batthány Lt Pénzügyi Iratok P 1313-II.-7. No. 625.

15 Gróf Batthyány Lajos örököseinek osztálya 1779. január 27-én kelt Németújváron. MNL OL Batthány Lt Majoratus P 1313 I-2-Lad. 33/2 No. 8.

16 Forrás: MNL Batthyány Lt Vegyes Számadások P 1334 2. cs. 1.d. fol. 55-157v.

irat az összesített tőkeösszegekhez kapcsolódó kamatszintekről is pontos tájékoztatást nyújt. Az aktívákon belül ekkor 125 550 ft-nyi tőkeösszeg után 4%-os kamattal, 100 440 ft után 5%-os kamattal, 83 700 ft után 6%-os kamattal, 71 743 ft után pedig a korban kiugrónak számító 7%-os kamatbevétellel számoltak.¹⁷

Amennyiben a fentebb említett igen komoly aktíva állományt vesszük közelebbről vizsgálat alá, úgy azt látjuk, hogy nemcsak özv. Batthyányné Strattmann Eleonóra grófnő, hanem fia, Batthyány Károly herceg is jelentős hitelforgalmat bonyolított. Egy 1770-ből származó aktíva jegyzék szerint a Magyar Királyságban 462 300 ft, az örökös tartományok közül a Cseh Királyságban 568 ft 55 xr, Sziléziában 100 000 ft, a Stadt Bancónál 30 000 ft, a Kamaránál 6000 ft, egyéb magánosoknál 23 100 ft követeléssel rendelkezett.¹⁸ A legjelentősebb hitelfelvevők közt említhetjük Esterházy Miklós (1714-1790) herceget, akinek 1740-ben, 1746-ban, végül 1764-ben folyósított összesen 75 000 ft-ot, valamint Althan Mihály János (1710-1778) grófot, aki több részletben vett fel 126 000 ft-ot!¹⁹ Ha a legnagyobb hitelfelvevőket vizsgáljuk, akkor az látjuk, hogy a kismartoni főszámtartói hivatal 1772. szeptember 18-án kelt összegzése szerint az Esterházy hercegi pénztárt nem kevesebb mint 474 000 ft követelés terhelte a Batthyány család különböző tagjaival szemben.²⁰ Nem mellékes azonban, hogy gróf Batthyány József (1727-1799), ekkor még kalocsai érsek, az Esterházy hercegi pénztár felé igen komoly, 210 000 ft-os tőkeösszeget fizetett vissza két részletben, vagyis 1773. február 28-án 80 000 ft-ot, majd egy hónappal később, március 31-én 130 000 ft-ot.²¹

Ami a hitelfelvevételek számszerű összegét illeti, úgy azt látjuk, hogy az 1755 és 1770 közötti időszakban a passzívák 124 159 ft-ra rúgtak. Tekintettel a pár ezer forintos tételekre, mindez gyakorlatilag a hitelező számára nyújtott előnyös, taka-

17 MNL OL Batthány Lt Pénzügyi Iratok P 1313-II.-7. No. 695/3.

18 MNL OL Batthány Lt Pénzügyi iratok Lt P 1313 258. d. (nincs numerus vagy folio).

19 MNL OL Batthány Lt Pénzügyi Iratok P 1313 II. 7. No. 615.

20 „Extract aller bey dem Hochfürstlichen Majorat anliegenden Battyanischen Capitalien, was bey jeder vermög obligation vor ein Aufkündung Termin vorgesehehen” (MNL OL Esterházy Hercegi Lt P 110 1. d. B. No. 19.) Ugyanitt érdemes megemlítenünk, hogy a kötelezvényekkel való visszaélések megakadályozása érdekében, amennyiben egy-egy hitelügyletet dokumentáló „Schuldbrief” hiteles példányát nem tudták fellelni a pénzügyi adminisztráció irattömegében, úgy a korabeli sajtónyilvánosság révén tették közzé a vonatkozó tételekkel kapcsolatos adatokat. Ennek példaként szolgál az a nyilatkozat, mely a Pressburger Zeitung 1773. március 20-i 23. számában jelent meg, miszerint az Esterházy hercegi adminisztráció részéről a Batthyány Lajos nádor özvegyétől, sz. Kinsky Teréziától 1737 és 1765 között felvett 210 000 ft-os hitelügylet kötelezvényei „verlohren gegangen” és a jövőre nézve „alle diese vorrbemelte Schuldbriefe jezt, und auf alle Künftige Zeiten Cassirt, mortificiert, und annullirt sind”, továbbá a jelzett tőkeösszeget Esterházy herceg kiegyenlítette. (MNL OL Esterházy Hercegi Lt P 110 1. d. B. No. 26.)

21 MNL OL Esterházy Hercegi Lt P 110 1. d. B. No. 24-25.

rékpénztári hitelfelvételként értékelhető, különösen ha a hercegi komornyik, Paul François (?-?) 1000 ft-ját tekintjük.²² Ugyanakkor érdemes megemlítenünk azt is, hogy a hitelfolyósítások tekintetében külön rovatokat képeztek Batthyány herceg-né hitelezései, aki például 1752 és 1764 közt 67 500 ft-ot folyósított gróf Zichy István (1715–1769) országbíró számára.²³

A hitelezések során a modern szóhasználatnak megfelelő „rossz adósokkal” is meggyűlt a baja a Batthyány családnak. Közülük nem is a magyarországi nem fizető hitelfelvevőket, hanem a cseh-morva eredetű Johann Adam Proskan (?-?) grófot említhetjük. Az 1772. április 26-án kelt „Berechnung über die Gräflich Johann Adam Proskanische Capitals und Interesse forderung” szerint az első 50 000 ft-os, 6%-os kamatfizetési kötelezettséggel járó hitelszerződésre és az összeg folyósítására 1737. december 31-én került sor. Még ugyanezen a napon a „Zu folge anderweiten, Johann Adam Proskanischen Schuld Obligation” megjelölésű rovat szerint újabb 50 000 ft-nyi hitelt vett fel Proskan gróf 5%-os kamatra. Egyéb újabb hitelfelvevételek és kamatfizetési hátralékok következtében a Batthyány család követelése igen nagy mértékűre duzzadt, melynek pontos összege 254 000 ft-ot tett ki. Igaz, hogy 1769. február 3. és 1772. április 9. közt a nevezett gróf 40 522 ft 6 xr-t törlesztett, de még mindig 213 477 ft 54 xr-nyi követelést tartott számon vele szemben a Batthyány adminisztráció.²⁴

A kölcsönös nem fizetésekre is találunk azonban példát a korból. Ennek oka aligha kideríthető, de tény, hogy gróf Batthyány Ádám (1722–1787), aki utóbb nagybátyja, Károly után örökölte a hercegi címet, az 1772. január 1-i állapot szerint, az elmaradt kamatokat is beszámítva 13 860 ft 24 xr-ral tartozott Zedlitz (?-?) báró felé. Ugyanakkor a pénzügyi adminisztráció megjegyzése szerint „Dahingegen haben gedacht Sr. Excellenz an dem Herrn Br. v. Zedlitz gegenforderung” megjelöléssel 14 022 ft követeléssel is rendelkezett a magyar főnemes.²⁵

II.

Korábban már utaltunk a század végén bekövetkezett francia háborúk kedvező időszakára, illetve a 18. század közepének adataival összevetve az uradalmakból származó bevételek növekvő arányára. Az 1794–95. évi összegekhez képest másfél évtizeddel később a Batthyány Fülöp (1781–1870) herceg kezén lévő jószágok bevételeit illetően még további gyarapodás figyelhető meg, melyet a következő táblázat adatai megfelelő módon szemléltetnek.

22 MNL OL Batthyány Lt Pénzügyi Iratok P 1313 II. 7. No. 616.

23 MNL OL Batthyány Lt Pénzügyi Iratok P 1313 II. 7. No. 491.

24 MNL OL Batthyány Lt Pénzügyi Iratok P 1313-II.-7. No. 625.

25 MNL OL Batthyány Lt Pénzügyi Iratok P 1313 258. d. 1764–1792, (nincs numerus vagy folio).

3. táblázat Batthyány Fülöp uradalmainak bevételei, 1809–1811²⁶

Uradalom / ft	1809	1810	1811
Enying	159 403	210 620	471 048
Kanizsa	79 450	112 900	117 000
Németújvár	88 000	100 000	82 174
Kőrmend	16 300	19 300	40 000
Ludbreg	21 012	36 200	32 460
Inta	17 600	25 100	31 260
Összesen	381 765	504 120	773 968

A Hegedűs György direktor által összeállított adatsor szerint a 2. táblázat összegeihez viszonyítva a körmendi uradalomból származó tiszta jövedelem mintegy megnégyszereződött, a németújvárié az 1810-es év kiugró, 100 000 ft-os összegéhez képest történt visszaesés ellenére is több mint két és félszeresére nőtt, de a kanizsaié is több mint megháromszorozódott. Természetesen a korszakban a korábbi birtokállományi jegyzékben nem szereplő enyingi uradalom produkálta a leglátványosabb gyarapodást, hiszen az 1809. évi 159 000 ft-os összeghez képest két évvel később már majdnem félmilliós tiszta jövedelem származott innen. Ugyanakkor a korszakhoz kapcsolódó hitelforgalom tekintetében is gyarapodást találunk, s azt is megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb hitelfelvevők közt továbbra is az Esterházy család tagjai szerepelnek komoly összegekkel, Esterházy Miklós herceggel szemben 78 000 ft-ot, Eszterházy József (1760–1830) gróf részéről pedig 23 000 ft követelést tartottak nyilván a központi pénztárban.²⁷ Jegyezzük meg azonban, hogy a francia háborúk miatti kedvező értékesítési lehetőségek az államadósság növekedése miatt egyre erősödő inflációval is társult, ami azt jelentette, hogy 1804 és 1808 között, az elvben névértékének megfelelően ezüstre váltható és forgalomban lévő papírpénz mennyisége megduplázódott. S bár az ezüst helyett döntően használatban lévő „Bancozettel” névértéke azonos volt az ezüst forintéval, a tényleges átváltási árfolyam következtében 1811-re, vagyis az osztrák államcsőd időszakára már 500%-os értékvesztést jelentett. Nem véletlen, hogy a korabeli főnemesi pénzügyi adminisztrációban ekkor már különválnak a „bankó czédulában” és „pengőben” regisztrált készpénz- és hitelforgalom, az értékvesztést/reálértéket „bécsi scalara reducálva” tüntették fel.²⁸

A fenti adatsorok kapcsán ismét hangsúlyoznunk kell, hogy az uradalmak részéről regisztrált tiszta jövedelmek összege tartalmazta az egyes uradalmi pénztárakban elhelyezett tőkéket is, hiszen ez a gyakorlat a háborús időszak konjunk-

26 Forrás: MNL OL Batthyány Lt Vegyes Számadások P 1334 2. cs. 1.d. f.178.

27 MNL Batthyány Lt Vegyes Számadások P 1334 2. cs. 1.d. fol. 183.

28 HANDLER, 2016. 64.; KURUCZ, 2006. 543–544.

turális hatása nyomán keletkező megtakarítások, a korabeli „kisbefektetők” pénzének biztos kamatozását is jelentette.²⁹ A passzívák állománya tehát a Batthyány család tényleges hiteligenyei ellenére is növekedett, de alapvetően árnyalja a képet az a kimutatás, mely a passzívák megosztásáról készült néhány évvel Fülöp herceg örökségének átvétele előtt. A hivatkozott irat szerint Batthyány Lajos herceg 5%-os kamattal terhelve 87 951 ft-ot, illetve 49 250 ft után 6%-os kamatfizetéssel járó állományt vállalt magára. Gróf Batthyány Tódor (1729–1812) ugyanezen alkalommal 89 200 ft, illetve 48 055 ft-os tőkeösszegre kötelezte el magát, előbbire 5, utóbbira 6%-os kamatfizetés mellett.³⁰ Összességében tehát mindenképpen megállapíthatjuk, hogy Batthyány-Strattmann Fülöp herceg egyáltalán nem örökölt kezelhetetlen adósságállományt.

A fentiek alapján magától értetődően válaszolnunk kell arra a kérdésre, vajon az említett Batthyány passzívák állománya, mely természetesen az egyes alapítványi, özvegy hercegnői, vagy éppen a feleségek tőkéit is tartalmazta,³¹ arányaiban hasonló vagy eltérő jelleget mutat a korszak más dunántúli nagybirtokos családjainak hitelforgalmához képest? Korábban már utaltunk az Esterházy család hercegi ágával kialakult hitelforgalom volumenére, ezért egyáltalán nem érdektelen a legkiterjedtebb birtokállománnyal rendelkező hazai főnemesi család passzívák állományának alakulása a vizsgált korszakban. „Fényes” Esterházy Miklós herceg pénzügyi adminisztrációjának főkönyvi kivonata 3 617 974 ft-nyi passzívát regisztrált 1776 szeptemberében, ami az Esterházy Pál Antal (1711–1762) herceg halálakor fennálló 2 258 374 ft-os állományhoz képest közel másfél milliós gyarapodást jelent.³² A francia háborúk időszakától kezdve még inkább megnőtt a hitelügyletekkel kapcsolatos pénzforgalom, melyet az alábbi részadatok is illusztrálnak az 1798. évből:

29 Példaként említhetjük egy bizonyos Josef Lindl (?–?) esetét, aki az 1809. március 6-án kelt hitelszerződés értelmében 10 000 ft-ot helyezett el Batthyány Fülöp hercegnél 6%-os kamatra. (MNL Batthyány Lt Pénzügyi Iratok P 1313 II. 7. No. 856.)

30 A megosztásra 1801-ben került sor. (MNL Batthyány Lt Pénzügyi Iratok P 1313-II-7. No. 791.)

31 A házasságkötés alkalmával a feleségek által hozott tőke a központi pénztárba került lekötött tőkeként, azaz kamatfizetéssel terhelt passzívaként szerepelt a feleség haláláig. Ennek példáját láthatjuk a zólyomi ágból származó gróf Eszterházy Károly (1756–1828) felesége sz. Festetics Erzsébet (1760–1832) grófnő esetében, akinek a bátyja, Festetics György a húga apai örökségeként folyósított 38 000 ft-os tőkét, amit azután az „allerliebster Gemahl”, vagyis Eszterházy gróf pozsonyi központi pénztárában regisztráltak, s ezután féléves rendszerességgel folyósították számára a kamatokat. (MNL OL Eszterházy (Zólyomi) Lt P 1290 9. d. II. 30. fol. 1.)

32 MNL OL Esterházy Hercegi Lt P 132 2. d. c. No. 1.

4. táblázat Az Esterházy hercegi főpénztár kimutatása a kifizetett tőkékről, 1798³³

Hónap	Összeg (ft)
Május	41 000
Június	20 389
Július	38 540
Júliusban kifizetett váltók (bezahlte Wechseln)	7197 ft
Augusztus	50 760
Szeptember	13 852
Október	47 600
	4775 (extra)
November	25 368
December	8550
Összesen	258 031

5. táblázat Az Esterházy hercegi főpénztár kimutatása a kifizetett kamatokról, 1798³⁴

Hónap	Összeg (ft)
Május	47 675
Június	39 400
Július	92 203
Augusztus	13 548
Szeptember	18 500
Október	40 266
November	12 157
December	27 573
Összesen	291 322

A Batthyány hercegi és az Esterházy hercegi pénztárak adatainak összevetése egyértelműen azt mutatja, hogy az utóbbi esetében még egy, az 1790-es évek végéről példaként kiragadott pénzügyi év fél millió forintot is meghaladó tőke- és kamatfizetési összegeinek aránya messze felülmúlja az előbbi esetében regisztrálható hasonló jellegű pénzmozgásokat. Mindamellett nem elhanyagolható adalék, hogy a 19. század első évtizedében még inkább megnőtt az Esterházy hercegi hitelfelvételek száma és tőkeösszege, ráadásul feltűnő módon dominánssá vált a „kisbefektetők” aránya, jóllehet a birtokvásárlások miatt is növekedett a passzívák tőkeösszege. Ez utóbbi példaként említhetjük a gazdag dunántúli köznemesi családból származó Inkey Károllyal, Somogy vármegye alispánjával folytatott

33 Forrás: MNL OL Esterházy Hercegi Lt P 182 64. d. No. 183. fol. 4.

34 Forrás: MNL OL Esterházy Hercegi Lt P 182 64. d. No. 183. fol. 7.

adásvétel ügyét. Esterházy Miklós (1765–1833) herceg Sopron megyei falvakat vásárolt Inkeytől, s miután már korábban 15 000 ft adóssága volt vele szemben, a 71 000 ft-os adásvételi összeg 86 000 ft-os passzívaként 6%-os kamatfizetési kötelezettséggel került regisztrálásra Kismartonban 1801. július 1-én.³⁵ De ugyanígy figyelemre méltó adalékként értelmezhető, hogy az enyingi Batthyány uradalom udvarmestere, Illés Mátyás 5%-os kamatra, féléves futamidőre 12 000 ft-nyi tőkét helyezett el az Esterházy hercegi pénztárban, s feltűnő módon nem a Batthyány hercegi pénztárban.³⁶

A 19. század első éveiből rendelkezésre álló adatok összegzése alapján az Esterházy hercegi adminisztráció 1801-ben 659 224 ft, 1802-ben 944 921 ft, 1804-ben pedig már nem kevesebb, mint 1 059 367 ft újabb hitelfelvételt regisztrált!³⁷ Jegyezzük meg, hogy gróf Festetics György, tehát egy másik vagyonos dunántúli főnemesi családfő passzív állománya szintén ugrásszerűen megnőtt a francia háborúk beköszöntével, de az 1800-as évek elejétől fogva a keszthelyi gróf már törekedett az adósságállomány csökkentésére. Az 1799. évben jegyzett 2 600 000 ft-os passzívát 1804-re 1 974 747 ft-ra csökkentette.³⁸

III.

Fenti vizsgálatunk során a Batthyányak pénzügyi adminisztrációjának átfogó dokumentációjára építve, primér levéltári források alapján igyekeztünk rekonstruálni, illetve megfelelő adatokkal szolgálni az egyik legjelentősebb dunántúli főnemesi család, mindenekelőtt a hercegi ág hitelforgalmáról és anyagi helyzetéről a 18. század második felére, illetve a 18–19. század fordulójának időszakára vonatkozóan. Alapvetően megállapíthatjuk, hogy a Batthyány család tagjai a 18. század folyamán semmiképpen sem adósodtak el olyan mértékben és ütemben, mint a legvagyonosabb főnemesi család, az Esterházyak hercegi ága. Bakács István hivatkozott művében Batthyány Ádám herceg jegyzett adósságait az 1770-es évektől nem egészen félmillió, egészen pontosan 494 390 ft-ban határozta meg, ami nagyságrendekkel kevesebb a gróf Pálffy Jánost (1728–1791) terhelő 908 472

35 „...daß ich nicht allein die ersten Fünfzehn Tausend Gulden von obberührten 6ten Juny [letztes]. J[ahres]. an, die Ein und Siebzig Tausend Gulden hingegen von sammt ungesetzten dato an als dem Tag der Übernahme des erkauften Guts mit jährlichen Sechs pctigen von halb zu halb Jahr anführenden Intee verziechen, sondern auch das gesamte Capital deren Sechs und Achtzig Tausend Gulden (...) von titulirten Herrn Creditor, oder dieses Schuldbriefes getreuen Inhabern in guten gangbaren Münz ohne allen Abgang zurückzahlen werde.” MNL OL Esterházy Hercegi Lt (Listae novarum obligationum 1793–1822) P 110 4. d. No. 47.

36 A hitelszerződés 1800. május 1-jén kelt. Uo. No. 17.

37 Lásd a MNL OL Esterházy Hercegi Lt (Listae novarum obligationum 1793–1822) P 110. 4. d. vonatkozó tételét.

38 KURUCZ, 2006. 552.

ft-nyi, vagy éppen a gróf Széchenyi Ferencet terhelő 1 040 800 ft-os passzív állományhoz képest.

Láttuk azonban azt is, hogy a Batthyány Lajos herceg és a Batthyány Tódor gróf közötti egyezség nyomán miként redukálódott tovább az érintett feleket, illetve az örököseiket terhelő regisztrált passzívák összege, s a címet öröklő Batthyány Fülöp herceg mennyivel kedvezőbb adósságszolgálati kötelezettséggel rendelkezett a 19. század első évtizedében. A francia háborúk nyomán bekövetkező magyarországi gazdasági fellendülést követően azonban a Batthyány család tagjai is szembesültek az új helyzet nehézségeivel, s a főnemesi családokra nehezedő adósságszolgálati terhek kezelésének, sok esetben az egyszerű likviditás fenntartásának gondjával.

Bár a Batthyány család levéltárát a II. világháború végén komoly veszteségek érték, s adott esetben éppen a főpénztári összegzésekből hiányoznak nagyon fontos darabok, a rendelkezésre álló birtokigazgatási és pénzügyi adminisztrációs iratanyag további vizsgálata jelentős mértékben járulhat hozzá a magyar főnemesség anyagi helyzetének, az eladósodás folyamatának korszakokon átívelő rekonstruálásához.

FORRÁSOK JEGYZÉKE

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL)

Batthány Lt Divisionalia P 1313 65. d. Lad. 31. I-2-31/3 No. 15. f. 3.
Batthány Lt Testamentaria P 1313 I-2-Lad. 31/1 No. 17. fol. 168-173v., 174-178.
Batthány Lt Rationaria P 1322 No. 5.
Batthány Lt Majoratus P 1313 I-2-Lad. 33/2 No. 8.
Batthány Lt Vegyes Számadások P 1334 2. cs. 1.d.
Batthány Lt Pénzügyi Iratok P 1313 II. 7. No. 491., No. 615., No. 616., No. 625., No. 695/3., No. 791., No. 856.

Esterházy Hercegi (Hg-i) Levéltár (Lt) Listae novarum obligationum 1793–1822.
P 110 4. d. 1805. No. 130/7, 130/13.

Esterházy Hercegi Lt P 110 1. d. B. No. 19., No. 24-25., No. 26.

Esterházy Hercegi Lt P 132 2. d. c. No. 1.

Esterházy Hercegi Lt P 182 64. d. No. 183.

Eszterházy (Zólyomi) Lt P 1290 9. d. II. 30. fol. 1.

Festetics Lt Keszthelyi Crediti Cassa számadásai 1822–23 P 276 761. d. P-276-XII-9/b/21-No. 93.

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára
Protocollum intabulationis obligatorialium IV. 1. O. 1.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bakács István: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században. Budapest, 1965.
- Demeter Zsófia: Egy hajdani nagybirtok. A munkaerő, a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870). Székesfehérvár, 2013.
- Grünwald Béla: Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei a rendi Magyarországon 1790–1848. Pécs, 1927.
- Handler, Heinz: Two centuries of currency policy in Austria. Oesterreichische Nationalbank, Monetary Policy and the Economy 3. (2016) 61–76. (https://www.oenb.at/.../mop_2016_q3_in_focus_03, utolsó letöltés 2018.05.16)
- Kaposi Zoltán: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Budapest–Pécs, 2002.
- Kállay István: Székesfehérvár város hitelügyletei a XVIII. század második felében. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv, VI. Székesfehérvár, 1972. 27–38.
- Kurucz György: Adósság, hitel, törlesztés. Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között. In: Századok, 140. (2006) 3. sz. 542–545.
- Kurucz György: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés. Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830). In: Századok, 150. (2016) 3. sz. 535–584.
- Kurucz György: Adminisztráció és likviditás: gróf Festetics László anyagi helyzete a 19. század első évtizedeiben. In: Orpheus Noster, 9. (2018) 1. sz. 7–21.
- Kökényesi Zsolt: Katona vagy udvari ember? Batthyány Károly helye a bécsi udvari arisztokrácia soraiban. In: Móricz Péter (szerk.): Batthyány Lajos Nádor. Körmend, 2017. 163–184.
- Kulcsár Krisztina: A nádorság és ami vele jár. A nádor hivatali feladatai a 18. században Batthyány Lajos példája alapján. In: Móricz Péter (szerk.): Batthyány Lajos Nádor. Körmend, 2017. 51–66.
- Móricz Péter: Batthyány Lajos élete halotti beszédei tükrében. In: Móricz Péter (szerk.): Batthyány Lajos Nádor. Körmend, 2017. 11–24.
- Somorjai Szabolcs: Pest-Pilis-Solt vármegye adósai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében. In: Aetas, 25. (2010) 2. sz. 5–18.
- Szirácsik Éva: Gazdálkodás a Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokain (1647–1731). Budapest, 2017.
- Tilcsik György: Egy parciális obligáció tanulságai. Batthyány Gusztáv gróf kölcsönügylete 1842-ben. In: Tilcsik György (szerk.): Előadások Vas megye történetéről III. Szombathely, 2000. 79–92.
- Vári András: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században. In: Történelmi Szemle, 32. (1990) 1. sz. 1–28.

György Kurucz: *Income, Debt, Credit Transactions: Additional Facts and Figures to the Financial Situation of the Batthyány Family at the Turn of the 18th and 19th Centuries*

The work written by István Bakács in the 1960s analysing credit transactions and indebtedness of Hungarian aristocratic families finishes with the 70s of the 18th century. Based on primary archival sources the present study reconstructs the financial situation, more exactly the stock of assets and liabilities of the princely line of the Batthyány family possessing large landed properties in the western region of Hungary, mainly in the Transdanubian counties. The records of the economic and financial administration in the former family archives suffered serious damages following World War 2 and so, in spite of the sometimes sporadic character of the documentation of the *cassa domestica* and the *cassa centralis* the presentation of the processes and peculiarities of the financial situation of the second wealthiest Hungarian aristocratic family is made possible, with special regards to tendencies in credit transactions. The study provides exact data on the changes of the registered amount of credit and the debt service obligations until the first decades of the 19th century, unfolding the changes in the financial situation of other aristocratic families in the examined period, first of all, of the Esterházy family's count line and the Keszthely branch of the Festetics family based on their financial administration's available sources.

Somogy vármegye birtokrendszerének változásai a 18. században

Szigetvár török általi elfoglalása (1566) után Somogy vármegye sem kerülhetett el a megszállással együtt járó társadalmi és gazdasági következményeket. A korábbi nemesi birtokosok egy része elmenekült, vagy egyszerűen csak rokonságához északra húzódott.¹ A megye korábbi településeinek jó része elnéptelenedett, a falvak legalább fele elpusztult. Az élet a 18. század elején csak lassan költözött vissza a megyébe. 1715-től kezdve a vármegye ismét önállóvá vált. Mivel azonban állandó megyeszékhelye nem volt, a megyegyűléseket egy-egy nagyobb uradalmi központban tartották.² Maradtak még nyitva vitás területi kérdések (a Katonai Hátőrvidékhez került Dráván túli Répás-kerület; a Baranya megyével vitatott Sellye település), de legalább Szigetvár helyzete stabilizálódott: 1699 után Somogy megye része volt a térség legnagyobb települése.³

A hódoltsági idők meglehetősen felforgatták az addigi nemesi tulajdoni rendszert. A birtokosok a harcok következtében férfíágon könnyen kihalhattak, s ilyenkor földjeik leány-, vagy terebélyes oldalágakon öröklődhettek tovább. A 17–18. század fordulójára felé gyakran előfordult, hogy egy-egy birtoknak egyszerre több tulajdonosa is volt. Fokozta a problémákat, hogy a király a felszabadító háborúk alatt visszahódított földeket a fegyver jogán szerzett területnek minősítette, így azokkal szabadon bánhatott. A korábban elhagyott földeknek tulajdonos kellett, ezért elrendelték, hogy a visszafoglalt területeken a nemesek oklevéllel igazolják birtokjogukat, s csak a földbecsérték 10%-ának lefizetése után kaphatják vissza azokat. Ez persze nehézségekbe ütközött, hiszen a korábban elmenekült nemesség nagy része jövedelmeit is elveszítette, így a vagyonadót nem tudta előteremteni. Könnyebb volt a helyzet az igazolások kapcsán, hiszen lehetőség nyílt az elkallódott papírok helyettesítésére.⁴

A 18. század elején Bécs bőkezűen bánt korábbi hadvezéreivel, udvari szálítóival és hitelezőivel, s az adományozások révén hatalmas nagybirtokok alakultak ki. A külföldi illetékességű tábornokok azonban az 1730–40-es években általában eladták földjeiket, amely révén egy új hazai tulajdonos réteg alakult ki. Jól mutatja a változásokat, hogy a 17. században már igen erőssé vált Esterházy, Batthyány, Zichy, Széchényi, Károlyi család mellett most felemelkedett a Festetics,

a Grassalkovich, a Szapáry, a Hunyady család.⁵ Most már olyanok kezére kerültek nagyobb uradalmak, akik tartósan Magyarországon éltek, jövedelmeiket innen nyerték, s akikkel hosszú időre konzerválódtak is a hazai földtulajdonviszonyok. Az új réteg megszervezte birtokát, gazdálkodását, jelentős népességet telepített földjeire, ami elősegítette a mezőgazdaság fejlődését. A középbirtokos réteg is nagymértékben kicserélődött, új, lendületesen erősödő, s később gyakran az arisztokrácia soraiba emelkedő családok kezdtek ekkor pályafutásukat.⁶ Hatalmas birtokokhoz jutottak az egyházi intézmények is. Ugyanakkor a középnemeseknek, akik egyes vármegyékben több százas nagyságrendben fordultak elő, földjeikből való megélhetésük sokkal nehezebbé vált, nem is beszélve a kismemesekről.⁷ Tény ugyanakkor, hogy a 18. században a nemesség igen gyorsan szaporodott. Vizsgálatunk tárgyát képező Somogy megyében az 1787. évi népszámlálás szerint 2130 tizenhét éven felüli nemes férfi élt.⁸ Az ekkor összeírt 313 faluból 159-ben éltek nemesek, közülük viszonylag sokan laktak a nagyobb uradalmi központokban.

Az uradalmas Somogy

Nézzük meg a továbbiakban, hogy milyen birtokrendszere volt Somogy vármegyének a 19. század elején. Ehhez rendelkezésünkre áll két 1806-ban készült birtokösszeírás. Az egyik tartalmazza a települések kiterjedését, s az ottani birtokosok földjének terjedelmét.⁹ A másik összeírás az egyes birtokosok felsorolása, amely összesítve tartalmazza a birtokosok földjeit.¹⁰ Számítógépre vitt adataink egybevetethetők a Rummy Károly György által 1812-ben készített leírással,¹¹ valamint az 1814. évi birtoklajstromokkal.¹² Ezek alapján úgy gondoljuk, hogy a forrásokból viszonylag pontos képet kaphatunk a század eleji megyei birtokviszonyokról.

⁵ MARCZALI, 1982. 121.

⁶ KAPOS, 2001. 242.

⁷ Somogyban öt ilyen falu volt: Pátró, Nemesdéd, Nemesvid, Nagyszakácsi és Nemeskislalud.

⁸ Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz (1786–87). Történeti Statisztikai Tanulmányok 2. Budapest, 1975. 71. Ez a létszám jóval nagyobb volt, mint a hasonló kiterjedésű szomszédos Baranya megyében, ahol ekkor 613 nemes férfi élt. Lásd: Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz (1786–87). Történeti Statisztikai Tanulmányok 2. Budapest, 1975. 19.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL SML) IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282. A dolgozatban szereplő területi adatokat magyar holdban adjuk meg. Ez többnyire 1200 négyszögöl földet, egyes falvakban azonban csak 1100 négyszögölt jelentett.

¹⁰ MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 283.

¹¹ Lásd: TÓTH, 1988. tanulmányát.

¹² MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 198; illetve Ö 281.

¹ A pusztításokra való részleteket lásd: T. MÉREY, 1966. tanulmányában.

² REISZIG, 1914. 481.

³ Szigetvár változásaihoz lásd GÖZSY, 2012. munkáját

⁴ MARCZALI, 1982. 118.; ÁGOSTON, 1913. 246–298.

Az 1806. évi összeírás adatai alapján mondhatjuk, hogy Somogy vármegye – mint ahogyan később is gyakran emlegették – a „nagybirtokok hazája” volt: az 1 359 000 holdas megye területének 90%-a arisztokraták, egyházi intézmények vagy jómódú középbirtokosok kezében voltak. Egy különleges birtoklási jellegzetesség volt az ún. „középbirtokosi hagyatékok” léte. Ennek eredete a török korba nyúlik vissza, amikor is a katonáskodó familiák közül több nagybirtokos család is a 17–18. század fordulójára férfiágon kihalt. Mivel a leány- vagy oldalágakon földhöz jutók közül többen meg tudták váltani földjeiket, így távoli familiák is teljes joggal rendelkeztek részirtokokkal. A megyében három ilyen birtokkomplexum jött létre, ezeknek együttes területe számításaink szerint mintegy 360 000 hold lehetett, vagyis a megye területének kb. egynegyede. A főleg Nagybjom környéki földet birtokló Koroknyay-famíliahoz köthetően érkezett a vármegyébe a Kovács-, a Vörös-, a Farádi-, az Ebergényi- és a Sárközy-család.¹³ A Tab, Kadarkút, Viszló környéki területekhez kötődő Somlyay-Faiszy-hagyatékok révén jött Somogyba a tarródházi Kiss-, a Baranyay-, a Vrancsics- és a Nedeczky-család néhány tagja,¹⁴ míg a Perneszy-hagyatékok hozta a Tallián-, a Csapody-, a szentgyörgyi Horváth- és a Vukovics-családot és azok különböző ágait Somogyba.¹⁵ A 18. században a beházasodások, s a leányágak szaporodása még tovább aprózta ezeket a földeket. E három hagyatékok révén a 19. század közepéig mintegy 50 olyan nemesi família jelent meg Somogyban, amelyek korábban Nyugat- vagy Észak-Dunántúlon éltek.

Nézzük meg a továbbiakban, milyen nagyobb csoportok alkották a Somogy megyei birtokosok társadalmát.

A főrangú birtokosok

Somogy megye területének 1806-ban több mint a fele főrangúak birtokában volt. Összesen 682 000 holdat birtokoltak arisztokraták, amely az összes terület 50,14%-a. A földek 14 família 19 tagja között oszlottak meg. A birtokosok között egy herceget, 15 gróft és három bárót találunk. A három báró (Pongrácz, Majthényi, Orczy) által bírt földek mindössze 13 805 holdra terjedtek ki.

A legnagyobb földdel rendelkező főrangúak Somogyban (1806)

A birtokos vagy familiájának neve	A birtok területe (magyar hold)	A nagybirtokok központjai
gróf és nemes Festetics família	181 860	Csurgó, Balatonkeresztúr, Böhönye, Toponár, Szigetvár

¹³ BARANYAI, 1914. 598–599.

¹⁴ A Somlyay-Faiszy hagyatékok kérdéséhez lásd részletesen KAPOS, 1994. tanulmányát.

¹⁵ BARANYAI, 1914. 598.

A birtokos vagy familiájának neve	A birtok területe (magyar hold)	A nagybirtokok központjai
gróf Széchényi Ferenc	175 723	Somogyvár, Marcali, Segesd, Csokonya, Barcs, Balatonszentgyörgy
hg. Esterházy Miklós	86 031	Kaposvár
gróf Hunyady József	82 030	Kéthely, Szemes, Szil, Henész
hg. és gróf Batthyány família	79 610	Somodor, Mozsgó + az Enyingi uradalom és a Sellyei uradalom somogyi falvai
gróf Niczky György	29 270	Berzence, Berki

Személyenként nézve a legnagyobb birtok gróf Széchényi Ferencé volt, aki ebben az időben saját kezében egyesítette a különböző ágakról ráhárított családi birtokokat. Hatalmas, mintegy 400 000 holdat kitevő hazai uradalmait 1814-ben osztotta szét három fia (Pál, Lajos és István) között.¹⁶ A Festetics-família két főágon birtokolt Somogyban. A legnagyobb földeket a keszthelyi ágról Festetics György bírta, mintegy 106 000 hold terjedelemben, birtokközpontjai Balatonkeresztúron és Csurgón voltak. (Később fia, László gróf megvette a gróf Niczkyektől Berzencét, ami még tovább növelte a család nyugat-somogyi birtokait.)¹⁷ A família másik, ekkor még köznemesi (dégi) ágán több birtokost is találunk, közülük a legnagyobb uradalom Festetics Antalé volt (34 738 hold), de két testvére, János és Lajos is jókora földekkel rendelkezett.¹⁸ Uradalmi központjaik Böhönyén, Toponáron és Szigetváron voltak. A 29 hazai uradalomból összeálló, mintegy 900 000 holdas hg. Esterházy hitbizomány része volt a 86 000 holdas kaposvári uradalom.¹⁹ Az uradalom jelentősége egyrészt abban állt, hogy a 18–19. század fordulójától Kaposvár már Somogy megye állandó központjává vált, másrészt pedig az uradalom két falut leszámítva egy tagban, Kaposvár mezőváros körül helyezkedett el, s adottságai sokoldalú mezőgazdasági termelésre voltak alkalmasak.

Nem sokkal maradt el tőle a gróf Hunyady család domíniuma. A Nyitra megyéből származó família a 18. század közepén szerezte 82 000 holdas uradalmát, amit négy kerületre osztva használt. Központja a Kéthely melletti Sári pusztán

¹⁶ FRAKNÓI, 2002. 285–287.

¹⁷ Lásd: SZABÓ 1928.; újabban: KURUCZ, 2017.

¹⁸ MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282.

¹⁹ Az Esterházy-birtokokhoz lásd NYULÁSZINÉ, 1976., a birtokmérethez: MNL SML IV. 1. h. 60. cs. Czindery-féle birtokösszeírás, 1849.

található, ott épült fel a család barokk kastélya.²⁰ Az uradalom jól gazdálkodó majságokkal rendelkezett. A Batthyány család birtoklása a Festeticsekre emlékeztető: a földek többsége a grófi ághoz tartozott. A híres feltaláló Batthyány Teodor a mozsói és somodori uradalmak tulajdonosaként Somogyban 57 000 holddal rendelkezett, de mellette a hercegi ágnak is volt még 22 000 holdja. Vizsgálatunk alapját biztosító összeírás éve 1806, vagyis pont az az év, amikor Batthyány Fülöp átvette a hercegi hitbizományt, amit aztán 1871-ig birtokolt.²¹ A herceg földjeinek fele a megye északkeleti részén helyezkedett el, szervezetileg a Fejér megyei enyingi uradalomhoz tartozott,²² míg a másik fele a nagyrészt Baranyába eső sellyei uradalomnak képezte nyugati részét.²³ A gróf Niczky család karrierje a 18. század második felében kezdett felívelni, ekkor szerezték somogyi birtokaikat. A berzencei uradalom, valamint a gróf Schmidegg, illetve a Jankovich családdal való házasság révén hozzájuk került földek együttesen mintegy 29 000 holdat tettek ki.²⁴

A középbirtokosok csoportja

Különleges helyet foglaltak el a vármegyében a középbirtokosok. E csoportba azokat a nem főrangúakat soroltuk, akik esetében az egy főre jutó földek mérete meghaladta az 1000 holdat, vagy pedig familiájuk (szülők, testvérek) együttesen 3000 holdnál nagyobb földet birtokolt. A csoport persze igen nagy belső különbségeket takar. Felső rétegét a bene possessionati adja. Ők voltak azok, akik néha igen jelentős, sokszor a főrangúakat is messze meghaladó birtokokkal rendelkeztek. Rokonságuk jelentős része a megyéből került ki: sokszor egymással házasodtak és ezzel sajátosan forgatták a hozományföldeket. A jómódú középbirtokosság volt a vármegye ura: ők szerezték meg a fontosabb megyei hivatalokat, alispánok, főszolgabírók, szolgabírók, jegyzők kerültek ki közülük. Előfordult, hogy egyes megyei pozíciókat familián belül tudtak továbbadni.²⁵ Felfelé orientálódó csoportról van szó, több családból kerültek ki országos megbízatásokat is elnyert személyek.

20 T. MÉREY, 2011. 11–12.

21 KAPOSÍ, 2013. 119.

22 DEMETER, 1997. 26–30.

23 KARDHORDÓ, 1973. 93.

24 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 283.; illetve BARANYAI, 1914. 624.

25 A megyei bene possessionatihoz lásd: KAPOSÍ, 2000. 39.

A bene possessionati legnagyobb földtulajdonosai 1806-ban²⁶

A birtokos familia neve	A birtok területe (magyar hold)	Az uradalom központja Somogyban
pribéri és vuchini Jankovich familia	58 452	Szöllősgyörök, Öreglak, Hetes
Inkey familia	45 429	Iharosberény
Somssich familia	33 949	Sárd, Csertő
Boronkay familia	27 541	Alsóbogát, Vrásló, Kutas
Lengyel Anna (Kiss Ignác)	19 486	Lengyeltóti
Szegedy család	14 257	Inke
gyulai Gaál familia	14 087	Baté, Büssü, Boronka
Czindery-familia	13 540	Németlad
Tallián familia	13 353	Ádánd, Osztopán
Végh István	13 155	Babócsa
Országh István	9181	Drávafok
Sárközy-familia	8628	Nagybajom

Látható, hogy egyes familiák kezén jelentős méretű földek halmozódtak föl. A lista élén a szöllősgyöröki és öreglaki központtal rendelkező Jankovichok állnak.²⁷ Bár egy 1752. évi családi osztozkodásnál két leányágon (Krisztina és Kata) a gróf Niczky és a báró Pongrácz familia elvitte az akkori Jankovich-földek mintegy felét, a 18–19. század fordulója felé jelentős méretű földek megvásárlásával sikerült

26 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282.; Ö 283. adatai alapján összeállítva. Ha ugyanazon név alatt több különböző család is előfordult, akkor feltüntetjük a nemesi előnevet.

27 Volt egy másik Jankovich-család is, az ún. jeszeniczei Jankovich. A két familiának sokáig nem volt köze egymáshoz: a pribéri és vuchini ág esetében egy ősi horvát nemesi familiáról, a második esetben pedig egy Észak-Magyarországról jött családról van szó. Érdekes ugyanakkor, hogy a 18. század második felében két házasság révén rokonsági kapcsolatba kerültek egymással, s birtokváltások is történtek köztük.

ezt kompenzálni.²⁸ Jankovich Antal özvegye, galántai Fekete Júlia férje korai halála után fél évszázadig irányította uradalmait, de a 18. század végére egy részét már átengedte fiának, Jánosnak.²⁹ Tegyük hozzá, hogy Somogy megye önmagában nem volt kizárólagos működési terepe a családnak. Ezt jól mutatja, hogy 1798-ban Jankovich János megvette a Kamarától a 76 000 holdas, Szlavóniában lévő vuchini uradalmat.³⁰ A Jankovichok ebben az időben inkább az országos, mintsem a megyei közéletben szerepeltek.

Az Inkey-família a 18. század közepe felé két ágra szakadt: az egyik a Zala megyében lévő, Nagykanizsa melletti palini, a másik a Somogyban lévő iharosberényi ág volt. 1819-ben a tóti Lengyel birtokokból házasság révén megszerezték a 19 000 holdnyi, fél lengyeltóti uradalmat is, ezzel együtt már csaknem 60 000 holdas lett a Somogyban lévő birtokuk. Am ugyanakkor hatalmas adósságokat halmoztak föl, amely miatt az 1830-as években már a Kancelláriának kellett közbe lépnie: több birtokot eladtak, elcseréltek, de az iharosberényi uradalom nagyjá megmaradt.³¹

A csoport harmadik legnagyobb földdel rendelkező familiája a sárdi Somssich. Esetükben kitartó birtokgyűjtögetés eredményét láthatjuk a 33 000 holdban. Az indulást a horvátországi ősökkel rendelkező Somssich Antal alapozta meg, aki a 18. század közepső harmadában a Sárd falura érvényes királyi birtokadományon túl számos vásárlással bővítette birtokát. Somssich Antal jelentős tisztségeket töltött be: tizenöt éven át volt a megye alispánja, majd később királyi személynök lett.³² Négy fiából kettő (József és Antal) vitte tovább és gyarapította a földeket: 1806-ban már Somssich József és Somssich Antal örökösei nevéen vették föl az összeírásba a két uradalmat (Sárd, Csertő). Az örökösök a későbbiekben mindkét ágon további földeket szereztek, így a reformkor vége felé a familiának a megyében már mintegy 55 000 holdja volt.³³

Hasonló pályát futott be Boronkay József fiskális is. Felesége, derghi Somogyi Borbála joga révén a Somlyay-Faiszy-örökségből szerzett némi részbirtokot, majd kihasználva jogi ismereteit, egyre-másra kezdte felvásárolni a részbirtokosok földjeit, amely révén jó 20 év alatt mintegy 25 000 holdas birtokra tett szert.³⁴ Központját Alsóbogáton rendezte be. Somogy országgyűlési képviselője lett, s egyre na-

28 CSÁNYI, 1894. 55. Tegyük hozzá, hogy nemcsak a magyarországi, hanem a horvátországi földeket is elosztották az örökösök.

29 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö. 198; Ö. 281.; lásd még: CSÁNYI, 1894. 64–65. adatait.

30 Lásd OBAD – OBAD 1998. adatait. Később a vuchini uradalmat a leszármazottak három részre bontották, ezekből lett a vuchini, a cabunai és a suhopoljei önálló uradalom.

31 MNL SML IV. 1. a. Közgyűlési jegyzőkönyv. 1839. február 1. A. C. 281.; illetve KAPOS, 2000. 79.

32 Somssich Antalról lásd: VÉSSEY, 1944. 33. jellemzését.

33 KAPOS, 2002. 84.

34 KAPOS, 2000. 42–47.

gyobb befolyásra tett szert. Egyetlen gyermekét, Krisztinát 1792-ben gróf Festetics Imréhez (a híres György testvérehez) adta hozzá. Halála után Boronkay Somogy, Baranya és Vas megyében lévő földjei³⁵ a Festeticsek vagyonát gyarapították, egészen az 1830-as évekig, amíg azokat unokája, Miklós gróf el nem pazarolta.

Még egy családot emelünk ki a jómódú középbirtokosok közül, mégpedig a Felvidékről Dél-Dunántúlra költöző dezséri Országh familiát, főleg azért, mert esetük is jól példázza, hogy a vármegye határa nem feltétlenül esett egybe a családi stratégiával. A Trencsén megyéből származó Országh András volt az első Dél-Dunántúlon, aki Pécssett kanonok, majd segédpüspök lett. Öccse, István, bátyja anyagi segítségével 1799–1802 között megvette a teljesen eladósodott Melczér Ignácztól a zsibóti uradalmat, illetve Szily Ádámtól Drávafokot, s ezzel egy 11 000 holdas uradalomra sikerült szert tennie.³⁶ Országh István, ellentétben a szokásokkal, három fia és három lánya között az 1806. évi testamentumában egyenlően osztotta meg szerzeményeit, így a birtokok felaprózódtak, s kis idő múlva egy részük más családokhoz került.³⁷ Fiai a 19. század első felében inkább Baranyához,³⁸ lányai pedig a Somogy megyei területekhez kötődtek.

A jómódú középbirtokosok között is erős volt a fluktuáció. A Talliánok lassan kiszorultak a jelentősebb közhivatalokból, birtokaik is fogytak a század első harmadában. A gyulai Gaálok a szomszéd vármegye és Pécs szabad királyi város felé tájékozódtak, s jutottak megbízatásokhoz, ingatlanokhoz.³⁹ A tóti Lengyel családnak férfiágon a bárói (Gáspár) és a köznemesi ága (Imre) is kihalt a 19. század elején. A bárói ág földjei leányágon a tarródházi Kiss, később az Inkey; a köznemesi ág birtokai a báró Pászthory és a Putheany családhoz kerültek.⁴⁰ Baranya megye főispáni posztját hosszú éveken át betöltő verebi Végh István halála után adósságai miatt lánya, Johanna nem tudta megőrizni a babócsai uradalmat.⁴¹ Problémákkal küszködött a század elején Czindery László is, mivel az örökölt adóságok és a leánynegyed kifizetése fejében kénytelen volt leköttni a jómódú Zala megyei Csuzy

35 A Somogy megyei földeken kívül Baranya megyében Varga és Liget falu, Vas megyében pedig a nagy-pattyi uradalom tartozott a Boronkay-földekhez. Ez utóbbit felesége jogán szerezte. MNL SML XIII. 61. Varászlói uradalom levéltára. Fasc. 13. Boronkay József végrendelete, 1809.

36 KAPOS, 2014. 17–18.

37 Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára IV. 270. d. Országh-Sequestum. 1804. évi testamentum. A végrendelet szerint nemcsak a jövedelmek, hanem az adóságok is egyenlően oszlottak meg a testvérek között.

38 ANDRETKY, 1909. 25.; 60.

39 ANDRETKY, 1909., 30.

40 KAPOS, 2000. 31.

41 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii 67. kötet, 791–793. oldal.

Pálnak a 6200 holdas Nagyatádot.⁴² Látható tehát, hogy e rétegen belül is voltak jelentős mozgások.

A középbirtokosok alsó rétegének, a jó esetben egy-két ezer holddal rendelkezőknek is népes tábora volt. Sokan voltak köztük, akik földjeiket a nagy „hagyaték” kapcsán szerezték. Az egyik legtöbbet veszítő család kétségtelenül a Mérey-família volt. A Somlyay-Faiszy birtokok kapcsán a 18. század elején a Mérey-család még mintegy 30 000 holddal rendelkezett,⁴³ ám földjeik nagy részét a 18. század második felében eladták, elvesztették. 1806-ban Mérey János örököseinek (a mai Bárdudvarnokon) 1017, Mérey Zsigmondnak (Tab körül) 982, Mérey Ignácznak (Pósteleken) 170, Jánosnak (Bárdon) 258, Józsefnek (Rinyabesenyőn) 13 holdja volt csak. A középbirtokosok alsó rétegének földjei sokszor egy falu határát vagy a hozzá tartozó kisebb vagy töredék pusztákat jelentette; Antal István Kötcsén 1642, Igmándy Sándor Boldogasszonyfán 2337, Csák József Orciban 2267, a Jeszenszky-örökösök Bolháson 1196 holddal bírtak.

Az egyik legnagyobb veszélyt e társadalmi réteg számára is a család szaporodásából következő birtokaprózódás okozhatta. Jó példa erre a vármegye kulturális és hivatali életében hosszú időn át jelentős pozíciót betöltő nádasdi Sárközy-família. A 18. század közepe felé megszerzett Nagybjom körüli földek 1806-ban már négy Sárközy kezén osztdótk, akik közül István volt a legnagyobb birtokos 2116 holddal. Ő volt az a Sárközy, akinek nevéhez a Somogyi Helikon létrehozása kapcsolódott, s aki igen sokat tett Csokonaiért, a helyi kultúráért, művészetért.⁴⁴ A Szigetvár melletti 3360 holdas Apáti faluban idősebb Tanyi Lászlónak 1806-ban még megvolt korábbi birtokának fele, de a többit már felosztotta három fia között.⁴⁵ A szomszédos boldogasszonyfai birtokon ugyanígy járt az Igmándy família, ahol az elsőszülött Sándor a birtok felét kapta, míg a másik felét a négy lánytestvér között osztották föl.⁴⁶ Az Antal István kezében lévő kötcsei birtok öt családi ágon aprózódott szét.

Az egyházi birtokok

Somogy megye birtokszerkezetében különleges színfolt volt az egyházi intézmények kezében lévő uradalmak rendszere. A megye területének mintegy hetedét, összesen 201 640 holdat bírták. Az egyházi tulajdonosok között sokfajta intézményt találunk.

42 KAPOSÍ, 2012. 57.

43 A Lengyel és a Mérey családok osztozkodásához lásd: KAPOSÍ, 1994. adatait.

44 Sárközyról lásd: SOLYMOSSY, 1979. 214–218.

45 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282.

46 Az Igmándyakhoz lásd: MOLNÁR, 1976.; HABICH, 1989.; MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282.

Az uradalom tulajdonosának neve	A birtok területe (magyar hold)	Az uradalom központja Somogyban
Veszprémi Püspökség	64 883	Karád, Görgeteg
Custodiátus (Piarista rend)	38 069	Mernye
Esztergomi Káptalan	26 464	Tapsony, Somogyszob
Veszprémi Káptalan	24 079	Kiliti
Tihanyi Apátság	21 958	Endréd, Szántód
Szentjakabi Apátság	11 110	Lakócsa

A legnagyobb egyházi birtokos a Veszprémi Püspökség volt. Működése gyakorlatilag átfogta az egész megyét, a 18. században sikerült megszilárdítania befolyását a megyében. A püspökség birtokai döntően a Veszprémhez közelebbi Északkelet-Somogyban feküdtek, de elszórtan voltak birtokai máshol is, például délen, Görgetegen. Az uradalmi központot Karádra szervezték, amely a 19. század elején kiterjedt, csaknem 2000 lakossal bíró település volt. Méretéből következően mezővárosnak gondolták, de valójában nem volt piactartási joga.⁴⁸ A Püspökséghez egész falvak tartoztak, egyedül Törökkoppányon kellett a herceg Esterházyval felerészben osztoznia.⁴⁹

Somogyban több káptalani uradalom is volt. A Veszprémi Káptalannak 24 000 holdat kitevő földjei a megye északkeleti csücskében, elsődlegesen Kiliti és Ságvár vidékén feküdtek. Kiliti a 19. században, amíg Siófok meg nem erősödött, a térség legnépesebb települése volt. Nyugat-Somogyban helyezkedett el az Esztergomi Káptalan 26 000 holdas latifundiuma Tapsony központtal.⁵⁰ Az uradalom közvetlenül a megye határon feküdt, egyes részei átnyúltak Zalába, de volt egy önálló kerülete Somogyszobon is. A Pécsi Káptalan földjei Baranya megyében helyezkedtek el, ám egy falu, Drávakeresztúr átnyúlt Somogyba.⁵¹

Apátsági, prépostsági és plébániai birtokokat is bőséggel találunk. Közülük a legnagyobb a Tihanyi Apátság birtoka volt. Az 1786. évi szekularizációt követően a bencés rendet 1802-ben visszaállították jogaiba, így a Tihanyi Apátság is visszakerült a Vallásalaptól a rendhez. A négy hazai bencés uradalom közül az apátság földjeinek jelentős része Somogyban, mégpedig a Balaton déli partján, a kőröshe-

47 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282; Ö 283. alapján.

48 TÓTH, 1988. 69.

49 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282.

50 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282.

51 A Pécsi Káptalan falvaihoz lásd: BORSY, 2003. 198–199. Táblázatok.

gyi Széchényi, a Kiliti központú veszprémi káptalani, illetve a püspökség karádi uradalma között helyezkedett el. Az apátsági birtokok jószágkormányzósága átalakult, a majorsági gazdálkodás központja Szántódra, míg az erdőgazdasági Endrére került.⁵² Fontos szempontja volt az átalakításnak, hogy így a szántódi réven keresztül a déli központ „karnyújtásnyira” került Tihanytól.⁵³ A Kaposvár melletti szentjakabi bencés apátság javadalma a négy szomszédos falut tömörítő lakócsai uradalom volt a döntően horvátok által lakott vidéken, a Dráva mentén. A 11 000 holdas uradalmat bérbe adva hasznosították.⁵⁴ A Dráván túli vaskai Szent Márton Apátsághoz egy somogyi falu, a 4353 holdas Drávaszentmárton tartozott. A Budai Prépostság Zala megyében lévő kiskomáromi uradalmához tartozott Somogysámszon több mint 4000 holdas birtoka. A Kaposfői Prépostság négy faluval és pusztával bírt, a 4821 holdas uradalom Kaposvártól nyugatra feküdt.⁵⁵ A plébániák földjei méretükben nem hasonlíthatók az eddigiekhez, közülük a legnagyobb a szigetvári 329 holdas javadalom volt, de például a szili plébánia csak nyolc holddal bírt.

Érdekes színfolt a Custodiatu mernyei uradalma. Az I. István által létrehozott fehérvári örkanonokság utolsó kusztosa, Edling Rezső görzi érsek 1804-ben meghalt, s a megüresedett birtokra sokan pályáztak. Ferenc király 1806. évi rendelete értelmében a Magyar Kegyes Tanítórend kapta meg a kb. 50 000 holdas javadalmat.⁵⁶ A birtok jövedelméből kellett a piaristáknak fenntartani iskoláikat. A birtokokból 38 000 hold Somogyban, a többi Tolnában, illetve a zalai-veszprémi Balaton parton feküdt. Egy gyengén jövedelmező birtokot vehettek át 1807-ben a piaristák: az 1804. évi kamarai összeírás szerint a területnek csak 20%-át használták. Mivel a domínium 1808-ig bérbe volt adva Horváth Zsigmondnak, ezért annak haláláig nem is változott semmi, ám utána a rend visszavette, és a továbbiakban mintaszerű gazdaságot épített ki.⁵⁷ Három nagyobb kerületbe szerveződött a piaristák somogyi birtoka: központja Mernyén volt, de volt egy gazdasági egysége Kelet-Somogyban Gölle körül, s délen Nagydobszán is.

A középnemesek birtokai

Ebbe a csoportba azokat a nemeseket soroltuk be, akik esetében az egy főre eső birtok 100–1000 hold között volt, s a családtagok együttes birtoknagysága sem haladta meg a 3000 holdat. A források alapján a Somogy megyei nemesi birtokosok közül 165-en ebbe a csoportba tartoztak. Az 1000 magyar holdat tapasztalati úton olyan birtokméretnek gondoljuk, amely a rajta élő néhány úrbéres adójával, ro-

botjával, illetve kicsinyke majorságával (szántó, rét kert, szőlő) a földesúri család ellátását már tudja biztosítani, s ugyanakkor némi piacra vihető terméket is adhat. Erdemes példaként Berzsényi Dániel 619 holdas niklai birtokára gondolni, amelyből szerényen, de meg tudott élni a költő.⁵⁸ Noszlópy Antal vrácsiki és sörnyei köznemes 1802-ben vette át örökségét, a maga 760 holdján pótlólagos jövedelmek (hivatal stb.) nélkül is fenn tudta tartani családját.⁵⁹ A számosság miatt nincs arra lehetőségünk, hogy minden részletre kiterjedően megvizsgáljuk köznemesi birtoklást, de a csoport néhány rétege elég világosan körvonalazódik.

Az egyik ilyen a korábban említett három nagy „hagyaték” kapcsán a megyébe betelepedett, s itt elszaporodott családok csoportja. Főleg a Koroknyay- és a Somlyay-Faiszy hagyaték esetében figyelhető meg az akár 15–20 részre tagolódott faluhatár. A részirtokosok sokszor egyáltalán nem éltek Somogyban, itteni lakhatásukra vonatkozóan nem nagyon vannak adatok, viszont a nemesi vármegye mint jogtulajdonosokat, számon tartotta őket. Kétségtelenül voltak olyan települések is, amelyekben több nemesi család is ott lakott. Pusztakovácsiban például négy nemesi család osztozkodott a falu földjén. A „hagyatékokhoz” tartozó tulajdonbirtokok az idők során nagyon felaprózódtak. Jellemző példa lehet a korábban a Koroknyay-hagyatékhoz tartozó, hatalmas határral rendelkező Nagybajom, a megye legnépesebb települése, ahol például egy 1791. évi földkönyv adatai szerint 29 nemesi tulajdonosnak volt földje.⁶⁰ A köznemesi földek aprózódása nemcsak a „hagyatékok” kapcsán figyelhető meg, ez esetben egy általános folyamatról van szó: például jelentős földaprózódást láthatunk a Vásonyi, a Berzsényi, a Thulmon stb. családok esetében.

Van egy olyan csoportja a köznemességnek, amelyekből egyesek valamilyen jövedelmező és egyben perspektívát nyújtó állást szereztek, s ennek révén előbb-utóbb jómódú birtokossá váltak, és meglévő földjeiket jelentősen ki tudták bővíteni. Több familiát ismerünk, amelynek tagjai familiárisként a Somogy megyei nagybirtokokon töltöttek be birtokirányítási funkciót, s emellett tudtak földeket szerezni. A leghíresebb eset talán a Kacskovicsoké. A felső-magyarországi területekről érkezett Kacskovics Ignác a 18. század utolsó harmadában a kéthelyi gróf Hunyady birtokon volt számtartó. Fia, Mihály az Esterházyak kaposvári uradalmának ügyésze volt a 19. század első évtizedeiben, de ugyanakkor több más uradalom ügyeit is intézte. Az így szerzett pénzéből megvette Felsőmocsolád negyedét (898 hold), majd pedig a szomszéd birtokos lányát (Svastics Klára) feleségül véve, a ké-

52 FÜLÖP, 1990. 519.

53 FÜLÖP, 1990. 520.

54 Ennek oka, hogy a központ és az uradalom között nagyjából 100 km-es távolság volt.

55 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282.; illetve TÓTH, 1988. 48.

56 TÓTH, 1978. 9–10.; 110.

57 TÓTH, 1978. 9–10.

58 A költő anyagi helyzete sejthető a feleségével folytatott levelezése révén. Lásd: BERZSENYI, 1978. 489–492.

59 ANDRÁSSY, 1987. 7.

60 Lásd: SOLYMOSSI, 1979. 148. Táblázat. A legkisebb nemesi birtokkal az 1791. évi földkönyv adatai alapján Tömlényi hadnagy rendelkezett (2 hold), de nem sokkal volt nagyobb Szentmiklóssy László öt holdas földje sem.

sőbbiekben ki is tudta bővíteni.⁶¹ Szalay Antal, amúgy lellei birtokos a Somssichok prókátora volt.⁶² Ekkor indult a Kapotsfy család karrierje: előbb Mátyás, majd később fia, József is több uradalom ügyészeként működött.⁶³ Hermann Antal előbb kapitányként szolgált, majd később kaposvári uradalmi számvető lett. De ismert a Záborszky, a Csorba, a Bárány és a Somogyi család hasonló jellegű tevékenysége is.⁶⁴ Az különösen szerencsés lehetett, ha az uradalmi megbízások megyei hivatalok vagy állások megszerzésével bővültek, így például a szolgabíróság, a jegyzői és az ügyészi hivatal, az adószedői állás stb. elnyerése jelentősen növelhette egy köznemes befolyását, végső soron hozzájárulhatott birtokai bővítéséhez.

Kisnemesek és a nemesi közbirtokosságok

Az 1806. évi összeírás adatai között 45 olyan nemesi birtokost jegyeztek fel, akiknek 100 holdnál kisebb birtoka volt Somogyban. A csoport felében olyan neveket találunk, amelyek ma már azonosíthatatlanok. Másik részük viszont érdekesebb: előfordulnak köztük olyan nemesek, akik esetében a família egyes tagjai még a nagyobb földdel rendelkező köznemesi csoportba kerültek, ám jelen esetben egyes családtagok esetében csak töredékföldek jelennek meg. Ilyen például a Thulmon, a Bárány, a Paiss, a Somogyi stb. nemesi család.⁶⁵ Joggal feltételezhetjük, hogy ezen esetekben egy népes família földöröklésével állunk szembe. Ismerünk eseteket, amikor az örökös elérte már a nagykorúságot, de apja még nem adta át neki a birtokot, s egyelőre pár holdat kapott csak gazdálkodni. Szintén ismert gyakorlat, amikor a köznemes felesége hozott pár tucat holdat a házasságba. A hosszú időn át tartó birtokirányítási szolgálatokért a földesuraktól kapott földekre is vannak példák (Nagyváthy János például Festetics Györgytől kapott Csurgón 52 holdat).⁶⁶ Már ezek az esetek is utalnak arra, hogy nem kell mindenben a nemesi birtokok differenciálódását látnunk, nagyon sok oka lehetett a 100 holdnál kisebb birtokok kialakulásának, nem is beszélve arról, hogy például a házasság révén, hozományként vitt földek a gyermekek esetében egyesülhettek a férj földjével.

A nemesi kisbirtokok érdekes esete volt az országban, így Somogyban is a kuriális falvak (közbirtokosságok) kialakulása. Ezek eredete sokszor a középkorban kereshető.⁶⁷ A török kor után Somogyban is kialakultak ilyen falvak. 1806-ban öt faluban, Déden, Viden, Pátróban, Szakácsiban és Kisfaludon éltek kuriális neme-

sek. Viden 3904, Déden 4500, Pátróban 3132, Szakácsiban 5000, Kisfaludon 347 hold, vagyis összesen 16 883 hold, a megye területének 1,24%-a volt kuriális nemesek birtokában.⁶⁸ Az ilyen településeken a birtokösszeírások személyenként nem tüntették fel az egyes nemesek által birtokolt földek méretét, csak a falu teljes hátrát.⁶⁹ A kuriális falvakban megkülönböztettek törzsökös és jövevény családokat. Kétségtelen tény, hogy a törzsökös családok közül többen kiemelkedtek, s rokonság, vagy valamilyen hivatali szolgálat révén lehetőség nyílt a földszerzésre más hol is. Egyáltalán nem volt ritka a 19. században az olyan somogyi nemesi család, amely kuriális faluban kezdte pályafutását, de később megbecsült közép-nemesként élhette életét (Bolla, Bakó, Madarász, Stephaits stb.)⁷⁰ Fontos még megemlítenünk, hogy a megye nemességének tekintélyes része élt ezekben a falvakban: 1787-ben az említett öt kuriális faluban 800 nemes férfit, vagyis a vármegyei nemes férfiak 37,5%-át találjuk. Legtöbben Pátrón (248), illetve Déden (223) éltek.⁷¹

Összegzés

Az eddigi leírtakból néhány fontosabb jelenség kétségtelenül körvonalazódik. Somogy vármegyében a 19. század elején szélsőséges birtokeloszlást láthatunk, amelyben egyértelműen az arisztokraták, az egyházi intézmények és a jómódú középbirtokosok domináltak. Két birtoktípus (hitbizomány, illetve a nagy kiterjedésű egyházi uradalmak) esetében változásokat nem látunk. Nem volt ugyanakkor teljesen mozdulatlan a birtokrendszer többi része. A francia háborúk alatti gazdasági változások következtében számos új család került be a megyei elitbe, ugyanakkor jó néhány régi família esett ki onnan. A hatalmas méretű nagybirtokok esetében is láthatunk a század első évtizedeiben változásokat: a családtagok közötti birtokosztályok, a leánynegyed kiadása komoly következményekkel járhatott. Szintén komoly mozgásokat érzékelhetünk a vármegyébe való beköltözések, rokonsági betelepülések kapcsán. Az is egyértelműen látszik, hogy a legnagyobb birtokváltozások egyértelműen a régi, ún. „hagyatékok” kapcsán alakult ki. Szintén nagyban módosult a századforduló környékén a jómódú középbirtokosok csoportja: számos nagy karrier indult ebben az időben. Az általános közvélekedéssel szemben jelentős változások voltak a nemesi birtoklás rendszerében: ennek során akár egyszerű köznemesek, kisnemesek, vagy földnélküliek is előre léphettek, s válhattak egy-két generáció alatt középbirtokossá.

61 BARANYAI, 1914. 620.

62 ANDRÁSSY, 1987. 15.

63 Kapotsfy József később a vrászlói uradalom jogi képviselője lett. Lásd: KAPOSÍ, 2000. művének adatait.

64 Lásd: BARANYAI, 1914. tanulmányának adatait.

65 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282.

66 LUKÁCS, 2004. 68.

67 Lásd: ÓDOR 1989. 33.

68 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282.; illetve lásd még Ö 198, Ö 281.

69 Az ott élőket név szerint csak a nemesi összeírásokból lehet megismerni.

70 A felsoroláshoz lásd: BARANYAI 1914. 598.

71 Lásd: PÓTLÁS 1975. adatai alapján számolva.

FORRÁSOK JEGYZÉKE

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára
IV. 270. d. Ország-*Sequestrum*. 1804. évi testamentum.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. *Libri regii* 67. köt.

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML)
IV. 1. a. Közgyűlési jegyzőkönyv. 1839. február 1. A. C. 281.
IV. 1. h. 39. doboz, Ö 198, Ö 281., Ö 282., Ö 283.
IV. 1. h. 60. cs. Czindery-féle birtokösszeírás, 1849.
XIII. 61. Varáslói uradalom levéltára. Fasc. 13. Boronkay József végrendelete, 1809.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ágoston Péter: A magyar világi nagybirtok története, Budapest 1913.
- Andrássy Antal: Noszlopy Gáspár (1820–1853). *Somogyi Almanach* 43–44. Kaposvár, 1987.
- Andretzky József: Baranyavármegye nemesei. Pécs, 1909.
- Baranyai Béla: Somogy vármegye nemes családai. In: Csánki Dezső (szerk.): Magyarország vármegyéi és városi. IV. Somogy. Budapest, 1914. 591–634.
- Berzsenyi Dániel összes művei. Budapest, 1978.
- B. Gál Edit: Orczy István társadalmi felemelkedésének előzményei. In: B. Gál Edit – Veres Gábor (szerk.): *Agria* 47. Az Egri Múzeum Évkönyve. Eger, 2011. 177–189.
- Borsy Judit: A pécsi egyházmegye birtoka 1703–1736 között. In: Font Márta – Vargha Dezső (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 13. Pécs, 2003. 191–200.
- Csányi Ferencz: Adatok a pribér-di- és vuchini Jankovich-család történetéhez. Öreglak, 1894.
- Csepinszky Mária: A kötcsei nemesi családok története a XVIII–XIX. században. In: Stirling János (szerk.): *Kötcse monográfiája*. Kötcse, 1996. 707–733.
- Demeter Zsófia: Lajoskomárom, a „legelső rendes falu”. In: *Honismeret* 1998. (26. évf.) 1. szám, 26–30.
- Fraknói Vilmos: Gróf Széchényi Ferencz (1754–1820). Budapest, 2002.
- Fülöp Éva Mária: A Tihanyi Bencés Apátság gazdasági kapcsolatai (1845–1945). In: Pintér János (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–89. Budapest, 1990. 519–532.
- Gözy Zoltán: Szigetvár története a 18. században. Szigetvár, 2012.
- Habich József: Boldogasszonyfa. Steyr, 1989.
- Horváth József: Balatonlelle története. Veszprém, 1943.
- Kaposi Zoltán: A Somlyay-Faiszy-uradalom a 16–18. században. In: Fülöp Miklós – Vonyó József (szerk.): Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából. II. kötet. Pécs, 1994. 65–78.
- Kaposi Zoltán: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Budapest–Pécs, 2000.
- Kaposi Zoltán: A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. In: *Agrártörténeti Szemle* 2001. (43. évf.) 1–2. 239–260.
- Kaposi Zoltán: Egy középirtokosi familia 100 éve Somogy vármegyében. A Somsich-család felemelkedése. In: Szántó László (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 33. Kaposvár, 2002. 59–87.
- Kaposi Zoltán: Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848. Nagykanizsa, 2009.
- Kaposi Zoltán: A Felvidék és a Dél-Dunántúl gazdasági és társadalmi kapcsolatai a 18–19. században. In: *Közép-Európai Közlemények* 2011 (4. évf.) 1. szám, 41–51.
- Kaposi Zoltán: A nagybirtok modernizációjának lehetőségei a 19. századi Dél-Dunántúlon. In: Kaposi Zoltán – Lendvai Tamás – Oroszi Sándor (szerk.): A tudomány és az oktatás vonzásában. Tanulmánykötet Tóth Tibor professzor emlékére. Pécs, 2012. 52–85.
- Kaposi Zoltán: A herceg Batthyány-Strattmann hitbizományi uradalmak területi és gazdasági változásai (1746–1945). In: Borsy Judit Borbála (szerk.): *Uradalmak térben és időben*. Baranyai Történelmi Közlemények 5. Pécs, 2013. 109–146.
- Kaposi Zoltán: A föld és a család kapcsolata a dél-dunántúli középirtokosok körében a 18–19. században. In: Kult László – Ódor Imre (szerk.): Rangos famíliák – jeles személyek a 18–20. századi Dél-Dunántúlon. Baranyai Történelmi Közlemények 6. Pécs, 2014. 13–40.
- Kardhordó Kálmán: A bolyi és sellyei uradalom 1848–49-ben. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás 1973. Pécs, 1973. 91–113.
- Kurucz György: Birtokigazgatás és bevétel: gróf Festetics László gazdálkodása a zárgondnokság időszakáig (1820–1830). In: Szirácsik Éva (szerk.): Nagyváthy és a magyar uradalmak. *Dominium* III. Budapest, 2017. 115–129.
- Lukács Gábor: Nagyváthy János élete és munkássága. In: Gazda István (szerk.): *Diákok a tudományos kutatás kapujában*. Budapest, 2004. 53–102.
- Marczali Henrik: Magyar birtokviszonyok (1711–1740). In: Marczali Henrik: *Világtörténelem – magyar történelem*. Budapest 1982. 118–141.
- Molnár Imre: Utazás a Zselicbe 145 évvel ezelőtt. In: Zselici Dolgozatok III. Pécs, 1976. 102–105.
- Obad, Mladen – Obad, Bojana: Kastélyok és történeti kertek Szlavóniában Zágrábtól Újlakig. Zágráb, 1998.
- Ódor Imre: Kurialista nemesek és településeik a késő feudalizmus kori nemesi összefüggésekben. In: Erdmann Gyula (szerk.): Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Kutatás – módszertan. Gyula, 1989. 33–39.
- Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz (1786–87). Történeti Statisztikai Tanulmányok 2. Budapest 1975.

- Reiszig Ede: Somogy vármegye története. In: Csánki Dezső (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Somogy. Budapest, 1914. 355–522.
- Solymosi László: Nagybjom és pusztáinak története a kora középkortól a jobbágyszabaddításig. In: Mikóczi Alajos – Solymosi László: Nagybjom története. Kaposvár, 1979. 13–325.
- Szabó Dezső: A herceg Festetics-család története. Budapest, 1928.
- T. Mérey Klára: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. In: Értekezések Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézet. 70. kötet. Budapest, 1966. 157–187.
- T. Mérey Klára: A gróf Hunyady család Somogy megyei birtokainak leltára (1822). Kaposvár, 2012.
- Tóth Péter: Somogy vármegye leírása 1812-ből. In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 18. Kaposvár, 1988. 41–91.
- Tóth Tibor: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812. Budapest 1979.
- Véssey Lajosné Somssich Agath: Somssich Pál élete és működése. Budapest, 1944.

Zoltán Kaposi: Landed Properties and Landowners in Somogy County at the Beginning of the 19th Century

The subject of our research is the structure of landed properties in Somogy county at the beginning of the 19th century. Somogy used to be the home of large landed estates. 90% of the area of 1449376 acres (in Hungarian 1359000 magyar hold) was in the hands of aristocrats, religious institutions, or well-to-do medium landowners. Our study proves that, contrary to popular belief, noble landownership did not remain completely stagnant: due to changes brought about by the war numerous families advanced into the county elite while several families fell from it. Land sharing by family members, redeeming the filial quarter, moving to the county and the intensification of land purchases could fundamentally change noble landownership. The most significant changes took place in the group of *bene possessionati*.

B. GÁL EDIT A JANKOVÁCI URADALOM AZ ORCZYAK BIRTOKOSSÁGA IDEJÉN

1749-ben meghalt az Orczy család gazdasági és társadalmi rangját megalapozó, a bárói címet elnyerő Orczy István, aki közel öt évtized alatt szerzett vagyonának jelentős részét egyetlen fiára, Lőrincre hagyta. Ő és fiai munkálkodása nyomán a 19. század elejére a család egyik legjövedelmezőbb birtoka a jankováci uradalom lett.

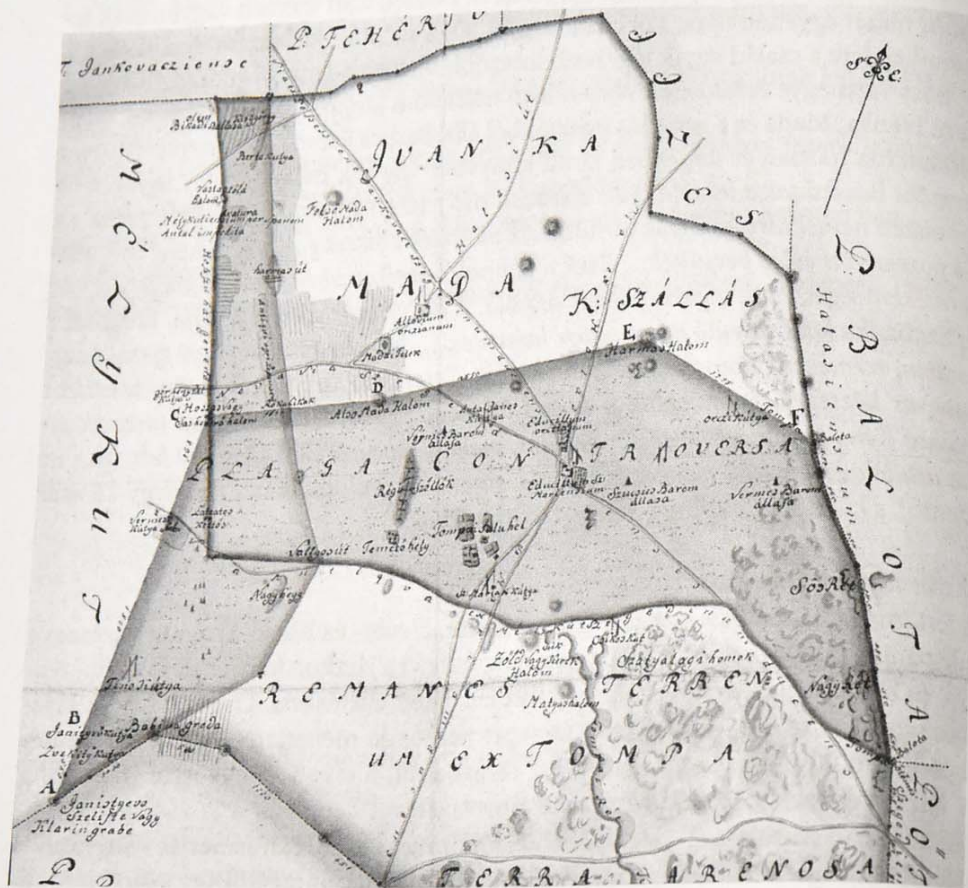
Bács vármegye északkeleti részén lévő uradalom Jankovác mezővárosból, valamint Ivánka, Mada és Kisszállás pusztákból állt. Badics Ferenc Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben című könyvben így ír a Bácskáról: „...leg híresebb terméke Bácskának a búzája. Már a század első felében Torontállal együtt hazánk s a szomszéd német tartományok tárházának nevezték s összes gabonatermését 3–4 millió pozsonyi mérőre becsülték... Ezek a számok a legékebben bizonyítják úgy a föld termékenységet, mint a gazdálkodás módját. A Bácskának csupán a Baja, Jankovác és Szabadka közt elnyúló háromszöge homokos. ... Ezeken felül, a megye éjszaki csúcsában, termékeny homokhatárokon vannak: Tataháza, Mélykút és Jankovác tiszta magyar községek, ez utóbbiak 8–8 ezer lakossal. Jankovác határához tartozik éjszakra Kéles pusztája s keleten Kis-Szállás, mely újabban önálló községgé lett. Van itt az uradalomnak szép ménese és gulyája, finom merinó juhászata (mintegy 16 ezer darab), s különféle telepe a gazdasági iparágaknak.”¹

Az uradalom létrejötte

1714. május 10-én Ferenc Lajos Orczy Istvánt, Heves- és Külső-Szolnok vármegye alispánját Tarnaörs egyik földbirtokosát nevezte ki a jászkun kerületek főkapitányává, és bízta meg a lovagrendi inspektori feladatok ellátásával. Orczy István a Jász-kunság történetében kiemelkedő szerepet játszó, de méltatlanul elfelejtett személyiség volt, aki főkapitánysága idején Tarnaörsről, illetve Gyöngyösről irányította a kerületeket, városokat, községeket. Kinevezésével helyreállt a közigazgatási önállósága, a városok és községek belső autonómiája. 1730-ban ismertté vált, hogy a Német Lovagrend hamarosan megváltik földesúri tulajdonjogától, így a Hofkammer újból eladhatja a területet a Széchényi György-féle egyházi alapítványból létesített Pesti Invalidus Háznak. 1731 márciusában megbízták Orczyt, hogy Fuchs hadbiztossal együtt ismét járják be a kerületeket, tisztázzák a dél-kiskunsági puszták vitás határkérdéseit és pusztabérleteit, állapítsák meg, hol és milyen módon lehetne a kerületek mezővárosaiban, községeiben vagy pusztáin földesúri vendégfogadókat felépíteni, készítsék elő a helyi eljáróságokat az új földesúr hivatalos bevezetésére és beiktatására. Orczy itt kapott ígéretet arra, hogy – ha mindezekben sikeresen köz-

¹ BADICS, 1891. 582.

reműködik – bárói címet kap, és továbbra is megmarad földesúri adminisztrátori tisztségében.² Az 1731-ben szerzett bárói cím mellé – a Jászkunságban folytatott tevékenységéért – többek között Mada, Ivánka és Kiszállás pusztákat is megkapta birtokadományként. A nagy kiterjedésű, több tízezer holdnyi, „fekete homokos” szántóföldek és legelők jól jövedelmeztek a családnak. A hatalmas kiterjedésű területeken elsősorban gabonatermesztés és állattenyésztés folyt.

1. kép A „Plaga Controversa” területe terület 1774-ben, amikor már folyt a vita a hovatartozásért (MNL OL S11 No. 830:102.)

Orczy István legkorábbi, 1734-es végrendeletében így nyilatkozik róluk: „Nem különben Nemes Bács Vármegyében vagyon három pusztám egymás melet úgy mint Mada és Kis Mada alias Kis Szálás és Ivánka az melyeket perenális fasiok melet aquiráltam, azokat is hagyom Lőrincz fiamnak.” Az utolsó 1742-es végrendelet is

² Kiss, 1986. 70–74.

rendelkezik a pusztákról: „Bács Vármegyében: Kiss Szálás, Ivánka és Mada egész pusztáimot... tsak magának Lőrincz Fiamnak hagyom és mostis ajándékozom...”³ A hagyaték jó kezekbe került. Fia nem csak megtartotta, de gyarapította is az apai örökséget. Birtokvásárlásainak összege csaknem 600 000 forintot tett ki. A Bács vármegye északkeleti részén található három pusztához folyamatosan kapcsolódtak újabb részek. 1755–1778 között I. Lőrinc Mada és Mitri pusztákra 3138 forint auctiót fizetett. A területtel szomszédos Szabadkán sokáig bukásként emlegették az 1778-as, úgynevezett „Orczy-pört”, amelyben a város elveszítette Tompa-pusztá északi részét, ami ettől kezdve Mada és Kisszállás urának, báró Orczy Lőrincnek tulajdona lett. Hiába bizonygatta a város, hogy azon a területen vannak a Szabadkához tartozó középkori Tompa falu és temetőjének nyomai, a vármegyei bíróság mégis Orczy báró javára döntött. Csupán az elcsatolt területen lévő kutakért és épületekért kellett 1053 forintot fizetnie a főúrnak.⁴ 1782-ben Szabadkán a Ludas dűlőért adott 7626 forintot.

2. kép Tompa, mint „peres föld” (MNL OL S21 No. 81.)

Bács-Bodrog vármegye területének jelentős része még 1740-ben, Mária Terézia uralkodásának kezdetén is lakatlan volt. A Török Birodalommal szomszédos déli vidékekre, különösen a határőrvidék területére nem engedélyezték a magyarok visszaköltözését, legfeljebb kincstári birtokokra kaphattak engedélyt.⁵ Az 1720-as országos összeírás idején Jankovác pusztá volt, a Kamara tulajdona és a felsőszentiváni rácok árendálták. Gombos Gábor, a bácskai kincstári jószágok adminisztrátora, 1731. április 28-án, Bácsban kelt iratával engedte a „Jankovác nevű cameralis pusztát megszállani”. A szerződés szerint a letelepedni akarók három esztendeig mindennemű teherrel mentesek lesznek, és csak ezen idő elteltével tar-

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P519 BOy No. 43.

⁴ MISKOLCZI, 2006. 412.

⁵ KOLLEGA TARSOly, 2012. 71.

toznak majd a „Fölséges Aulica”, mint földesúr számára fizetni. A Jankovácon ekkor letelepült lakosok magyarok és katolikusok voltak.⁶

Báró Orczy Lőrinc kétszer nősült. Első feleségétől, báró Podmanitzky Judittól két fia: József és László, valamint három lánya: Zsuzsanna, Anna és Mária született. Második feleségével, báró Laffert Annával csak egy élő közös gyermekük volt, Theresia. 1789. május 17-én kelt végrendeletében az ingatlanokat – a kor szokásainak megfelelően – fiaira hagyta, míg lányait 70–70 000 forint készpénzzel elégítette ki. A Bács vármegyei ingatlanokról ebben így rendelkezik: „...mivel nevezett József Fiam már Öregségemben mind Jóság Kormányzásában úgy törvényes dolgaimban szíves Fiúi engedelmességgel fáradozását nem keméltette s hiv segedelmét mutatta és segítségemre volt, főképpen pedig a Batskai Pusztákban határozásbéli processusban faratságos munkálkodása által maga sajátjából is utazásokra, Bírák és Tanúk tartására feles Költséget tett: ezen munkálkodását némineműképpen renumerálni akarván: Iváncsai Praediumot mely vagyon Ns Bács Vármegyében valóságosan de facto birt és jövőben redintegrálendo határával és appertinentiáival valamint nekem boldogult Édes Atyám különösen adta és fateálta és azon Fassiót és Palatinalis denotatioval corroboráltam, nevezett Josef Fiamnak különösen hagyom, adom és cedálok úgy hogy azon Iváncsai Praediumot, a Madai és Kis-Szállási Praediumoktól sequestrálván hasznát s jövedelmét maga tetszése szerint vehesse és Fiai s ezek Descendensei is örökösen vehessék.”⁷

3. kép Orczy birtokok 1781-ben (MNL OL S21 No. 52.)

6 HORVÁTH, (1905) 10.

7 MNL OL P519 Boy No. 95.

Lőrinc halála után fiai, László és József a három pusztá mellé 1797-ben először zálogos birtokként, majd 1804. március 30-án 120 079 forintért véglegesen megszerezték Jankovác helységet⁸ is, amely báró Orczy Józsefné, Berényi Borbála grófnő közbenjárására, az 1807. december 11-én Bécsben kelt királyi kiváltsággal mezővárosi rangra emelkedett, s vásártartási jogot nyert.⁹

„Magyar falu Bács Várm. földes Ura a' K. Kamara, lakosai katolikusok, fekszik Madához 7000, Mélykúthoz 5100 bétsi ölnyire, szántóföldgyei búzát, és zabot teremnek leg inkább, bora meglehetősen, erdeje nintsen, sem nádgya, vagyonnyaikat Baján, és Sz. Marján eladhatták.”¹⁰ – írta róla Vályi András.

Az 1797-ben történt összeírás Jankovácról a következő képet festi. A falu a kamara szantovai uradalmához tartozott. Az összeírás szerint volt egy téglából épült, nádtetővel fedett uradalmi vendégfogadó, mely a vendéglős szobájából, másik két nagy szobából, konyhából, kamrából és 200 akó borra való pincéből állt. Tartozott hozzá 1454 forint 48 krajcár értékű lóistálló, kocsiszin és kert. A 184 forint 33 krajcár értékű uradalmi mézárszék téglából épült nádtetővel. Szintén uradalmi ház volt az ispán lakása, amely két lakó és egy cselédszobából, konyhából, kamrából, 80 akó borra való pincéből állt. Mellette volt tehénistálló, lóistálló, kocsiszin, disznóól, valamint kukoricás és konyhakert, amit összesen 905 forint 4 krajcárba becsültek. A templom 1788-ban épült, de volt iskola, faluház, kvártélyház és kocsmá is.

A lakosság lélekszáma 384 fő volt, akik 283¼ telken gazdálkodtak. Egy egész telekhez 38 hold szántó és 22 hold rét tartozott. A szántót három nyomásban művelték, a homokos nyomásban a terméseredmények alacsonyabbak voltak. Kis-Szállás pusztá területén száraz években a kukoricaföldek használhatatlanká váltak. Hergyevicza praediumon igen gyenge kaszálók húzódtak, egy holdról hat mázsa széna volt nyerhető. Erdő nem volt. A lakosok főleg földművelésből és állattenyésztésből éltek. A 22 858 holdnyi legelőből ténylegesen csak 7619 holdat tudtak használni, amin 1027 ökröt, 292 fejős és 318 meddő tehenet, 451 borjút, 849 lovat és 9146 juhot legeltettek. 12 124 kapás szőlőt is műveltek, és a falunak fél évnyi kocsmáltatási joga volt. A tizedet az uradalom a kalocsai érsekségtől bérelte. A szőlőhegy mögötti mocsaras terület aránylag sok nádat adott. Használtak még tíz szárazmalmot, egy olajütőt és mézárszéket. A kamarai uradalmi falu összes bevétele 6848 forint 44 2/3 krajcár volt.¹¹ E települést szerezte meg zálogos birtokként a két fivér, László és József.

8 MNL OL A 57/61 249–251.

9 MNL OL A 57/62 187–189.

10 VÁLYI, 1799.

11 MNL OL E 156-a. Fasc. 197. No. 034.

Az Orczy fivérek

Orczy József Tarnaörsön született 1746. szeptember 20-án. 40 éves kora körül a katonai pályát feladva atyja kérésére visszatért a polgári életbe. Követve a „családi hagyományokat” szabadkőműves és 1778-tól a budai, új páholy nagymestere lett. Császári királyi kamarásként II. Lipót 1790. március 15-én Békés vármegye főispáni adminisztrátorává nevezte ki, mely tisztséget 1792-ig viselte. 1792-től 1798-ig Zemplén vármegye főispáni tisztségét töltötte be.

Visszatérve a civil életbe igen tevékeny gazdálkodást folytatott. Az ipar területén megfigyelhető befektetései különösen számottevők. Még 1776-ban évi 8000 aranyért kibérli a debrői uradalmat Grassalkovich II. Antaltól¹², s az itteni gyógyvízre és ipari üzemekre (üveghuta, timsó bányászat) építi gazdaságát. 1778-tól megkezdődött a timsótermelés. 1795-ben Kitaibel Pál elvégezte a gyógyvizek pontos kémiai analízisét és publikálta vizsgálatának eredményeit. Még ugyanezen évben Orczy József a timsófőző mellett felépíttetett egy fürdőházat, amely 1805-ben szállóként már négy fűthető szobával, összesen nyolc káddal felszerelt fürdő-épülettel és napozóval várta a vendégeket. Ugyanekkor vette zálogba Szemerét a Mocsáryaktól 32 évre, illetve Szentersébetet a Plathyaktól 20 évre¹³.

Amikor 1782-ben Winterl József Jakab vegyész elemzésében kimutatja a Szabadka melletti Palicsi tó vizéről, hogy nemcsak gyógyászati, de ipari felhasználásra is alkalmas, megalakul – a bár rövid életű – első hazai „Szódagyár Részvénytársaság” elsősorban Orczy-tulajdonnal. 1801-ben Gyöngyösön egy régi magtárépületet átalakítva posztó-manufaktúrát létesít, ahol különböző méretű pokrócokat és szűrposztót állítottak elő. Orczy József az, aki elkezdte építeni a pesti ún. „nagy házat”, mely a 19. század végén a főváros legnagyobb bérházainak egyike lett. Jól látszik, hogy az „új” főnemesség, jóval szabadabban és könnyedebben mozgott a fellendülő ipari szférában, s elsősorban bérletekkel, kölcsönzéssel, ipari vállalkozásokkal gyarapította pénzét és befolyását. 1774-ben kötött házasságot gróf Berényi Tamás és báró Haller Jozefa leányával, Borbálával, s így az Orczy-vagyon mellé a Haller örökség részei is társultak. Hat gyermekük volt, négy fiú és két leány.

Báró Orczy László 1750. április 14-én Tarnaörsön született. Tanulmányait Egerben, majd Bécsben végezte. Nagyon fiatalon kezdte hivatali pályáját. 1773-ban kassai kamarai tanácsos, majd tíz év múlva a temesvári, 1785-től a pesti kamara adminisztrátora lett. 1787-ben megkapta a valóságos belső titkos tanácsosi címet, és a Helytartótanács első tanácsosává nevezték ki. Gazdag magyar arisztokrata, Abaúj megyei főispán, a magyar kamara alelnöke volt, aki vezető szerepet vitt a magyarországi szabadkőműves mozgalomban is. A budai „Első ártatlanság” szabadkőműves páholy tagja volt. II. József uralkodása vége felé került a politikai mozgalmak előterébe. Széchényi Ferencsel és Podmaniczky Józseffel együtt a magyar nemes-

ségnek ahhoz a rétegéhez tartozott, amely a felvilágosodás korszerű eszméit igyekezett összhangba hozni a rendi törekvésekkel. Orczy László ezeknek az éveknek volt központi figurája, 1790–1791-ben a nemesi ellenzék egyik vezéralakja lett.¹⁴

1790. február 17-én Szent István koronáját Bécsből az ország határa felé indították, s 21-én 500 ágyú dörgése között, fényes megyei bandériumok kíséretében vitték be Budára. „Az O-Budai határszélen készen állott Ő Királyi Fő-Hertzege tiszteletére Báró Orczy László Ő Kegyelmessége a Vármegyei, Kunsági, Jászsági, s Budai, és Pesti lovas sereggel, mellyeket diszes renddel” megindított a hintók előtt Buda Városa felé.¹⁵ Ettől az időtől fogva a Pest vármegyei nemeseiből alakult nádori bandérium őrizte a száműzetéséből visszakért ereklyét. Báró Orczy László volt a „fővezér”, egyúttal a vármegyei kezdeményezése folytán az egyes törvényhatóságok zászlóaljaiból a korona biztosítására kirendelt nemzeti őrsereg főparancsnoka. A Heves és Külső-Szolnok vármegyei koronaőrző nemesi bandériumot pedig bátyja, József vezette.¹⁶

Bár politikai életükben megfigyelhetők párhuzamosságok, László volt, aki ezen a területen inkább kitűnt. 1791-ben Lipót a következőképpen jellemezte: „nagyon gazdag ember, aki rengeteg pénzt költött a többiek izgatására, és „pártot” szervezett. ...Erőszakos és felettébb veszélyes ember...”¹⁷ A francia forradalom radikalizálódásától megriadva 1791-től ismét közeledett az udvarhoz. 1792-ben a Magyar Kamara alelnöke lett. 1806-ban nyugalomba vonult, és megkapta a Szent István-rend középkeresztjét. 1807-ben halt meg. Gróf Traun Teréziával kötött házasságából nem született gyermeke.

László politikai, hivatali céljainak elérésére nagyon sokat költött saját vagyonából. Ellentétben Józseffel nem érdekelték az ipar területén felmerülő új lehetőségek, nem fektetett pénzt gazdasága megújítására, inkább bérbe adta a meglévőket. Birtokai jövedelme azonban nem fedezte a hatalmas kiadásokat, így nagyszegű kölcsönöket kellett felvennie, ami eladósodásához vezetett.

„Testvérharc” az uradalom feletti rendelkezési jogokért

Orczy Lőrinc végrendelete értelmében a bácskai birtokok közül Ivánka pusztája József kizárólagos, míg Mada és Kisszállás a fiúk közös tulajdon lett.

1795. december 17-én báró Orczy László kiadja Polimberger Jakabnak, Józsefnek és Györgynek árendába a Bács vármegyében található Ivánka(!), Mada és Kisszállás pusztákat.

Az árenda 12 évre szólt, amely 1796. szeptember 29-én kezdődött és a szerződés értelmében 1808-ig tartott. Mivel a bérlők, még a bérlet megkezdése előtt

14 GALAVICS, 1981.

15 CSÉTSÉNYI, 1805. 301.

16 A koronaőrző nemesek naplója 1790-ből. Eredetije az Orczy család Aradon lévő gyűjteményében (ekonyvtar.sk-szeged.hu/JaDoX_Portlets/displayContent?docId=55271&secId. Letöltve: 2017. 11. 20. 20:16)

17 VAJNÁGI, 2003.

12 MNL OL P 522 Elenchus IV.

13 Soós, 1975. 123.

1000 hold ugart és 1000 hold kaszálót saját választásuk szerint megkaptak, így a megegyezés kötelezte őket arra, hogy a bérlet letelte előtt ugyanennyit kötelesek lesznek majd kiadni a családnak. Az árendás summa évi 7000 forint lett.

A Polimbergerek ezen szerződés szerint 1800-ig bírták a földeket, amikor is báró Orczy József, „mint különös tulajdonosa az ivánczai pusztának, a többinek pedig köz-birtokosa” törvényes pert indított a szerződés megsemmisítéséért. A bérlők a jövedelmező terület megtartásáért hajlandóak voltak a megegyezésre, így az új árendális megállapodás értelmében:

„1. Jankovátz nevű akkori helység, most mezőváros donáció által a famíliához jutván egyszesmind általadódik esztendei 12 ezer fl árenda mellett.

2. Hogy a puszták bérletét megtarthassák, külön kéri Orczy József hozzájárulását, aki köteles minden dokumentumot aláírni.

3. Az árendális summa 7000-ról 10000 forintra emelkedik, melynek biztosságára 60 ezer forintot tartoztak azonnal kifizetni a Polimbergerek úgy, hogy annak éves kamata a bérleti díjból levonódik.”¹⁸

A Fejér megyei Polimberger család 1792-ben Bécsben, I. Ferenc császártól kapta címeres levelét. Az ország különböző részein tekintélyes vagyonnal rendelkeztek. Bács-Bodrog vármegyében Bajsa, Cséb és Csantavér földesurai voltak.¹⁹ Ezek közelében kívántak új, jövedelmező birtokokat szerezni, így a jankováci uradalom tökéletesen megfelelt elvárásaiknak.

1790-ben meghalt Laffert Anna, így a végrendeletileg neki hagyományozott részek is visszazálltak a fiúágra. 1802-ben József és László osztályt tettek egymás között. Mivel az apai végrendelet kimondta, hogy az újszászi és a Somogy megyei jószágok fel nem oszthatók, ezért „Báró Orczy László tekintvén azt, hogy az Úr Isten Testvér Bátyját, Józsefet számosabb gyermekkel áldotta meg. ...illendőbbnek, sőt szükségesnek véli, hogy ezen (Újszász és Orci), ...eddig osztatlanul kezelt jószágok... az öregebb lineának jussanak.”²⁰ Cserébe József átengedte Lászlónak Ivánka pusztát, valamint az ezüstneműekből neki jutó részt. Ettől kezdve a Polimbergerek által fizetett árenda László kasszáját gyarapította.

László 1790-től egyre aktívabban vett részt a politikai életben és egyre több pénzt költött az előbbre jutásra, hivatalok megszerzésére. Így 1805-re már teljesen eladósodott. Heves megyei birtokait zárgondnokság alá helyezték, a jankováci uradalmat pedig a tartozásainak kifizetése fejében felajánlotta Polimberger Józsefnek további 32 év bérletre, jóllehet az első árendális ciklus végéig még három esztendő hátra volt.

„Alább meg írt báró Orczy László császári királyi kamarás és belső status felséges királyi helytartó magyar tanácsának tanácsossa, királyi alkintartó és az felséges királyi magyar kamarának második elsőülője, nem különben nemes Abaúj vár-

18 MNL OL P518 No. 123. JVZ

19 SZEDLÁR, 2015.; MNL OL Királyi Könyvek A 57 – 57. köt. 154–161.

20 MNL OL P522. II. 2. cs. No. 5.

megyének fő ispányja, ez által bizonyítom, és tudtára adom mindenneknek akiknek illik, vagy jövőben illethetne: hogy minek utána harmintz és több esztendőktől fogva mindenkoron nagyobb hivatalokban lévő szolgálatjaim pótolására és egyéb nemű diaetális subsidionális Insurrectionális nem különben más házi szükségeim-re tetemes capitállisokat fel venni kintelenítettem volna, mellyeknek vissza-fizetését respectus creditorok már most nagyon sürgetnek és én ezen súlyos tehertől mentől előbb meg-szabadulni és magamat nyugodalmasabb állapotban helyezettetni kívánván, kintelenítettem légyen olly utat és módot választani, melly ezen czélnek el-érésére elégségesnek lenni látszatott, mellyhez képest minthogy a fellebb említett terheknek kielégítésére nagyobb summa kívántatna, elvégeztem magamban a nemes Bács vármegyében fekvő, és osztály szerént reám háramlott jószágaimat, úgy mint az Kiss-Szállási, Mada és Ivánczai pusztákat, a szabad királyi Szabatka városi tereumban lévő in és extravillánus fundusokat és Ludasi pusztát, nem különben az Jankováci ujtan acquiralt helységet, melly jószágaimat mostanában öszveségesen néhai Polimberger Jakab Successorai, nemzetes Polimberger József és György urak árendában tartanak és bírnak, áruban bocsátani és azokat nemzetes Polimberger Jósef nemes Bács Vármegye táblabírája és most elől-számlált jószágaim árendátorának 10-a januarii 1805. kötött harminczkét legális esztendőkre 730 ezer Réhnes forintok, azaz hétszázharmincezer Rforintokban olly feltétel alatt zálogban oda ígérni, hogy Polimberger Jóseff úr az contractuális még hátra lévő árendális esztendőktől elálljon, az hypothecalis summát a tractatusban stipulált terminusokban okvetetlenül kifizesse, nevezetesen pedig most jövő 24-dik áprilisban azon summából az első 200ezer Rforintokból azaz kétszázezer Rforintokból álló rátát sub vinculo 25ezer azaz huszonötezer Rforintokat kész pénzben le tegye, mellynek beteljesítésével én köteles leszek ugyan most említett Szent György vagyis ezen folyó április holnapnak 24-dik napján ezen jószágaimról szóló minden szükséges requisitumokkal elkészült hypothecalis contractust kiadni és ötöt azon fentemlített jussaimnak valóságos birtokába bevezetni és mint hypothecariust introducálni”²¹

Orczy József 1804-ben meghalt. Az 1802-es közös megegyezés ellenére Ivánka törvényileg József leszármazottainak kizárólagos tulajdona maradt, míg az uradalom többi települése közös kezelés alatt volt, így László, József özvegyének és fiainak beleegyezése nélkül nem rendelkezhetett volna a birtok sorsáról.

1805. március 19-én két, szövegében szinte egyforma levél ment Szedliczky Imrétől, a királyi ítélőtábla jegyzőjétől báró Podmaniczky Józsefnek, aki László jó barátja, rokona és Bács-Bodrog vármegye főispánja volt, valamint gróf Berényi Borbálának, bátyja özvegyének, amelyben adósságainak átvállalása fejében felajánlotta nekik az uradalom zálogba adását. Az özvegy időközben tudomást szerzett a birtok „kiárulásáról”.

Március 30-án kelt levelében nehezményezte, hogy sógora a 15 napos válaszadási határidővel kényszerhelyzetbe hozta őt: „Igen jól tudja Ő Excellentiája Sógor

21 MNL OL P518 No.104. JVZ

Uram, hogy mindazon Báts Vármegyében fekvő Jussok... Báró Orczy Familiát és vért illetnek, és hogy ugyan azon Jussok az Ő Excellenciája Sógor Uram és az én Férjem közt történt közös osztálybul származnak azért tehát Országunk Törvénye szerint szükséges, hogy... azokban sem szomszéd birtokos, sem pedig más idegen, vevés, zálogossítás vagy akárminemű Fassio által is... ne részesülhessen. Ezen megnevezett Jussok olly fontosak és az Familiámnak oly kedvességek, hogy azoknak megvizsgálására és ismerésére 15 napok éppen elégtelenek volnának, annál is inkább, hogy irtóztató nagy summa volna kitéve... Excellenciája Sógor Uram és az Arendátor Polimberger Úr is jól tudják, hogy az én Férjem ezen Jóságokat magának akarta megtartani és csak különös Testvéri szeretetből... engedte azokat más kézre, de ezen általengedés csak személyes volt, tehát nekem és Gyermekeimnek éppen nem árthatván, a Férjem halálával ezen Jussunk ismét megújul és az előbbeni nyomba visszatérül... (mind emiatt) ...ezen zálogos Contractust az ki tett Terminusokban lefizetendő 730.000 Summában, melly Summát az zálogos esztendőknél el tellyése után az Interessével együtt visszavárván elfogadom és arra reá állok... noha sokkal kedvesebb volna ezen Jussokat és Jóságokat, mivel úgyis közös osztályokból származnak... Sógor Uramtól örökös Fassio által visszanyerni és ezen Ősi Just a Familia mellett örökre megtartani²² Ugyanakkor megfenyegette sógorát, hogy ha kell, törvényi úton érvényesíti birtokosi jogait, és megakadályozza más árendális szerződés életbe lépését. Ezért László áprilisban már csak vele egyezkedett:

„Minthogy az ilyen zálogos contractus az osztályos Atyafiaknak híre és consensusa nélkül foganatosan nem tsinálódhatnék, valóságba pedig annyival is inkább biztosan nem mehetne, arra való nézve ezen dolognak folyamotját minthogy a törvény is úgy kívánná, néhai kedves bátyám, Báró Orczy József elmaradott özvegyjének Méltóságos Groff Berényi Borbálya kedves sógor asszonyomnak úgyis mint kedves gyermekei naturalis Tutorixa eleget tenni és minden további kérdés és akadály nélkül fölül nevezett Bácskay jószágaimat minden appertinentiákkal, haszonvétellel és mindazon jussal, mellyel én eddig békességgel bírtam, most folyó 1805-dik esztendőnek április holnapnak 24-dik napjátul kezdvén harminckét legális esztendőkre a méltóságos gróff Berényi Borbála, néhai kedves bátyám báró Orczy József elhagyatott özvegye, kedves sógor asszonyomnak, úgyis mint édes gyermekei naturalis tutorixa és curatrixának, ugyan azon fent többször említett summában a szokott törvényes evicciónak terhe alatt ezzel mint zálogot által engedni és az eránt activisált kiküldendő hiteles emberem által a szokott módon mentől előbb resignáltatni, hozzá adván még ezen feltételeket:

1-ször Hogy az hypothecalis 730ezer Rft azaz hétszázharmincezer Rforintokban álló summa fent titulált Méltóságos Grófné, kedves sógor asszonyom, úgyis, mint kedves gyermekei naturalis tutorixa és curatrixának ugyan mai napon költ különös obligatoriális contractussa szerént az abban mind két részről megállított módon, azaz egy részt kész pénzben, a másik pedig az én passzív adósságaimnak feltérélése és általvételével elmulathatatlanul ezen contractusnak semmisége alatt depuráltasson és

22 MNL OL P518 No. 101. JVZ

2-szor Minthogy az fent említett árendális contractusok szerént a jószágokban levő és bets mellett által adott épületeken kívül az árendátor uraknak a szükséges épületeknek bizonyos summáig való építése is megengedett volt, arra való nézve az árendának végével többször titulált méltóságos grófné, kedves successorait illetni fogja, azok eránt a mostani árendátorokkal megegyezni és a contractusoknak értelmé szerént amennyiben az új általok tett épületek az bets levelek szerént resignált épületek árát fölül haladnák azokat excontentálni. Melynek nagyobb erejére és bizonyosságára adtam ezen saját kezem írásával és szokott pecsétemmel megerősített, s két párban expediált zálogos levelemet.²³

Még ugyanaznap, április 17-én az özvegy válaszol a levélre: „Fent titulált báró Orczy László Ő Excellenciája, kedves sógor uram nemes Bács Vármegyében helezetett és nekem zálogban általadott jószágait, úgymint a Kiss-Szállási, Mada és Ivánkai pusztákat, szabad királyi város Szabadkai terrenumban lévő In és extravillánus fundusokat és Ludasi pusztát, nemkülönben az Jankováczi helységet és alább írt, úgyis mint kedves gyermekeim naturalis tutorixa és Curatrixa az föllebb kitett feltételek alatt általveszem és magamat azoknak szoros beteljesítésére ezzel kötelezem és obligálok.”²⁴

Április 19-én a szerződés létrejött, oly kikötéssel, hogy bár a tulajdonjog nem száll át, de a birtok 32 esztendeig kiválthatatlanul József leszármazottainak használatában marad²⁵. Még ugyanezen hónap 22-én Berényi Borbála elkezdte az adósságok törlesztését:

1805. ápr. 22. készpénzben fizetett	155 000 ft
1805. ápr. 23. Oppenheimer Mark bécsi zsidó kereskedőnek, az obligáció átvételével	150 000 ft
1805. ápr. 24. a jószágok közös adminisztrációja miatt még hátra lévő összeg	40 000 ft
1805. ápr. 24. tek. Kováts Imrének	36 900 ft
1805. ápr. 24. Polimberger Józsefnek	11 172 ft
1805. ápr. 24. néhai Polimberger Jakab örököseinek	106 000 ft
1805. ápr. 27. Rosty Ferencnek	1 000 ft
1805. máj. 1. gróf Berényi Ferencnek	115 046 ft
1805. máj. 17. tek. Hiemer úrnak	40 000 ft
Maradt a zálogos summából	64 881 forint 13 krajcár.

Kifizetésre került még:

1806. jan. 11. Platth Bernhardnak Bécsben	90 000 ft
interessekre	5 041 ft

23 MNL OL P518 No.104. JVZ

24 MNL OL P518 No. 105. JVZ

25 MNL OL P518 No. 107. JVZ

1806. dec. 11. Császár Ferdinándnak 14 266 ft
 1806. dec. 11. Latinovits Józsefnek 5 858 ft
 Így a zálogos summán felül még kifizettek adósságba 50 921 forint 34 krajcárt.²⁶

A család gazdálkodása 1804 után

Már 1804-ben, amikor József, a családfő testamentumot nem hagyva maga után meghalt, az özvegy, gróf Berényi Borbála átvette a jószágok irányítását úgy, hogy tulajdon birtokainak jövedelmét is hozzáadta. „Minthogy fiai az anyjok iránti tisztelet és szeretettől lelkesítvén, inkább a közös jót, mint személyes hasznukat kívánták, majdnem az egész vagyon kezénél maradt 1805–1817-ig.”²⁷

Berényi Borbála a több mint egy évtized alatt keménykézszel, s nagy hozzáértéssel irányította a pénzügyeket, tovább gyarapítva a jószágot. Ügyes gazdálkodással, a birtokok okos adás-vételével nemcsak a férje után maradt adósságot, hanem az Orczy László által hagyott passzív adósság nagyrésztét is visszafizette. Ennek érdekében eladta a mádi és vilmányi jószágot 370 000 forintért, a ludasi pusztát 330 000 forintért, visszaadta Szentersébetet a Plathyaknak 14 000 forintért. A Szepesi juss és Szemere 17 000 forintot hozott, majd 1810-ben férje adósságainak kifizetése miatt 48 000 forintért megvált budai házából (Berényi-Zichy palota) is. Elzálogosította Pederit 100 000 forintért, s azt a 200 000 forintot, amellyel Grassalkovich herceg tartozott neki a debrői árenda meghosszabbítására használta fel. Így az örökölt közel 2 millió forintos tartozás 1819 végén történt halálakor már csak 878 000 forint volt. Végrendeletében fiait — Józsefet (illetve özvegyét, mivel ő már ekkor nem élt), Lőrincet, Lászlót és Györgyöt — tette örököséivé, leányára Annára (Teréz ekkor már nem élt) pedig 10 000 aranyat hagyott.

1820-ban a fiúk a jószágot köztelherviselés nélkül felosztották egymás között. A közterhek „elenyésztesére” hagyták a jankováci jószágot, a pesti nagy házat, s az árendában bírt debrői uradalmat. Ugyanekkor készült egy vagyonfeltáró összeírás.

„Azon elv szerint, melyet vitatni nem lehet, tudniillik, minden ami M.B.O. József köz atyai halála után jószágok szaporodása, Inventitiók és Familiai terhek és adósságok lefizetése által szaporodott aquitalis.

Következendők az aquitatiók.

1. Miután kérdésen túl vagyon, hogy M.B.O. József köz atya minden szerzeményei, melyek közül a Pesti Nagy ház egyedül nevezetes és most a fennállónak semmi esetre többre, mint legfeljebb 600.000 frt-ra nem tétethetnék marad utána deficit

-259 000 fl.

s azon felül az anyai összádósság gr Berényi Miklósnál

-48 000 fl.

2. A Pesti Nagy háznak azon része, mely 804. esztendő végétől építettett 1/3 része lesz, s mivel a közatya által épített 2/3 része a 600.000 fl által vett szenvedő adósságok közt bennfoglaltatik, marad második szerzemény az egész Nagy ház.

3. Jankovác és Kisszállás egészen megvétel, tehát Jankovác és Kisszállás.
 4. Néhai idősb Orczy László által nem örökösödés, hanem nagyon is terhes vétel útján szereztetett Örs, egy Pesti ház és nagy kert, ezekkel gyarapodott a Massza, és megbecsülendők, megérnek legalább

Tarnaörs és Miske	40 000 fl
Pesti ház	10 000 fl
a Pesti kertből marad szerzeményként az ami későbbben invesztialódott, ami legcsekélyebben felvéve megér	50 000 fl.
5. Az Abádi jószágokra a Forgách grófoknak fizettetett	100 000 fl.
6. A Kelemen Árváktól lett szerzemény eddig	132 000 fl.
7. A Vadkerti templom és az egyéb közköltségen lett épületek a Pesti és Jankováczi uradalombelin kívül	100 000 fl.
8. A Révayaknak adott Péderi szerzeményre és egyéb jószágok szaporítására vagy bátorosítására költött summa	86 000 fl.
9. A két leánytestvérnek kifizettetett	400 000 fl.
Összesen:	1 675 000 fl.

E szerint szerzemény:

1. Pesti Nagy ház;
2. Jankovác és Kisszállás;
3. 1 675 000 forint.

Abalienatio tehát csupán az, ami a valódi ősi jószágból eladatott, mert az mi az anyai szerzeményből elment úgymond a Tari-részjószág, budai házak, a Pesti kis kert már benne foglaltatik az érette megfizetett 600 000 fl adósságban.

Következőleg nem marad egyéb abalienatio, mint a Mádi birtokért e részre jutott summa, mely scalara vonva lesz legfeljebb is

-98 560 fl

Szemere váltsága	-10 930 fl
Szt. Erzsébeté	-22 448 fl
Novotháé	-8 401 fl
Összesen:	-140 339 fl

Az aquitatio lesz 1 675 000 fl
 az abalienatio lesz -140 339 fl
 mellyet lehúzáván marad **aquisitiv:** 1 534 661 fl

Ennél fogva 1/4 részre esik: a Jankováczi uradalom 1/4-e, a Pesti familia háznak 1/4-e, az 1 534 661 fl summának 1/4-e, azaz 383 665 fl 15 kr.²⁸

Az egyéb fekvő jószágokat a három fiú, Lőrinc, László, György és József özvegye felbecsültette, és a jövedelemarányának megfelelően felosztotta egymás között. Ezzel megindult a hatalmas birtoktest szétdarabolódása. „Létrejött” a négy ág, a tarnaörsi, gyöngyösi, újszászi és erdőkövesdi, amelyek a családi központokról kapták nevüket.

28 MNL OL P522. III. No. 2.

26 MNL OL P518 No. 123. JVZ

27 MNL OL P519. Boy No. 183.

Az uradalom 1828-as felosztása²⁹

A testvérek egészen 1828-ig, mint a fenti vagyonszerződés is mutatja, együtt kezelték a jankováci uradalmat. Ekkor azonban József özvegye gróf Pejachevich Franciska a birtok megosztását kérte. A felosztás során a grófnő negyed részét kiszakították, míg a többi háromnegyed rész továbbra is közös adminisztráció alatt maradt. Ennek kapcsán került sor a területek felmérésére, az uradalom számba vételére, melyet az Orczy família részéről Pundor Ferenc, a grófnő részéről benyói és urbanói Benyovszky Péter vezetett. Ez az összeírás mindenre kiterjedő, részletes bemutatása a 19. századi uradalomnak.

„Jankovác a hozzá kapcsolt pusztákkal együtt donációs jussa az Orczy Familiának és férfi ágra van regulázva.” A Kamarától vette birtoka alá a család. Pallosjoggal nem rendelkezett az uraság, a panaszokat az úriszéken vizsgálták ki.

Jankovác a török megszállás idején teljesen elpusztult, s csak a 18. század elején telepítette újra a Királyi Kamara birtokosként. Az új lakosok leginkább Baranya vármegyéből kerültek ide, akik magyarok, rácok és tótok voltak, ez utóbbiak elmagyarosodtak.

A határa összesen 41 885 6/16 hold volt, melyből Hergyaviczai pusztá 5877 4/16 hold, a szentkátai diverticulum 2425 6/16 hold, a jankováci határ pedig 33 582 12/16 holdat tett ki.

1772. július 15-én kelt urbárium³⁰ szerint a föld minősége alapján első osztályt érdemelt volna, de a piachelyektől való távolsága miatt a határa a harmadik osztályba került. E szerint egy-egy házhely után 36 hold szántó és 22 embervágó rét járt volna. 1790 körül, azonban a kamara rendelkezéséből, egy Hury nevű földmérő ismét felmérte a határt, s ekkor a szántóföldek nagyságát 38 holdra emelte, ezzel a területet a negyedik osztályba helyezte.

Földje termékeny fekete homok volt agyaggal mérsékelve, ami nem csupán legelőnek, hanem tilalomtartás mellett minden helyválogatás nélkül kaszálónak is alkalmasnak bizonyult, és lóherével vegyes „aromatikus füveket” is megtermett. A gabonának minden fajtája olyan bőségesen megtermett, hogy a jobbágyság által használt kb. 10 000 holdnyi szántón őszi gabonából 25–30 000 kereszt között termett, s minden holdra másfél pozsonyi mérő vetést számítva 4950 pozsonyi mérő vetést adott. Az összeírók szerint a lakosok rossz, tunya földművelése mellett is mintegy hat magot termett, bár szorgosabb, jobb művelés mellett tíz magot is adhatott volna. A két-három lábnyi vastagságú fekete homokos föld alatt a legjobb minőségű, téglát képezőre alkalmas fehér agyag húzódot. A vize jó és a levegője egészséges volt. A tavakat és vízállásos helyeket kenderáztatásra, illetve az állatok itatására használták. Napról-napra javult a levegő azáltal is, hogy ahol a posványok kiszáradtak, a földesúr erdőket ültetett, amelyek növekedve és terebélyesedve tisztították a levegőt.

29 MNL OL P518 No. 189. JVZ

30 MNL OL Mária Terézia úrbéri tabellák (<https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/bacs-bodrog-jankovac>)

1808-tól, mióta mezővárosi rangot nyert, három országos vására lehetett: április 17-én, Szent Anna nap után való hétfőn és november második napja hetének hétfőjén. Ezek a vásárok nem voltak túl látogatottak, s csupán évi 200 forint jövedelmet adtak.

Az 1772-ben történt összeírás szerint volt 205 2/8 jobbágytelek, 17 házas zsellér, 30 házatlan zsellér. 1826-ban a lakosok száma 5224 fő volt, ez összesen 928 családot jelentett, akik 812 házban laktak. 1828-ban 284 3/4 sessiót számoltak össze, ebből 2 2/4 árendás, 7 2/4 grationális volt. 401 jobbágyot, 51 taksást, 341 házas zsellért és 96 házatlan zsellért vettek számba. 1828. évi felmérés idején 30 zsidó családot kivéve mindenki római katolikus vallású volt.

Az összeírók szerint a lakosok komorak, renyhék, vadak, tolvajlásra is hajlandók, kártékonyak és bosszúállók voltak. Úgy vélték, hogy legalább a következő generációt lehetne jobbá változtatni, ha a földesúr olyan lekipásztörőket hozna ide, akik példamutató életük, tudományuk, okosságuk által jóra vezethetnék a népet és az iskola is tökéletes tanítókkal lenne ellátva, akiktől a gyermekek illendő nevelést kapnának. A plébános mellette azonban akkortájt is két káplán dolgozott két tanítóval és a lányok oktatójával, valamint az orgonistával.

A lakosság leginkább marhatenyéssel és szőlőműveléssel foglalkozott. A gazdagabbaknak 30–50 szarvasmarhája és 2–400 juha is lehetett. A régi urbárium szerint a lakosok 11 042 hold szántóföldet, 6841 hold rétet, és 590 hold szőlőt bírtak, amelyen kb. 1000 akó nagyon rossz bort termett.

A rétek kétszer kaszálhatók voltak, de a lakosok restsége miatt csak egyszer kaszáltak. Mivel a jó minőségű kaszálókat könnyen szántóföldekké alakíthatták, ami után dézsmát nem kell adni, ezért a lakosok inkább a réteket változtatták szántóká és ezt művelték az urbarialis földek helyett. Ezeken a területeken tanyákat is felállítottak, melyek falai leginkább sárból készültek, s mivel csavargók menedékhelyévé váltak, ezért a földesúr tiltotta létrehozásukat.

A mesteremberek száma alacsony volt: egy kovács, egy kőműves, egy ács, néhány szabó és egy asztalos dolgozott az uradalomban. Az összeírók a mesteremberek számának növelését szorgalmazták, hogy általuk a kultúra is növekedjék. Az asszonyok kendert termesztettek ugyan, de azt nem maguk szokták megszöni.

A sessiók számát a földesúr 300-ra kívánta emelni. A felmérők szerint célirányosabb lett volna a kisszállási pusztába telepített Lőrinc tanyabeli convenciós zsellér béresek formációjára itt is új kolóniát alkotni, s a munkásemberek számát növelni.

A szántóföldekre nézve is szükségesnek látták a regulációt, hiszen a 11 042 holdnyi szántó meghaladta a 300 urbáriális teleknek 36 holdjával számított nagyságát, ami összesen 10 800 hold lenne, így maradna a földesúrnak 242 hold.

1827-ben már elkezdődött a pascuumnak és a jobbágyság legelőjének elkülönítése. Az ezt vizsgáló úriszék próbát tett, hogy mekkora kiterjedésű részből lehet annyi szénát kaszálni, amennyit egy urbarialis szekér elvihet. Eszerint 800, legfeljebb 900 négyszögölnyi terület adott egy-egy szekér szénát, s így legalább 1000

holdnyi kaszálónak kellene a méltóságos uraságokhoz visszakerülni akkor is, ha 300-ra növekszik a sessiók száma.

A legelők nagysága 8 776 421/1100 hold volt, ha ebből kivonjuk a vizenyős részeket és az utakat, marad nagyon jó minőségű legelő 7 852 417/1100 hold. Ha a Bács vármegyében használt zsinórmérték szerint egy-egy sessióra 16 holdnyi legelőt számítunk, 300 telek után 4800 hold legelő járt, így a földesúrnak maradt tisztán 3052 hold legelő.

A lakosok nem csak a házaikat, szőleiket, de az urbáriális illetményeiket is szabad kénnyel árulhatták, cserélgették, adogatták el. Új reguláció bevezetését szorgalmazták, ami eltiltja az uraság tudta és engedélye nélkül történő adás-vételt.

Jankovác határai jórészt bizonytalanok és néhol kérdésesek is voltak, hiszen a határszáron lévők a homok miatt elenyésztek. Javasolták, hogy legalább minden harmadik esztendőben ősszel vagy tavasszal a közvetlen szomszédok részvételével meg kellene újítani a határhalmokat. A javaslat szerint jó lenne nyolc-kilenc láb hosszúságú egy schuch vastag és ugyanolyan széles oszlopokat letenni.

Nagy része a határnak – mintegy 16 000 hold – részben könnyű homok, sőt szélhordta folyóhomok volt. Az északi szelek lehordták a sok homokot a jankováci határról, a déli szelek azonban nem hordtak vissza annyi, amennyi rendszeren elborította volna a földet. A nép szaporodásával a marhák és különösen a juhok száma is növekedett, s ennél nagyobb ellensége a homokos vidéknek nem is lehetett volna. A legeltetés során mind az állatok, mind a lakosok keresztül-kasul járták a területet, felvágták a talajt. A földesuraság ezeken a homokos részeken több esztendő óta nagy gonddal és költséggel erdőket ültetett, mellyel a homok nagyobb részét már megállította. Az erdő szépen növekedett, és közte már kies mezők alakultak, melyek a földesúr tulajdonát képezték. Az erdő kiterjedése kb. 16 000 hold volt, nagyobb részén nyár és fűz állt. Alkalmas volt a vágásra, és mind tűzi, mind épületfának jónak ítélték. Számos szil és kőris is volt, s néhány éve juharfákat telepítettek. Az 1820-as évek elején tölgy és fenyő magokat ültettek. Az erdők lehetőséget teremtenek több téglá és cserép-zsindely égetésére, melytől az uradalom épületei szebbek, állandóbbak és „bátorságosabbak” lettek. Ezek és a Kisszállási pusztán lévő erdők is a főerdész felügyelete alá tartoznak. Minthogy az erdőre könnyebben lehet közösen, mint felosztva vigyázni, így osztatlanul, közösen javasolták tartani, s az erdei szolgákat is a közös kasszából fizetni.

Regálék:

1.	Vendégfogadó a mellette lévő mészárszékkal árendában	400 fl
2.	Az uraság épületében két bolt, az egyik vas, a másik só árulására, zsidó bérelte	600 fl
3.	Két zsidó bolt, saját házukban	1000 fl
4.	30 zsidó családból álló közösség	1500 fl
5.	13 száraz malom, melyből kettő a városé 11 pedig privátoké.	
	Összesen:	104 fl

6.	Pálinkafőző van 32. Összesen fizetnek:	64 fl
7.	Három olajsajtó. Összesen:	12 fl
8.	A három vásárból	200 fl
	Összes jövedelem	3880 fl

A felosztás során a kocsmá és a fogadó közös maradt. Ez azért is így van, mert ha a bort felosztották volna, akkor fel kellett volna osztani mennyiség arányában a kimérés idejét is. Közös maradt a tégláégetés, a pálinkafőzés, a bor, gyümölcs és a szőlőkben lévő egyéb terményekből járó dézsma, az erdő jövedelme és a regálék. De felosztották a gabona-, a bárány- és a méh dézsmát, valamint a füstpénzt.

Jankovác sessióinak felosztásából képet kapunk a korabeli településszerkezetről is. A felmérők itt arra törekedtek, hogy lehetőség szerint gróf Pejachevich Francis-ka egymás mellett lévő házhelyekhez jusson.

Eszerint a sessiók felosztása:

Új sor vagy Könyök utca	No. 1–33.	4 ¼ sessio és 25 zsellér
Kisszállási úttól nyugatra eső utca	No. 34–49.	egy sessio és 14 zsellér
Kisszállási úttól nyugatra eső befelé forduló utca	No. 50–52.	2/4 sessio és két zsellér
Halasi utca	No. 53–69.	13 sessio és két zsellér
Halasi utca	No. 70–87.	12 2/4 sessio és három zsellér
Halasi utca felső része	No. 88–90.	öt sessio és öt zsellér
Bár ne volna utca	No. 100–133.	két sessio és 30 zsellér
Bár ne volna utca nyugati része	No. 137–167.	egy sessio és 32 zsellér
Halasi utca uraság házáig	No. 168–176.	hat sessio és két zsellér
Halasi utca uraság házán túl	No. 178–190.	12 sessio
Epres utca keleti része	No. 191–201.	4 2/4 sessio

Eszerint a kiosztás szerint a grófnő részére jutott 68 12/16 sessio és 115 zsellér.

Az osztály alól kivették az uraság házait, hét cselédházat, a városházát, a notarius házát, a parokiát, a kántorházat, az iskolát, a két konvenciósi nádverő házát, az állatorvos házát, a kirurgus házát és a kéményseprő házát.

Kisszállás puszta

1828-ra Mada, Ivánka és Kisszállás puszták már egy név alatt egyesültek, s ettől kezdve Kisszállás pusztaként emlegetik őket. Kiterjedése 20 794 hold volt. Földje könnyű, feketeföld volt, a keleti, homokosabb részén jó minőségű legelőt alakítottak ki. A sík, termékeny területet mind szántóföldnek, mind kaszálónak nagyon alkalmasnak tartották. A majorokban három-három nyomásban művelték a földet. A nyomások nem voltak egyenlő nagyságúak, találtak 300 és 400 holdas nyomást is. A pusztán két kaszáló volt, az egyik az északi részen, ez évente 900–1000 vontató szénát termelt. A nagyobbik, dél-keleti oldalon lévő 2000–3000 vontatót adott.

- Badics Ferenc: A Bácska. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. 2. kötet Budapest, 1891.
- Csétsényi Svastics Ignátz: Magyarok története. 3. kötet. Pozsony, 1805. (<https://books.google.hu/books?id=17EAAAAAcAAJ&pg=PA301&lpg=PA301&dq=Báró+Orczy+László>)
- Galavics Géza: Egy Reynolds-kép, mint politikai szimbólum a 18. sz. végi Magyarországon. In: Történelmi Szemle, 24. 1981. 2. ([https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/TortelenmiSzemle_1981/?query=SZO%3D\(Orczy\)&pg=261&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/TortelenmiSzemle_1981/?query=SZO%3D(Orczy)&pg=261&layout=s). Letöltve: 2016. 10. 24. 18:42)
- Horváth János: Bácska népesedése a török hódoltság után In: A Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve 21. (1905) 1. füzet (https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MTA_BacsBodrogVmTortTarEvkonyve_1905/?pg=8&layout=s&query=Horv%C3%A1th. Letöltve: 2016. 10. 24. 18:42)
- Kiss József: Közigazgatás és jogszolgáltatás egy koronabirtokon az 1730–40-es években. In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 9. Szolnok, 1986.
- Kollega Tarsoly István: II. József német telepesei 1784–1787 (PhD disszertáció) (https://btk.ppke.hu/uploads/articles/56720/file/disszertaciok/kollega_tarsoly_2012_d_k.pdf. Letöltés: 2015. 3. 24. 21:25)
- Miskolczi Miklós: Tompa, a pusztában nőtt város. Helytörténeti monográfia, a kezdetektől 1951-ig. Tompa, 2006.
- Soós Imre: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975.
- Szedlár Rudolf: Jancsó Terézia csantavéri síremléke. In: Vajdasági Honismereti Szemle, 2015/1. (<http://www.bacsorszag.rs/pdf/6730d7b544.pdf>. Letöltve: 2017. 02. 25. 21:33)
- Vajnági Márta: Új hivatali nemesség Magyarországon In: Sic Itur Ad Astra. 2003. 2–3. sz. (<http://epa.oszk.hu/01000/01019/00003/pdf/vajnagi200323.pdf>. Letöltve: 2017. 02. 25. 22:10)
- Vályi András: Magyar országnak leírása 2. kötet, Budán a Királyi Universitasnak be-tűivel 1796. (http://mek.oszk.hu/14500/14515/pdf/14515_2.pdf. Letöltés: 2015. 03. 12 19:40)

Edit B. Gál: The Manor of Jankovác in the Time of the Orczys as Landowners

The manor of Jankovác can be found in the northeastern part of Bács county having three abandoned villages Ivánka, Mada and Kisszállás, which were endowed to István Orczy in the middle of the 18th century. Besides these three abandoned villages László and József Orczy acquired the settlement of Jankovác for 120,079 forints in 1804. In 1805, József's widow, Countess Borbála Berényi took the whole estate on lease from her brother-in-law for 32 years, due to his indebtedness of 730,000 forints. The estate bringing considerable income for the family from grain production and animal husbandry was in the undivided ownership of József's four sons until 1828, when the widow Countess Franciska Pejachevich had her quarter paid off. In 1846 the Orczys sold the whole manor to Johann Stametz-Mayer, a banker in Vienna.

GONDOSKODÁS AZ ÁRVÁKRÓL A PÉCSVÁRADI KÖZALAPÍTVÁNYI KERÜLET BARANYAI URADALMAIBAN A 19. SZÁZAD ELSŐ NEGYEDÉBEN

Utasítás az árvákról

Az uradalmi gondoskodás az élet szinte minden területére kiterjedt, amelyek közül az egyik legfontosabbnak az árvaügy tekinthető. Az uradalom ügyelt az árvák elhelyezésére és az árvák vagyonának megőrzésére. Ugyanakkor az árvapénztár egyfajta hitelintézetként működött, a hitelért folyamodók a törvényes kamat (6%) megfizetése mellett viszonylag hosszú időre juthattak kölcsönhöz.

Az 1767. évi urbárium rögzítette elsőként az uradalom árvákkal kapcsolatos jogát, köteleességét. Az urbárium hatodik pontja szerint: „Az Maradék nélkül megholt Jobbágnak javait a többi jobbágyok magoknak ne tulajdonítsák, hanem azokat az Magvaszakatnak halála után mingyarást az Uraságnak bejelentsék [...] Mivel pedig ottan, ahol árvák maradnak, a földes Úr a megholt Jobbágnak értékében nem részesülhet...”¹ Kállay István megfogalmazása szerint: „...a gyámság, illetve az árvák védelme is a földesurat illeti.”²

A pécsváradi közalapítványi kerület négy baranyai uradalmában, a pécsváradi, a bozsoki³, a versendi és a mágocsi uradalomban, összesen 32 községben az 1810-es években 516 árvatömeget⁴ tartottak nyilván. A kerülethez tartoztak még a baranyai vajszlói, valamint a Tolna megyei szekszárdi és földvári uradalmak. A vajszlói uradalom nem került be a feldolgozásba, mivel korai összeírással nem rendelkezünk, de kicsinysege miatt amúgy sem mintaértékű.⁵

1 MNL BaML IV. 1. i. 210. Szébény urbárium.

2 KÁLLAY, 1980. 217.

3 Bozsok ma: Palotabozsok.

4 Az árvatömeg vagy árvavagyon (latinul: massa) az elhunyt után maradt hagyaték, vagyonának összessége, tekintet nélkül arra, hogy azon hány árva osztozott. Az árvatömegről beszélve a hagyatéknek elsősorban a pénzben lévő, árvapénztárban kezelt, kikölcsönözhető részére gondoltak, de az árvák tulajdonában maradt ingatlanok is természetesen az árvavagyon részét képezték.

5 Az első árvaösszeírás 1822-ben készült a vajszlói uradalomban, amikor összesen hét árvát írtak össze, a vagyonuk pedig csupán 733 forintot tett ki. Az öt ormánsági faluból álló uradalomban a későbbiekben sem volt számottevő árvavagyon. Az árvapénztárban a legnagyobb összeget, 4600 forintot 1846-ban vették számba, ugyanekkor szerepelt a legtöbb árva (17) a nyilvántartásban. Ez a többi uradalomnak csupán töredéke.

A helytartótanács 1810-ben kidolgozta a közalapítványi kerületek uradalmi-nak az árvák ügyével kapcsolatos utasítását (továbbiakban: Utasítás).⁶ Az Utasítás célja az elhunyt jobbágyok után maradt vagyon biztonságba helyezése, az árvák számára való hűséges megőrzése, mindenféle viszály és perlekedés elhárítása, valamint a kiskorú árvák nevelésének és élelmezésének biztosítása. Ecél a megvalósítását hét fő részben összesen 57 pontban tárgyalták.

1. A kiskorú gyermekkel rendelkező jobbágy halála napján az uradalmi ispán kötelessége azonnal lepecsételni minden ingóságot, majd az ingatlan vagyonnal együtt legkésőbb egy héten belül leltárba venni. A hagyaték leltárba vételekor az elhunyt után maradt árvák adatait is rögzíteni kell. A hagyatéki leltár tehát tartalmazza az árvák nevét, korát, tartózkodási helyét és egyéb adatokat (házas, katona, szolgál stb.). A kisebb értékű, 500 forint alatti vagyont az uradalmi ispán leltározhatja, az 500 forintnál nagyobb értékű hagyatékot illetően viszont csak a tisztartó járhat el. A leltározást minden esetben a községi előljárók (bíró, esküdtek) jelenlétében végezhetik.

A leltár a becsült árat is tartalmazza, amely megegyezik a licitálási árral, mivel minden leltárba vett ingó és ingatlan vagyont el kell adni. Kivételt képez, ha létezik végrendelet, amely másképp intézkedik, illetve a főtiszt dönthet a jobbágytelek, gazdaság (állatokkal, felszerelési tárgyakkal), szőlőbirtok, malom stb. megtartásáról, illetve bérbeadásáról, ha azt az árvák érdeke úgy kívánja. Az eladást és a bérbeadást is árverésre kell bocsátani a helyi községi előljárók jelenlétében. A bérleti szerződést a tisztartó köti meg a bérlővel, amelyet a főtiszt hagy jóvá. Az eladásból származó pénz az árvák pénztárába kerül.

2. Az árvák vagyonának kezelésével az uradalom egész területén a tisztartót bízzák meg, ő az árvavagyon gondnoka, a számtartó pedig az ellenőr. Az árvák gyámjáról, ha nincs végrendelet, a kerületi főtisztnek kell döntenie. Az Utasítás szerint a gyámnak kell gondoskodni a bérleti díjak szerződés szerinti beszedéséről, a kölcsönadott pénzek utáni kamat beszedéséről, és az árva ellátásához szükséges pénz kezelése is az ő feladatát jelenti.

3. Az árvavagyon biztonságára, a gyám működésére a tisztartónak kell felügyelni. Így például az Utasítás szerint rendszeresen meglepetésszerű látogatások alkalmával kell ellenőrizni a gyám pénzkezelését, a bérbeadott ingatlan jó karban tartását, valamint az árvával való bánásmódot is. A tisztartó köteles az első gyanús jelnél jelentést tenni a főtisztnek, aki ilyen esetben a gondatlan gyám helyett mást nevezhet ki.

Az árvák vagyonának nemcsak a megőrzése, hanem gyümölcsöztetése is cél. Azt a pénzt, ami az árva ellátásához, élelmezéséhez nélkülözhető, kamatoztatni kell. Az árvák kikölcsönzött pénze után az Utasítás a törvényes 6%-os kamatot írja elő, az ennél kisebb kamatot nem engedélyezi. Emellett a kölcsönt felvevőknek szilárd biztosítékkal, ingatlannal kell rendelkezni, amelyre a kölcsönzött tőke betáblázható.

6 MNL BaML XI.605.I. 91/1815. A helytartótanácsi rendelet száma 785–3051/1810. 1810. jan. 26.

4. Az árvákról való gondoskodást, az árvák vagyonának biztonságos megőrzését szolgálja a tüzetes nyilvántartásuk, amely a tisztartónak, mint árvagondnoknak a feladata. Az Utasításhoz csatolt űrlap minták kitöltéséhez útmutatót is mellékeltek.

5. Az Utasítás szerint az árvavagyon védelmére még nagyobb hangsúlyt kell helyezni. Megadott forma szerinti kimutatást kell készíteni a kölcsönt felvevő adós fedezetet nyújtó ingatlanáról, ha az adós házas ember, a kölcsönről szóló kötelezvényt a feleségnek is alá kell írni, és a helység pecsétjével hitelesíteni. Az árvagondnoknak feladata megóvni az árvák pénzét mindenféle pereskedéstől is.

6. Az Utasítás kimondja, hogy az árvák nevelésére, élelmezésére a tisztartónak közvetlenül, vagy az ispán által közvetve felügyelni kell. Az árvák neveltetését figyelemmel kell kísérnie, erről a helytartótanácsnak folyamatosan jelentenie kell. Az éves számadásba az árva neve, kora, vallása, holléte és a neveltetésének miben léte, gyám neve, az árvatömeg összege mellett az adott évben élelemre költött pénzt is fel kell tüntetni.

7. A nagykorú árvák pénzének felvételét a kerületi főtitest engedélyezheti, és ő határozza meg az időpontot is. A vagyon átadás-átvétele a gyámok jelenlétében történik, a bizonylat két példányban készül, egy a tisztartói levéltár számára és egy az éves árszámadás mellékletének.

Az uradalmi tisztartónak, mint az árvatömegek gondnokának évi 250 forintot, a számtartónak, mint ellenőrnek 200 forintot ígért a helytartótanácsi Utasítás.

Az Utasítás szerinti nyilvántartások lassan honosodtak meg az uradalmakban. A pécsváradi közalapítványi kerület négy baranyai uradalmának árváiról az első összesítés 1813 és 1815 között készült el. Az eléggé egyértelmű utasítás ellenére a kimutatások értelmezésében vannak eltérések.

A pécsváradi uradalom tisztartója, Hegedűs János 1814. március 20-án nyújtotta be az uradalom területén élő árvák összeírását. A pécsváradi uradalomban 77 árvatömeget tartottak nyilván, amelyhez 158 árva tartozott. A bozsoki uradalom számtartója, Angyal Pál 1813. október elsejei kimutatásában 190 árvatömeg szerepel 332 árvával. A versendi uradalom árváinak összeírását 1815. május elsején készítette Kiss János uradalmi tisztartó mint árvagondnok, és Mixich Ferenc számtartó, mint ellenőr. Az összeírás tanúsága szerint az uradalom ekkor vette át a községi gyámoktól 165 árva 95 árvatömegét. A mágocsi uradalomban Lainczinger Ferenc ispán készítette el az árvák 1815. évre vonatkozó összeírását. A négy községből álló uradalomban viszonylag sok árvatömeget és árvát tartottak nyilván, 154 tömeg és 289 árva szerepelt a kimutatásban.

A pécsváradi uradalomban három, a mágocsi uradalomban két tömeg nem árváé volt. A pécsváradi árvapénztárban a Szentháromság alap, a Lotto alap és Hubert Mihály hirdi lakosnak a ház eladásából származó pénzt kamatoztatták. A mágocsi uradalomban Kunszt György hasonlóképp ház eladásából származó 1600 forintos tőkéjét helyezte el az árvapénztárban, Kuneg Borbála pedig 1100 forintját helyezte biztonságba.⁷

⁷ Itt és a továbbiakban az összegeket forintba kerekítve adjuk meg.

A négy uradalom összeírása tehát 1813 vége és 1815 között készült el (a továbbiakban: Összeírás, Összeírások) amelyekben összesen 516 árvatömeg és 944 árva szerepel. Az Összeírások adatai képezik az árvákkal kapcsolatos vizsgálat alapját.

Az árvák elhelyezésével, nevelésével kapcsolatos intézkedések

„A jobbágyárva feletti gyámságot a földesúr viselte, illetve ellenőrizte.”⁸ A gyám fogalmát többféle értelemben használták. Az Összeírásokban sincs tisztázva, hogy az árva valóságos gondozójáról, vagy csak a vagyona felett őrködőről van-e szó. A fejlécben „gyám (tutor), vagy gondnok (curator)” szerepel. A pécsváradi és a mágocsi uradalomban gyámként inkább az árvavagyon gondozóját tüntették fel, a bozsoki és a versendi uradalomban vegyesen fordul elő gyám, illetve gondnok. A bozsoki uradalom Összeírásában a gyám megnevezésén kívül a legtöbb esetben azt is megjegyezték, hogy kinél él az árva, tehát itt világosan látszik, hogy a gyám nem azonos az árva gondozójával. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban a gyám elnevezést használjuk.

Pécsvárad mezővárosában élő árvák 75%-ának Nasztl József volt a gyámja, helyesebben gondnoka. Mint árvák atyja az árvavagyonra volt gondja, az árvák ruházására, egyéb költségeinek fedezésére. A pécsváradi uradalom többi községében még négy esetben községi elöljáró, kilenc esetben pedig Hoffer József Benedek uradalmi számtartó volt a gyám. A mágocsi uradalom árváinak 95%-ánál községi elöljárók (bíró, jegyző, esküdt stb.) töltötték be a gyám szerepét, négy gyám összesen 274 árvát gondnokolt. A versendi uradalom gyámjainak 7%-a (12 fő) került ki a községi elöljárók közül, a gyámok 76%-a rokon, hozzátartozó, akik valószínűleg egyben az árvák gondozói szerepét is betöltötték. A bozsoki uradalomban csak három esetben jelezték, hogy községi elöljáró a gyám, viszont a 249 számunkra azonosíthatatlan személy között a rokonokon kívül feltehetően községi elöljáró is szerepelt.

Gondnoka a nagykorú, házas, önálló árváknak, illetve a pénztárban elhelyezett tőkének is volt. Az is előfordult, ha az árva gyámja elhunyt, nem neveztek ki helyette mást, hanem az árva magának volt a gyámja, vagyonának gondnoka. A szebényi Szabó Barbara 18 éves, kereskedőnek feltüntetett árva, a rácmecekei Stern Orsolya 16 éves szolgáló, a vémenői Videman Katalin 13 éves szolgáló és a bozsoki Sauer Boldizsár 20 éves katona saját maguk töltötték be a gyám szerepét.⁹ (1. táblázat)

⁸ MEZEY, 2003. 114.

⁹ Szabó Barbara vagyona 2 kapás szőlő és 40 forint, Stern Orsolyáé 82 forintból állt.

1. táblázat Árvák gyámja az Összeírásokban (1813–1815)¹⁰

Gyám/fő	Pécsváradi uradalom	Bozsoki uradalom	Versendi uradalom	Mágocsi uradalom	Összesen	Összes gyám/%
Apa		6			6	0,6
Anya	4	22	3		29	3,1
Nagyszülő	1	1			2	0,2
Mostoha	14	6	12		32	3,4
Testvér, sógor		12	14		26	2,8
Rokon	4	23	96		123	13,0
Községi előljáró	119	3	12	274	408	43,2
Uradalmi tiszt	9				9	1,0
Idegen személy	1	249	27	15	292	30,9
Örökbefogadó			1		1	0,1
Nincs	6	2			8	0,9
Nem tudni		4			4	0,4
Önmaga		4			4	0,4
Összes	158	332	165	289	944	100,0

A 944 árva közül 29-nél szerepel az édesanyja gyámként, közülük 15 élt az édesanyjával. Még 47 árváról tudjuk bizonyosan, hogy az édesanyja gondozta, de nekik más gyámjuk volt. Az édesapjukkal négy árva élt, nekik az édesapjuk volt a gyámjuk is. Bár az esetek többségében az életben lévő szülő gondozta az árvákat, a 944 árvának még 4%-ánál sem szerepelt a szülő gyámként. A szülőn kívül az árva gondozója nagyszülő, nagybáty, testvér, a már házas nővér férje, a mostoha vagy egyéb rokon lehetett.

A bozsoki számtartó 1813-ban azt javasolta, hogy inkább felsőbb helyről nevezzenek ki gyámot, aki az árvák számadását rendben tartaná, mivel néhány községben, ahol a testvérek és más hozzátartozók a gyámok, az elhunyt árvák vagyonát titokban tartják, és nem szerepelnek a kimutatásukban.¹¹ Az 1810-es helytartótanácsi Utasítás az árvavagyonnal foglalkozó gyám szerepére inkább valamely községi embert ajánlott, és a tisztartónak, az árvák gondnokának ellenőrző és nyilvántartó

10 MNL BaML XI.605. f. Pécsváradi uradalom O 80. 1814. március 20. g. Bozsoki uradalom O 80. 1813. október 1. h. Versendi uradalom O 80. 1815. május 1. j. Mágocsi uradalom O 83. 1815.

11 MNL BaML XI. 605. g. O1. Angyal Pál számtartó Összeíráshoz csatolt megjegyzése.

szerepet szánt. Pár év múlva azonban a helyi gyámoktól az uradalmi árvapénztárba került az árvák pénze, a kötelezvények, valamint az árvatömegekkel kapcsolatos minden egyéb ügyintézés is. Ennek pontos időpontját (a fennmaradt iratanyag hiányossága miatt) nem minden uradalomban ismerjük. Az is előfordult, hogy az uradalmi átvétel után ismét a községi jegyzők kezelték az árvavagyonokat. A versendi uradalom 1815-ben vette át az árvák gondnokságát a községi gyámoktól, a mágocsi uradalom 1819-ben.

Az Összeírásokban szerepel az árvák státusa is. A státus kifejezés alatt a családi állapotot, a foglalkozást, sőt örökbefogadás tényét is értették. Az egyes uradalmak között meglehetősen eltérés mutatkozik az árvák státusának meghatározásában.

Az árvák mintegy 10%-áról nincs adat. Viszonylag ritkán fordult elő, hogy a gyermeket örökbe fogadták, a 944 árva közül csak 22 esetben.

A mai szóhasználat szerinti „eltartott” nincs, de az egyszerűség kedvéért eltarottnak vettük az Összeírásokban szereplő „anyjánál”, „mostohánál”, „gyám gondozása alatt” stb. kategóriákat, illetve, ahol nem szerepel egyéb státus. Sajnos a versendi uradalom Összeírásában a státussal kapcsolatban csak kevés kategóriát (katona, házas, iparos, adoptált, nem tudni) adtak meg, ahol nem szerepelt semmi, azokat az árvákat az eltarottnak közé soroltuk.¹² Így a versendi uradalomban az eltarottnak aránya majdnem 60%, de összességében a négy uradalomban viszonylag így is kevés, még a 25%-ot sem éri el.

Az árvák megélhetésük biztosítására gyakran katonának álltak, az ő arányuk 7,6% volt. Ennél magasabb, 11,8% a mágocsi uradalomból katonának állt árva. Iparosnak tanult a 944 árva 8,3%-a. Pécsvárad mezővárosban számos iparosmester dolgozott, érthető, hogy itt a mesterséget tanuló árvák aránya magasabb, az árvák 14,6%-a tanult mesterséget inasként, vagy dolgozott segédként.

Az árvák több mint a negyede, 28,6%-a szolgálóként szerepel az Összeírásokban. A szolgálók száma ennél minden bizonnyal több lehetett, mivel kevéssé hihehető, hogy a versendi uradalomban egyetlen árva se ment volna szolgálónak. Az Összeírásokban lévő 270 szolgáló közül ötnek nem ismert a kora, 16 év feletti 134, 16 év alatti 130, ebből kilenc év alattiak 15-en. A bodai Praun Márton és a rácmecskei Gaiszlunk Katalin mindössze hat évesen szolgáltak, hiszen csekély vagyonuk kamatai nem fedezték volna az ellátásukat. Ha az árva rokonai, sem más ismerőse nem vállalta el a nevelését, a megoldást az jelentette, hogy már egészen kicsi korában szolgálónak szegődött. (2. táblázat)

12 A versendi, egyébként igen pontos összeírásba beírták, ha nem tudtak az árváról, ezért fogadtuk el „eltartottnak” azokat az eseteket, ahol ilyen bejegyzés sem szerepelt.

2. táblázat Árvák státusa az Összeírásokban (1813–1815)¹³

Árvák státusa/fő	Pécsvári uradalom	Bozsoki uradalom	Versendi uradalom	Mágocsi uradalom	Összesen	Összes árva/%
Eltartott	31	51	98	49	229	24,3
Adoptált	13	4	1	4	22	2,3
Házass	27	21	8	34	90	9,5
Beteg		3	1		4	0,4
Katona	9	21	8	34	72	7,6
Szolgál	35	176		59	270	28,6
Inas	3	17		6	26	2,8
Iparos	20	16	3	13	52	5,5
Kereskedő		1			1	0,1
Tanító		1			1	0,1
Gazda	3	15		15	33	3,5
Kóborló		4			4	0,4
Meghalt	4	2	1	21	28	3,0
Nem tudni	5		8	52	65	6,9
Nem árva tömege	3			2	5	0,5
Nincs adat	5		37		42	4,5
Összes	158	332	165	287	944	100,0

A 944 árva közel 3%-a elhunyt. Az elhunyt árvák vagyonát (általában úriszéki döntés alapján) ki kellett fizetni az örökösnek. A mágocsi uradalomban a 287 árva közül 21 (7,3%) elhunyt, pénzüket mégis még az árvapénztárban kezelték, ami főképp az árvavagyon kezelőjének a felelőssége lehetett.

Az árvák 10%-a már megházasodott. A házasságkötés által az árvák nagykorúvá váltak, és a nagykorú árvák felvehették az árvapénztárban lévő örökségüket. Az árvák pénzének kifizetése az árva kérésére történt, a kerületi főtiszt engedélyezte, a felvétel időpontját is ő határozta meg. A nagykorúságot elért, megházasodott árvák jogos kérését rendszerint teljesítették, így elég különös, hogy az árvák 10 %-a, bár házassága által már nagykorúvá vált, mégsem kérte az őt megillető örökségét.

Az életkor alapján a nem nemesek a 24. évük betöltésével érték el a nagykorúságot. Zsoldos Ignác megfogalmazása szerint: „...árváknak neveztetnek azon tökéletes kort (24 eszt.) be nem töltött nevendékek is kiknek egyik szülője elhalván, az életben lévő más házasságra lép.”¹⁴

13 MNL BaML XI.605. f. Pécsvári uradalom O 80. 1814. március 20. g. Bozsoki uradalom O 80. 1813. október 1. h. Versendi uradalom O 80. 1815. május 1. j. Mágocsi uradalom O 83. 1815.

14 ZSOLDOS, 1842. 41. Zsoldos Ignác munkájában „A nemes – és e' tekintet alá eső más –

Érdemes tehát megvizsgálni az árvák korát, vajon vannak-e a koruk alapján nagykorúvá vált árvák, akiknek a pénzét az árvapénztárban kezelték, noha már jogosulttá váltak a vagyonuk felvételére. (3. táblázat)

3. táblázat Árvák életkora az Összeírásokban (1813–1815)¹⁵

Árvák kora/fő	Pécsvári uradalom	Bozsoki uradalom	Versendi uradalom	Mágocsi uradalom	Összesen	Összes árva/%
18 év alatt	76	219	115	90	500	53,0
19–24	37	76	41	59	213	22,6
25–29	10	21	8	28	67	7,1
30–34	2	7		3	12	1,3
35–39		1		5	6	0,6
40–44	2	2		2	6	0,6
45–49		3			3	0,3
Meghalt	4	2	1	21	28	3,0
Nem árva tömege	3			2	5	0,5
Nincs adat	24	1		79	104	11,0
Összes	158	332	165	289	944	100,0

Az árvák 11%-ának nem ismerjük az életkorát, 3%-a már elhunyt, 0,5%-a pedig nem árva-hoz tartozó tömeg. A 713 (75,6%) kiskorú árva mellett 94 (9,9%) nagykorú, 24 év feletti árvavagyonát kezelték. A 713 kiskorú árva közül 50 árva már házasságot kötött, tehát jogilag már szintén nagykorúnak számított. Így, ha a 24 év feletti 94 árva-hoz hozzáadjuk azt az 50 árvát, akik 24 év alattiak, de már házasok, azt látjuk, hogy a 944 árva közül 144, vagyis a 944 árva 15,3%-a bár már jogosult volt rá, mégsem vette fel az örökségét, amelyet az árvapénztárban kezeltek.¹⁶ Ennek több oka is lehetett. Előfordult, a lakhelyüktől távol került árváknak csekély pénzükről nem is volt tudomásuk. Ebben az esetben az árvagondnok felelőssége lett volna az árvát értesíteni, figyelmeztetni, mivel az Utasítás szerint feladatához tartozott az árvák hollétének számontartása. Ennek ellenére 76 árvának (8%) nem tudták megadni a lakhelyét az Összeírásokban. A 76 árva közül azonban csak

árvák' személyére nézve" szakaszban a nemesek gyámságával kapcsolatban írja: „Gyámság a' személyre, gondviselés a' javakra nézve, értendő. Az 12- ez 24 esztendő korig tart. Leányoknál férjhezmenetelig.” ZSOLDOS 1842. 45.

15 MNL BaML XI.605. f. Pécsvári uradalom O 80. 1814. március 20. g. Bozsoki uradalom O 80. 1813. október 1. h. Versendi uradalom O 80. 1815. május 1. j. Mágocsi uradalom O 83. 1815.

16 A pénz felvételére ennél sokkal többen is jogosultak lehettek, hiszen 104 árvának nem ismert a kora, akik nagy része pedig minden bizonnyal már elérte a nagykorúságot.

10 árva érte el a nagykorúságot, és egy kiskorú árva volt házas. Tipikus esetnek mondható, hogy az árva katonának állt, és évekig, évtizedekig nem tudnak róla, tehát érthető, ha nem tudta az árvapénztárban őrzött pénzét felvenni. A 72 katonából 16 nagykorút találunk.

Mindent összevetve 117 árváról, a 944 árva 12,4%-áról feltételezhetjük, hogy azért hagyták a pénzüket az árvapénztárban, mert a pénzüket ott biztonságban tudták, és így évről évre valamennyit emelkedett a tőkéjük.

Az árvák ellátásának problémáját sok esetben távollakó rokon, ismerős tudta csak megoldani. Az árváknak alig a fele, 49,2% maradt a származási helyén. A versendi uradalomban ez az arány lényegesen magasabb, 87,9%, a pécsváradi és mágocsi uradalomban viszont 30% körüli volt a helyben maradó árvák aránya. Az árvák 8,1%-ának hollétét nem ismerték, 8%-uk katona, vándorló volt. A pécsváradi kerületen belül maradt 8,9% (közülük 6,4% az illető uradalomban). Baranya megyei községbe költözött az árvák 13,5%-a (128 árva), közülük Pécssett lakott 1,3% (12 árva). Az árvák 8,8%-a került el Baranyából, ebből 6,6% (62 árva) a szomszédos Tolna megyébe. Hét árva lakhelye a szintén szomszédos Somogy, Bács és Verőce vármegyékben lett. Tizennégyen a még távolabbi Pest, Esztergom, Veszprém, Fejér, Nógrád, Arad és Temes vármegyékbe kerültek.

Degré Alajos megállapítása szerint az uradalom a területén kívül lakó árvák pénzét „kiadta az árvák feletti gyámkodásra jogosult uradalomnak.”¹⁷ Ilyen esettel a pécsváradi közalapítványi uradalmakban nem találkoztunk, az árvák 41,9%-a nem lakott a kerületben, pénzüket mégis itt kezelték. (4. táblázat)

4. táblázat Árvák lakhelye az Összeírásokban (1813–1815)¹⁸

Árvák lakhelye/fő	Pécsváradi uradalom	Bozsoki uradalom	Versendi uradalom	Mágocsi uradalom	Összesen	Összes árva/%
Helyben maradt	48	182	137	97	464	49,2
Uradalomban	8	41	5	6	60	6,4
Kerületben	9	13		2	24	2,5
Baranya vármegye	42	38	10	38	128	13,5
Tolna vármegye	6	17		39	62	6,6
Somogy vármegye				1	1	0,1
Bács vármegye	2	2		1	5	0,5
Verőce vármegye	1				1	0,1

¹⁷ DEGRÉ, 1961. 110.

¹⁸ MNL BaML XI.605. f. Pécsváradi uradalom O 80. 1814. március 20. g. Bozsoki uradalom O 80. 1813. október 1. h. Versendi uradalom O 80. 1815. május 1. j. Mágocsi uradalom O 83. 1815.

Árvák lakhelye/fő	Pécsváradi uradalom	Bozsoki uradalom	Versendi uradalom	Mágocsi uradalom	Összesen	Összes árva/%
Pest, Veszprém, Fejér, Nógrád, Esztergom, Arad, Temes vármegye	3	3	3	5	14	1,5
Katona	9	21	8	34	72	7,6
Vándorló	4				4	0,4
Meghalt	4	2	1	21	28	3,0
Nem árva tömege	3			2	5	0,5
Nem tudni	19	13	1	43	76	8,1
Összesen	158	332	165	289	944	100,0

Az árvavagyyon kezelésének különféle módja

Halálesetnél az uradalomnak az Utasítás szerint kötelessége volt minden ingó és ingatlan vagyont leltárba venni és árverésen eladni, leszámítva azokat az ingóságokat, amelyek az özvegy vagy az árva használatában maradnak. A jobbágyteleknek ugyan nem volt hivatalos forgalmi értéke, azonban mégis a telekhez való jog adás-vétel tárgya lett, néha házzal, néha anélkül. Az Utasítás elsősorban a hagyaték eladását szorgalmazta, az árverésen eladott telek, ház, szőlő vagy malom ára az árvapénztárba került.

A kerületi főtisztnek jogában állt az ingatlan megtartásáról dönteni. Az Utasítás megfogalmazásában a vagyonról rendelkezhetett az elhunyt is, azonban mivel minden végrendeletet az uradalomnak kellett jóváhagyni, így végső soron akkor is a főtsz szava döntött.

A pécsváradi uradalomban várkonyi Szabó Péternek pénze nem maradt az árvapénztárban, de örökölt egy negyed jobbágytelket, szőlőt és négy gesztenyefát. A hagyatékot nem adták el, hanem évi 33 forintért bérbe adták. A versendi uradalomban kéméni Titrich Annamária árva apai és anyai öröksége egy malmot jelentett, ez se került eladásra, hanem özvegyen maradt mostohája újraraházasodott, és ők használták a malmot az árva eltartása fejében.

A bozsoki uradalom részletes adatokat szolgáltat az árvák öröklött ingatlanairól, valamint, hogy a későbbiekben eladták vagy megőrizték-e. Az 1813-ban készült leírás 30 évet tekint át.¹⁹ A 190 árvatömegeből 104-hez tartozott egy vagy többféle ingatlan. Az ingatlanoknak alig több mint a fele, az 56,7%-a került csak eladásra. 16,3%-át az özvegy vette át, amire vagy a házassági szerződés jogosította fel, vagy megváltotta magának az ingatlant. Így az árvák pénzhez jutottak, de az ingatlanukat elvesztették.

¹⁹ A legrégebbi haláleset 1783-ban történt, a kéméni Mihályovics Gara apjáié, majd a szintén kéméni Viderle Katalin apjáié 1791-ben.

A többi esetben az árváké maradt az ingatlan. Az esetek 5,8%-ában a gyám, vagy rokon használta az árva nagykorúságáig, ebben az esetben a nagykorúságot elért árva birtokba vehette. A használatért vagy bért fizetett, vagy eltartotta az árvát. A szebényi Pavo Jánosnak pénze nem maradt, csak öt kapás szőlője, amelyet a gyám gondozott a fele szőlőtermés fejében. Az ingatlanok 21,2%-a az árvák kezén maradt. A telket, szőlőt mindenképp művelni kellett. Ha volt nagykorú testvér, vagy házas nővér, aki átvette a gazdaságot és kifizette a többi testvért, a pénz az árvapénztárba került, és ott kamatozott. Ha erre nem volt lehetőség, az árva nagykorúságáig az ingatlant bérbe adták, és a bérleti díj került az árvapénztárba. (5. táblázat)

5. táblázat A bozsoki uradalom árvái ingatlanainak sorsa (1813)²⁰

Ingatlan fajtája/db	Árváké maradt	Özvegyé maradt	Gyám, rokon használja	Eladják	Összesen
Ház	3	1		4	8
Zsellérház	1			8	9
Ház telekkel	5	5	1	10	21
Szőlő	2	2	1	12	17
Ház szőlővel	1			9	10
Ház telekkel, szőlővel	5	5	4	6	20
Zsellérház szőlővel	2	1		8	11
Malom	2	1		1	4
Malom telekkel	1	1			2
Malom szőlővel		1		1	2
Összesen	22	17	6	59	104
	21,2%	16,3%	5,8%	56,7%	100,0%

Az ingatlanok fajtáit külön-külön vizsgálva, árnyaltabb képet kapunk. A 190 árvatömeghez összesen 48 ház, 20 zsellérház, 44 telek, 60 szőlő és 8 malom tartozott. A zsellérházak 85%-a, a szőlők 66,6%-a került eladásra. A malmoktól váltak meg a legkevésbé, nyolc malomból hatot megőriztek az árvának, a telkeknek pedig csupán 36,4%-a került eladásra.

Káldy Sándor fiskális a bozsoki árvaszámadások felülvizsgálatakor nehezményezte, hogy a bozsoki uradalomban összesen 35 és fél kapás szőlőbirtok nem került eladásra. Az úriszéki döntés elutasította a fiskális kifogását, és a szőlők megtartását javasolta.²¹

Az 1813-as Összeírás a megelőző 30 évet tekinti át. Az 1783 és 1803 közötti 20 évben történt halálesetek során felvett hagyatékba összesen 42 ingatlan került. Három esetben vette át az özvegy és öt esetben az idősebb fiú, 34 ingatlant, a 80%-át eladták. Az Összeírást megelőző 10 évben, 1803 és 1813 között 138 ingatlan maradt. Ebből 30-at vett át az özvegy, az árvának, idősebb testvérnek maradt 28, a gyám, illetve rokon gondozta 13 esetben, és az ingatlanoknak csak a 48,5%-át adták el. A tíz éven belüli haláleseteknél tehát több mint a felét így vagy úgy megőrizték, míg a 11 és 30 éve történt haláleseteknél csak a 20%-át tartották meg. Az ingatlanok megőrzésére való törekvést talán részben magyarázza az 1800-as évekre már jelentkező földhiány, amely a telkeket felértékelte.

Árvatömegek nagysága

Az egyes árvák tőkepénzének nagysága rendkívül különböző volt. A legkisebb árvatömeg 5 forintot, a legmagasabb 5389 forintot tett ki.²² Egy zsellérházat 250–300 forintért lehetett eladni, illetve venni, de az árvatömegek háromnegyede nem érte el ezt az összeget. Az 516 árvatömeg 74,6%-a, 385 árvatömeg 300 forint alatti összegből állt, ami az összes pénznek csupán a 28,4%-át jelentette. A helytartótanácsi Utasítás az 500 forintos összeghatárt tekintette választóvonalnak. Az 516 árvatömeg 82,5%-a 500 forint alatti volt, összegük az összes pénz 40%-át sem érte el. Az 501 és 1000 forint közötti 39 tömeg az összes pénz 19,3%-át, az 1001 és 1500 közötti 14 tömeg a 12,2%-át képviselte.

A számban csekély, ám összegben sokat jelentő árvatömegek között is nagy különbségek mutatkoznak. 16 árvatömeg, az összes 3,1%-a 1500 forint feletti összeggel rendelkezett, ezen belül hét árvatömeg 1501 és 1819 közötti, hat 2092 és 2900 közötti volt. Háromezer forint feletti pénzzel három árvatömeg rendelkezett az egész kerületben. A versendi uradalomban Lutz György 12 éves fiú örökölt 3700 forintot. A bozsoki uradalomban a 3060 forintos tőke hat testvér között oszlott meg. Rein János rokkant katona (45 éves), Boldizsár gazda (32 éves), Ferenc molnár (30 éves), János molnár (22 éves), valamint Orsolya (46 éves) és Margit (34 éves) mindketten házasok voltak. Tehát a hat testvér közül öten jogosultak lettek volna a pénzük felvételére, amely összeg még hatfele osztva is jelentősnek számított, mégsem tették meg.

A mágocsi uradalomban őrizték a kerület legmagasabb árvatőkéjét, az 5389 forint eredetileg szintén hat gyermek között oszlott meg. Schwab Margit (36 éves), Erzsébet (27 éves), Katalin mindannyian házasok, Bálint (21 éves) gazda,

²² Az 1813 után készült árvaszámadásokban kizárólag az 1811-ben devalvált váltóforint (váltócédula, bécsi valuta) szerepelt. Csak a pécsváradai uradalom 1814-ben készült összeírásában tüntették fel az árvatömegek korábbi összegét és a bécsi skála szerinti átszámítását. A továbbiakban már csak ez utóbbi átszámított, devalvált váltóforinttal számoltak. 100 váltóforint 40 ezüstforintot ért, de az uradalmi számadásokban ezüstforint az 1840-es évekig egyáltalán nem fordult elő.

²⁰ MNL BaML XI.605. g. Bozsoki uradalom O 80. 1813. október 1.

²¹ MNL BaML XI.605. i. R. Úriszéki jegyzőkönyv 2/1813. november 22.

Henrikről nem tudtak semmit, és Krisztián már elhunyt. Az örökösök közül tehát hárman már bizonyosan nagykorúak voltak, illetve a házasság révén annak számítottak, valamint az elhunyt testvér pénzére is jogosultakká váltak, a tőkét mégsem vették fel.

Az egyes árvatömegek átlagát kiszámolva megállapíthatjuk, hogy az árvatömegek összege legtöbb esetben a kategória alsó harmadát súrolja csak. Például a 101 és 150 forint közötti árvatömegek átlaga 117 forint (125 helyett), az 501 és 1000 forint közötti tömegek átlaga 684 forint csak (750 helyett). Ettől egyedül a 251 és 300 közötti tömegek térnek el, melyek átlaga 384 forint, tehát a 400 forinthez közeli összegek voltak többségben.

Az összes pénz megoszlását az 1810-es évek közepén a pécsváradi kerület négy uradalmában megvizsgálva az egyes uradalmak között nagy eltérés tapasztalható. A pécsváradi uradalomban a legmagasabb összeg 924 forint, szemben a mágocsi uradalom 5389 forintjával. A kerület 516 árvatömegének átlaga 268 forint. A pécsváradi uradalomban az átlag 160 forint, a bozsoki uradalomban 240 forint, a versendi és mágocsi uradalomban hasonlóan magas összeget, 322 és 325 forintot tett ki.

A pécsváradi uradalomhoz 11 község, a bozsoki és versendi uradalomhoz 9-9 község, a mágocsi uradalomhoz négy község tartozott. Igaz ugyan, hogy a halálesetek nem kiszámíthatók, mégis meglepő, a négy uradalom árvatömegei számának községekre vetített átlaga. A pécsváradi uradalomban a legkevesebb az árvatömeg, községenként átlag hét, a versendi uradalomban 10, a bozsoki uradalomban 21, és a legmagasabb átlagot a mágocsi uradalomban találjuk, községenként átlag 38 árvatömeget tartottak nyilván.

Ez a nagy eltérés nem lehet véletlen. Egyik oka lehet, hogy az árvapénzek kezelőjének személye is befolyásolhatja az árvapénztár állományát. A túl kevés árvatömeg éppúgy a hanyagságnak lehet a jele, mint a túl sok. Ha nem gondoskodtak minden árvavagyon azonnali leltározásáról, nem került be a nyilvántartásba, könnyen lehet, hogy az árvavagyon elkallódott. A mágocsi uradalomban pedig látható, hogy a sok árvatömeg mellett itt szerepel a legtöbb elhunyt árva, a kerületben lévők háromnegyede, és az olyan árvák, akikről semmit sem tudott az összeíró. 52 árvának nem ismerték a státusát és 43 árvának a lakhelyéről nem tudtak semmit. Itt találhatjuk a legtöbb nagykorú árvát is, tehát, ha az árvagondnok feladatát szorgalmasan teljesítette volna, az elhunyt és nagykorú árvák pénze nem szaporította volna az árvatömegek számát. (6-7. táblázat)

6. táblázat Árvatömegek nagyság szerinti száma az Összeírásokban (1813-1815)²³

Árvatömeg/db	Pécsváradi uradalom	Bozsoki uradalom	Versendi uradalom	Mágocsi uradalom	Összesen	Összes/%
50 frt alatt	24	44	20	49	137	26,6
51-100 frt	13	40	12	22	87	16,9
101-150 frt	15	28	14	9	66	12,8
151-200 frt	9	15	5	9	38	7,3
201-250 frt	3	10	9	7	29	5,6
251-300 frt	3	13	7	5	28	5,4
301-500 frt	2	20	10	9	41	7,9
501-1000 frt	7	11	11	10	39	7,6
1001-1500 frt		5	2	7	14	2,7
1501 frt felett		3	4	9	16	3,1
Nincs tőke	1	1	1	18	21	4,1
Összesen	77	190	95	154	516	100,0

7. táblázat Árvatömegek nagyság szerinti összege az Összeírásokban (1813-1815)²⁴

Árvatömeg/db	Pécsváradi uradalom	Bozsoki uradalom	Versendi uradalom	Mágocsi uradalom	Összesen	Összes/%
50 frt alatt	661	1222	622	1291	3796	2,6
51-100 frt	931	3129	925	1617	6602	4,8
101-150 frt	1852	3168	1666	1083	7769	5,6
151-200 frt	1578	2568	859	1576	6581	4,7
201-250 frt	642	2192	2014	1589	6437	4,6
251-300 frt	801	3770	2276	1377	8224	5,9
301-500 frt	760	7813	3789	3403	15 765	11,4
501-1000 frt	5070	7092	7238	7312	26 712	19,3
1001-1500 frt		6133	2197	8473	16 803	12,2
1501 frt felett		8513	8979	22 412	39 904	28,8
Összesen	12 295	45 600	30 565	50 133	138 593	100,0

23 MNL BaML XI.605. f. Pécsváradi uradalom O 80. 1814. március 20. g. Bozsoki uradalom O 80. 1813. október 1. h. Versendi uradalom O 80. 1815. május 1. j. Mágocsi uradalom O 83. 1815.

24 MNL BaML XI.605. f. Pécsváradi uradalom O 80. 1814. március 20. g. Bozsoki uradalom O 80. 1813. október 1. h. Versendi uradalom O 80. 1815. május 1. j. Mágocsi uradalom O 83. 1815.

A tőke nagysága természetesen nem tükrözi minden esetben az árvák vagyoni helyzetét. Kevesebb a tőke, ha az ingatlanokat nem adták el, és csak a bérleti díjat fizették be évente az árvaťőmegbe. A vérmédi Hufnagel Mihály ház, telek és szőlőből álló örökségét 1500 forintba értékelték. A mostoha anya vállalta a birtok művelését, amelyért bért fizetett, így az árvának a pénzvagyona csak 303 forintot tett ki. A szebényi Vizi Teréziának csupán 20 forintja került az árvapénztárba, azonban egy negyed telket, házat és egy kapás szőlőt örökölt. Az ingatlan vagyont megtartották, a gyám művelte a földet és a szőlőt, a termésért pedig fizetett az árvának.

Az árvapénztárban őrzött árvaťőmegék vizsgálata önmagában nem alkalmas az árvák vagyoni helyzetének megítélésére, egyéb adatokkal kiegészítve viszont képet kaphatunk az árvák életkörülményeire, lehetőségeire. Áttekintve az árvapénztárak összes pénzkészletét, az is látszik, hogy milyen nehézséget jelentett a sok kisebb-nagyobb összeg biztonságos és gyümölcsöző megőrzése, ami az árvapénztár legfontosabb feladatának számított.

Az árvapénztári kölcsönök

A pénzek kamatoztatása és a biztonságos megőrzése az árvaügy talán legkényesebb kérdése. Az árvák érdeke volt, hogy a pénzüik minél nagyobb része minél hamarabb kamatozzon, ugyanakkor a kölcsönbeadott pénz biztonsága ezáltal veszélybe került. A kölcsönadott pénztőkék után csak az évi kamatot kellett megfizetni, tőketörlesztési kötelezettség nem létezett. Így a kamatokat hosszú éveken át rendszeresen megfizető adósnál is fennállt a veszély, hogy a tőkét sohasem tudja visszafizetni.

A pécsváradi közalapítványi kerület négy uradalmában két időpontban vizsgáljuk az árvapénztár adóseit, a kiadott pénzüsségeket. A pécsváradi és a mágocsi uradalomban 1814-ben, a bozsoki és a versendi uradalomban 1815-ben készült az első kimutatás az adósokról. Ezeket az adatokat egy későbbi összeírással vethetjük egybe, a versendi és mágocsi uradalmak 1822. évi, a bozsoki uradalom 1825. évi és a pécsváradi uradalom 1815 és 1829. éveket összefoglaló kimutatása tartalmaz kellő mennyiségű adatot az árvapénztári kölcsönökről.

A kölcsönvett pénzekről az Utasítás szerint kötelezvényt kellett aláírni az adósnak, és a 6%-os kamatot évente megfizetni. A pécsváradi kerület uradalmaiban az 1810-es években viszont számos példát találunk a kötelezvény nélkül, kamat nélkül, illetve 5%-os kamatra kiadott kölcsönökre.

A versendi uradalom 1815-ös összeírásában négy kötelezvény nélküli kölcsön szerepel. 1798-ban Marjanovics Lukács 13 forintot, Razics Mato 6 forintot, Mufics Stipan 10 forintot vett fel kötelezvény nélkül. Mindannyian Marázán laktak, és Hasenauer Gáspár lipódi árva tömegéből kölcsönöztek. Kesz Károly 1810-ben 19 forintot kölcsönözött Rogner Bernard árva tömegéből kötelezvény és kamat nélkül.

A mágocsi árvák pénzéből 1801 és 1815 között többnyire kamatmentes kölcsönt adtak. A kölcsönt felvevők között több uradalmi tisztviselőt, illetve azok ro-

konait találhatjuk. Krály Ferenc mágocsi tisztartó 450 forintot, Tomcsányi Erzsébet, Tomcsányi János volt mágocsi számtartó felesége 128 forintot, Tomka László mágocsi számtartó 100 forintot, Petrezsél Jozefa mágocsi tisztartó leánya 440 forintot, Madarász Antal mágocsi fiskális 100 forintot kölcsönözött az árvák pénzéből. Az 1820-as évektől már nem fordult elő, hogy uradalmi alkalmazott az árvák pénzéből kölcsönt kapott volna.²⁵

A pécsváradi kerület uradalmaiban a gyámok és rokonok nem szerepelnek túl nagy számban az adósok között.²⁶ A bozsoki uradalom 1813-as Összeírásában a 639 pénzt kölcsönző között 51 gyám és 22 rokon volt csak.²⁷ Néhány esetben azonban kamatmentes vagy kedvezményes kamatú kölcsönhöz jutottak. Káldy Sándor uradalmi fiskális nehezményeiben kifogásolta, hogy a bozsoki uradalomban Reger István, Lustner Éva gyámja már 10 éve 124 forintot kamatmentesen magánál tart.²⁸

A versendi uradalomban Rumszauer Antal gyám 1814-ben vett fel 1000 forintot a gyámoltja pénzéből. A megállapodás szerint három évig kamatmentesen használhatta ezt a nagy összeget, majd ha a három év letelte után nem vagy csak részben fizette vissza az összeget, a fennmaradó tőke után 5%-os kamatot számítanak.

A bozsoki uradalom 1813-as Összeírásában hat esetben találunk 5%-os kamattal kiadott kölcsönt. A viszonylag kisebb (14, 32, 66 forintos) kölcsönök mellett három nagyobb (81, 92, 202 forintos) összeg is van. E három nagyobb összeget három gyám vette fel kedvezményes kamattal.

Somorjai Szabolcs munkája szerint ritkaság számba ment a hatnál kevesebb százalékos kamat. Az 5%-os kamatra 18. századi példát említ, illetve Tóth Tibor munkáját idézi, aki a Somogy megyében vizsgált kölcsönök 39%-ában talált 5%-os kamatozásút, melyek „*leginkább egyházi hitelezők és alapítványok voltak.*”²⁹

A pécsváradi kerület uradalmaiban a fenti példákön kívül a versendi uradalomban 1801 és 1814 között összesen 1192 forintot kölcsönöztek 5%-os kamatra. Az uradalmon belül hat lakos vett fel 100 forint alatti kölcsönt, összesen 213 forint-

25 Hegyessy Ádám pécsváradi uradalmi fiskális 1837-ben írt leveléből kiderül, hogy ez az 1830-as években már nem is volt lehetséges. Hegyessy kölcsönt kért az árvapénztárból, levelében arra hivatkozik, hogy ő nem tartozik az uradalmi tisztteknek ahhoz a rétegéhez, akik az árvák ügyeivel közvetlenül foglalkoznak, tehát nincs akadály a kölcsön felvételének. MNL BaML XI.605.a.2. 30J/296. Kaposi Zoltán kutatása szerint a vrászlói uradalomban még az 1840-es években is kölcsönözhettek uradalmi tiszttek az árvapénztárból. KAPOSI, 1992. 39.

26 Kaposi Zoltán a vrászlói uradalom példája nyomán megállapítja, hogy a rokonok, gyámok „a pénzkölcsönzéséknél előnyt élveztek.” KAPOSI, 1992. 39.

27 A 22 rokon között 3 apa, 5 testvér, 8 mostoha és 6 egyéb rokon szerepel. MNL BaML XI.615.g. Bozsoki uradalom O 80. 1813. október 1.

28 MNL BaML XI.605. i. R Ürészéki jegyzőkönyv 2/1813. november 22.

29 SOMORJAI, 2014. 45–46. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/somorjaiszabolcs/diss.pdf>

tot. A bozsoki uradalomból hárman kölcsönöztek viszonylag nagyobb összegeket (112, 254, 300). Érdekes módon a kerületen kívüli olasz Gesch János is átlagon felüli összeget, 224 forintot kapott 1814-ben. Rajta kívül majsi és Tolna megyéből bonyhádi adósok élvezhették a kamatkedvezményt.

A mágocsi uradalomban 1819-ben a számadások rendbetételekor a korábban kamatmentesen felvett kölcsönökre visszamenőleg 1810 és 1815 között 5%-os kamatot számítottak. A számolás megkönnyítésére külön segédletet is készítettek, hogy a három és fél, öt és fél éves kamatok is könnyedén megadhatók. Beszedits János mágocsi számtartó készítette el a számadás összesítését, a visszamenőleg kivetett 5%-os kamattal kapcsolatban azt jegyezte meg, hogy a hatodik százalék a gyámokat illette.³⁰ Ennek jogosságára sehol nem találtunk utalást, viszont a bozsoki uradalomban Fügl Ferenc bozsoki jegyző és Posch Mihály véméndi jegyző árvák gyámjai a számadásukban mindenütt 5%-os kamattal számoltak még 1824-ben is.³¹

Az Utasítás több része foglalkozik a kölcsönadott pénzek biztonságával. A kölcsönt felvevőnek valamilyen biztosítékkal kellett rendelkezni, ez általában ingatlant jelentett, amelyre a felvett tőkét betáblázhatták. A kötelezvényt, amennyiben házas volt, a feleségnek is alá kellett írnia.

Az árvagondnoknak ismernie kellett az adós anyagi körülményeit, tehát célszerűbbnek tűnt helyi lakosoknak kölcsönadni a pénzt. A helyben vagy legalább az uradalomban lakó adósok esetében a betáblázás, a kamatok beszedése és a kölcsön visszafizetése is egyszerűbbnek és biztosabbnak tűnt. Kaposi Zoltán megállapítása szerint „a nagybirtokok keretén kívül élő személy csak különleges garanciák esetén kaphatott pénzt, mivel a behajthatóságot másképp nem lehetett biztosítani.”³²

Az 1813–1815-ös kimutatásban 1440 adós, az 1822–1829-es kimutatásban 1066 adós szerepel. Az árvapénztárból kölcsönzők száma a valóságban valamennyivel kevesebb is lehetett. A kimutatásban ugyanis a kölcsönfelvételeket tüntették fel, és nem mindig lehetett megállapítani, hogy több személy kapott kölcsönt, vagy ugyanaz a személy vett fel többször kölcsönt. Az eltérés azonban nem számottevő, tehát az eredményt lényegében nem befolyásolja. (8–9. táblázat)

30 MNL BaML XI.605.j. Mágocsi uradalom O 84.

31 MNL BaML XI.605. g. O Árvákkal kapcsolatos iratok, 1824. évi számadás.

32 KAPOSI, 1989. 351.

8. táblázat Adósok lakhelye a kimutatásokban (1813–1815)³³

Adós lakhelye/ fő	Pécsváradi uradalom 1814	Bozsoki uradalom 1813	Versendi uradalom 1815	Mágocsi uradalom 1814	Összesen	Összes/%
Helyben	169	558	368	156	1251	86,9
Uradalomban	23	66	43	14	146	10,1
Kerületben	1	7	3		11	0,8
Kerületen kívül Baranya	2	5	20	1	28	1,9
Tolna vármegye		2	1		3	0,2
Bács vármegye		1			1	0,1
Összes	195	639	435	171	1440	100,0

9. táblázat Adósok lakhelye a kimutatásokban (1822–1829)³⁴

Adós lakhelye/ fő	Pécsváradi uradalom 1815– 1829	Bozsoki uradalom 1825	Versendi uradalom 1822	Mágocsi uradalom 1822	Összesen	Összes/%
Helyben	90	350	226	101	767	72,0
Uradalomban	74	136		33	243	22,7
Kerületben	4	11	1		16	1,5
Kerületen kívül Baranya	8	2	13	2	25	2,4
Tolna	1	3			4	0,4
Nincs adat	11				11	1,0
Összes	188	502	240	136	1066	100,0

Az 1813–15-ös és az 1822–29-es időpontban az adósok nagy többségben az illető uradalom területén laktak. Az 1813–15-ös kimutatásban a helyben, illetve uradalomban lakók aránya 97%, ez az arány mintegy tíz évvel később 94,7%-ot tesz ki. A pécsváradi kerületen kívül lakó adósok száma ugyan kicsit csökkent (32-ről 29-re), de az arányuk emelkedett, 2,2%-ról 3,8%-ra. Ha az uradalmon kívül lakó összes adós számát összehasonlítjuk, jelentéktelenül ugyan, de a számuk 43-ról 45-re, az arányuk 3%-ról 4,3%-ra emelkedett. Holott nem kétséges, hogy a távollakó adósoknak kihelyezett pénz kevésbé lehetett biztonságban.

33 MNL BaML XI.605. f. Pécsváradi uradalom O 80. 1814. március 20. g. Bozsoki uradalom O 80. 1813. október 1. h. Versendi uradalom O 80. 1815. május 1. j. Mágocsi uradalom O 80–82. 1814. március 19.

34 MNL BaML XI.605. f. Pécsváradi uradalom O 81. 1815–1829. 1829. szeptember 21. g. Bozsoki uradalom O Adósok kimutatása 1825. április 14. h. Versendi uradalom O 1822. május 17. j. Mágocsi uradalom O 88. 1822. december 31.

Az adósoknak csak a kamatot kellett törleszteni évente, a tőke visszafizetése a nagykorú árva kifizetésekor vált esedékessé. A túl régi kölcsönök kockázatosak voltak, az időközben elszegényedett adóstól nehezen lehetett behajtani a tőkét. Kaposi Zoltán kutatása szerint „a Somogy megyei vrászlói uradalomban 10–12 évet is elért egy-egy kölcsön időtartama.”³⁵

A mágocsi uradalomban 1821-ben az adósságok több mint a fele (56,1%) 11 évesnél régebbi volt. (10. táblázat)

10. táblázat Az adóslevelek évek szerinti megoszlása a mágocsi uradalomban (1821)³⁶

Adóslevelek ideje	Évkör	Darab	%
5 éven belüli	1816–1820	48	11,8
6–10 éves	1811–1815	131	32,1
11–15 éves	1806–1810	180	44,1
16–20 éves	1801–1805	44	10,8
21–25 éves	1796–1800	5	1,2
Összesen		408	100,0

A versendi uradalomban 1815-ben 435 darab, 1822-ben 279 darab adósságlevélet tartottak nyilván. A két nyilvántartást összevetve azt tapasztaljuk, hogy míg 1815-ben a kölcsönök 84,8%-át 10 éven belül vették fel, addig 1822-ben a 10 éven belüli kölcsönök 78,5% -ot tettek ki. 1815-ben a legrégebbi adóslevél 20 éves volt, 1822-ben 25 éves adóslevelet is találunk. Pozitív változás, hogy a kötelezvény nélküli kölcsönök hatról kettőre csökkentek. (11. táblázat)

11. táblázat Az adóslevelek évek szerinti megoszlása versendi uradalomban (1815, 1822)³⁷

Versendi adóslevelek ideje	Évkör 1815-ben	Darab	%	Évkör 1822-ben	Darab	%
5 éven belüli	1811–1815	219	50,3	1818–1822	100	35,8
6–10 éves	1806–1810	150	34,5	1813–1817	119	42,7
11–15 éves	1801–1805	50	11,5	1808–1812	39	14,0
16–20 éves	1796–1800	10	2,3	1803–1807	16	5,7
21–25 éves				1798–1802	3	1,1
Kötelezvény nélkül		6	1,4		2	0,7
Összesen		435	100,0		279	100,0

35 KAPOSI, 1989. 351.

36 MNL BaML XI.605.j. O 87. 1821. 09. 26.

37 MNL BaML XI.605.h. Versendi uradalom O 80. 1815. május 1. O 1822. május 17.

Az Utasítás szerint a kölcsönöket minden esetben be kellett táblázni.

A pécsváradi uradalomban az 1815–29. évi kimutatásban 188 kölcsön szerepel, ebből 79-et betábláztak, 109-et nem. A betáblázatlan kölcsönök összege 5648 forint. Összesen 20 esetben a feleség is aláírta a kötelezvényt, mindent összevetve 101 kölcsön (53,7%) se betáblázva nem lett, sem a feleség aláírása nem szerepelt a kötelezvényen.

A versendi uradalomban 1822-ben 240 adós kölcsönzött összesen 37 178 forintot. Az uradalom területén 226-an laktak, egy adós élt a kerületen belül, 13-an a pécsváradi kerületen kívül. A 13 kerületen kívül élő adós összesen 1858 forintot kölcsönzött.

A 240 adós közül csupán 22 adósnak táblázták be a tartozását összesen 4844 forint összegben, a 13 kerületen kívüli közül csak kettőnek. A legalacsonyabb betáblázott tétel 20 forintot, a legmagasabb 1077 forintot tett ki.³⁸

A bozsoki uradalomban 1829-ben készült egy összesítés, amely összeg határonként felsorolja a betáblázatlan adósságokat. Eszerint 100 forint alatti kölcsönből 85 tétel, 200 forint alatti kölcsönből 98 tétel, 300 forint alatti kölcsönből 21 tétel és 300 forint feletti kölcsönből 35 tétel nem volt betáblázva. (12. táblázat)

12. táblázat Betáblázatlan kölcsönök a bozsoki uradalomban (1828)

Kölcsön összege	Kötelezvény kelete	Kötelezvény/db	Adósság/forint
100 forint alatt	1819–1828	85	7108
101–200 forint	1823–1828	98	14 800
201–300 forint	1824–1828	21	5181
301–400 forint	1823–1828	14	4900
401–500 forint	1822–1828	12	4971
501 forint felett	1823–1829	9	8028
Összesen		239	44 988

Az 1829-ben nyilvántartott betáblázás nélkül kikölcsönzött pénz összege 44 988 forint. Az 1828-as évi bozsoki árvaszámadás adata szerint az összes árvatömeg 57 642 forintot tett ki. Ha feltételezzük, hogy az egész összeget kikölcsönözték, akkor is a kölcsönök 78%-a nem lett betáblázva. Az 1810-es Utasítás ellenére tehát nem vált gyakorlattá a kölcsönök betáblázása még az 1820-as évek végére sem. A betáblázatlan kölcsönök között pedig kifejezetten nagy összegek is szerepelnek, egy 1749 forintos kölcsönt például 1825-ben, egy 1539 forintos kölcsönt 1829-ben adtak ki betáblázás nélkül.

Egy-egy árva tömegéből többen kölcsönöztek, például egy 600–800 forintos tömegből 20–21-en, ugyanakkor egy-egy adós több tömegbe is tartozott.³⁹

38 MNL BaML XI.605. h. O 1827. 30., 31. melléklet.

39 A pécsváradi uradalom adósai közül 32-en több helységben lévő árvatömegből is kölcsönöztek. Két községből 17-en, három községből nyolcan, négy községből hárman,

Az 1813–15. évi adósok kimutatásában összesen 1440 adós 97 785 forintot vett kölcsön. Az összegek a 2–3 forinttól 3320 forintig terjedtek. A kölcsönök 85%-a 100 forintnál alacsonyabb, 96,9%-uk 300 forintnál alacsonyabb volt.

Nagyobb összegű kölcsönök csak szórványosan fordultak elő. A kölcsönök 0,4%-a, (5 darab) haladta meg az 1000 forintot, ezek átlaga 1600 forintot tett ki. (13–14. táblázat)

13. táblázat Kölcsönvett összegek nagysága szerinti száma a kimutatásokban (1813–1815)⁴⁰

Kölcsön/forint	Pécsváradi uradalom	Bozsoki uradalom	Versendi uradalom	Mágocsi uradalom	Összesen	Összes/%
50 forint alatt	135	400	273	120	928	64,4
51–100	36	135	97	32	300	20,8
101–150	8	51	22	2	83	5,8
151–200	6	16	15	6	43	3,0
201–250	2	15	8	2	27	1,9
251–300	3	3	8	4	18	1,3
301–500	4	13	9	3	29	2,0
501–1000	1	5	1		7	0,5
1001 felett		1	2	2	5	0,3
Összesen	195	639	435	171	1440	100,0

14. táblázat Kölcsönvett összegek nagyság szerinti összege a kimutatásokban (1813–1815)⁴¹

Kölcsön/forint	Pécsváradi uradalom	Bozsoki uradalom	Versendi uradalom	Mágocsi uradalom	Összesen	Összes/%
50 forint alatt	3333	9597	6397	2943	22 270	22,8
51–100	2756	9718	6930	2515	21 919	22,4
101–150	1032	6121	2890	274	10 317	10,6
151–200	1060	2805	2846	1106	7817	8,0
201–250	482	3203	1797	475	5957	6,1

öt községből négyen. MNL BaML XI.605.f. Pécsváradi uradalom O 81.1814. március 20.
40 MNL BaML XI.605. f. Pécsváradi uradalom O 80. 1814. március 20. g. Bozsoki uradalom O 80. 1813. október 1. h. Versendi uradalom O 80. 1815. május 1. j. Mágocsi uradalom O 80–82. 1814. március 19.

41 MNL BaML XI.605. f. Pécsváradi uradalom O 80. 1814. március 20. g. Bozsoki uradalom O 80. 1813. október 1. h. Versendi uradalom O 80. 1815. május 1. j. Mágocsi uradalom O 80–82. 1814. március 19.

Kölcsön/forint	Pécsváradi uradalom	Bozsoki uradalom	Versendi uradalom	Mágocsi uradalom	Összesen	Összes/%
251–300	807	820	2274	1186	5087	5,2
301–500	1542	4240	3439	1298	10519	10,7
501–1000	602	4261	1000		5863	6,0
1001 felett		1419	2247	4370	8036	8,2
Összesen	11614	42184	29820	14167	97 785	100,0

Az 1822–1829. évi kimutatásban összesen 1066 kölcsönlevél szerepel, a kölcsönök összege 142 135 forint. Az összes kölcsön 64%-a 100 forintnál kisebb volt, több mint 90%-uk a 300 forintot sem érte el. A kölcsönök 1%-a haladta meg az 1000 forintot, a 10 kölcsön átlaga 1750 forintot tett ki. (15–16. táblázat)

15. táblázat Kölcsönvett összegek nagyság szerinti száma a kimutatásokban (1822–1829)⁴²

Kölcsön/forint	Pécsváradi uradalom	Bozsoki uradalom	Versendi uradalom	Mágocsi uradalom	Összesen	Összes/%
50 forint alatt	89	193	62	49	393	36,9
51–100	44	131	74	44	293	27,5
101–150	13	70	29	15	127	11,9
151–200	9	40	27	10	86	8,0
201–250	5	22	10	8	45	4,2
251–300	7	12	11	1	31	2,9
301–500	10	22	14	7	53	5,0
501–1000	6	9	11	2	28	2,6
1001 felett	5	3	2		10	1,0
Összesen	188	502	240	136	1066	100,0

42 MNL BaML XI.605. f. Pécsváradi uradalom O 81. 1815–1829. 1829. szeptember, g. Bozsoki uradalom O Adósok kimutatása 1825. április 14. h. Versendi uradalom O 1822. május 17. j. Mágocsi uradalom O 88. 1822. december 31.

16. táblázat Kölcsönvett összegek nagyság szerinti összege a kimutatásokban (1822–1829)⁴³

Kölcsön/forint	Pécsváradi uradalom	Bozsoki uradalom	Versendi uradalom	Mágocsi uradalom	Összesen	Összes/%
50 forint alatt	2340	5360	1853	1619	11172	7,9
51–100	3671	9221	5800	3348	22040	15,5
101–150	1614	8811	3567	1872	15864	11,2
151–200	1688	6903	5007	1711	15309	10,8
201–250	1203	5017	2263	1832	10315	7,2
251–300	1983	3349	3124	274	8730	6,1
301–500	4279	8890	5733	2787	21289	15,0
501–1000	4388	6591	7777	1158	19914	14,0
1001 felett	11470	3978	2054		17502	12,3
Összesen	32636	58120	37178	14201	142135	100,0

A két időpontban készült kimutatást összevetve több lényeges különbséget láthatunk. Az összes kölcsönadott pénz közel másfélszeresére nőtt, a kölcsönök száma viszont háromnegyedére csökkent. Ebből következően a kölcsönösszegek lényegesen nagyobbak lettek. Az 1813–1815-ös kimutatásban a kölcsönök 96,9%-a 300 forintnál alacsonyabb, az 1820-as években a kölcsönök 96,4%-a 500 forintnál alacsonyabb. A két legmagasabb kölcsönösszeg között nincs túl nagy különbség (3320 és 4125), viszont az 500 és 1000 forintos kölcsönök száma az 1820-as évek megkétszereződött (7-ről 28-ra emelkedett), az összege pedig majdnem három és félszeresére nőtt. Az átlagos kölcsön az 1810-es években 68 forint, az 1820-as években közel a duplája, 133 forint lett.

Az árvatömeg több kicsi részletben, több adósnak való kölcsönzése részben a biztonságot szolgálta. Ugyanakkor nehezítette a hitelek átláthatóságát. 1813-ban a bozsoki uradalom árvaszámadásának felülvizsgálatakor az egyik kifogás az árvatömegek túl sok kisebb összegben való kikölcsönzése volt. Káldy Sándor fiskális véleménye szerint nem kis részletekben, hanem jelentősebb összeget megbízható adósoknak, betáblázva kellene kikölcsönözni.⁴⁴ A bozsoki uradalom kölcsöneinek száma az 1813. évi 639-ről 1825-re 502-re csökkent, de még így is a kerület összes kölcsönének a felét, az összege viszont csak a harmadát jelenti. A kölcsönök átlaga a mágocsi uradalomban a legalacsonyabb, 104 forint, a bozsoki uradalomé 116 forint, a versendi uradalomé 155 forint és a pécsváradi uradalom a legmagasabb, 174 forint.

43 MNL BaML XI.605. f. Pécsváradi uradalom O 81. 1815–1829. 1829. szeptember, g. Bozsoki uradalom O Adósok kimutatása 1825. április 14. h. Versendi uradalom O 1822. május 17. j. Mágocsi uradalom O 88. 1822. december 31.

44 MNL BaML XI.605. i. R Úriszéki jegyzőkönyv 2/1813. november 22.

Bár a kölcsönösszegek több mint 90%-a kifejezetten alacsonynak számított még az 1820-as években is, egy-egy adósnak több kölcsöne is lehetett. A meglévő adósság nem jelentett kizáró okot az újabb hitel kérésekor. Így meglehetősen magas összeghez is hozzá lehetett jutni törvényes alacsony kamattal, ráadásul hosszú lejárattal, csak kamatfizetéssel. Az árvapénztárból való kölcsönzés népszerűnek is tűnhetett, az árvatömegek 90–95%-át folyamatosan kölcsönadták, a visszafizetett adósságok szinte pár napon belül új gazdára találtak.

Összegzés

Az árvavagyon kezelését két fontos, egymással ellentétes szempont irányította: a vagyon szaporítása, kamatoztatása, illetve biztonságos megőrzése. Egyfelől a pénz minél gyorsabb és a lehető leghosszabb időre való kikölcsönzése, másfelől többször rövid időre, több kisebb részletben, több adósnak való kiadása tűnt célszerűnek. E két ellentétes elvárásnak nehezen lehetett megfelelni.

A közalapítványi kerületben az árvaügy az 1813–1815 közötti időszakban még gyerekcipőben járt. Ekkor vették át az uradalmi tisztek az árvák ügyét a községi előjáróktól, ekkor tekintették át az árvák vagyonát, az árvák helyzetét. Az 1810-ben kiadott helytartótanácsi Utasítás szorgalmazta a közalapítványi kerületben lévő uradalmak egységes ügyintézését, felhívta a figyelmet több olyan kérdésre, amely az árvák ügyét szolgálta. Ez mindenképp üdvös volt az árvák számára.

Az előírások azonban csak lassanként kezdtek meghonosodni. Az árvavagyon sürgős leltározása, becslése, elárverezése az Utasításban rögzített szabályok szerint zajlott. Az árvapénztárban őrzött árvatömegeket a lehető leghamarább kikölcsönözték. A pénzkölcsönzésről a kötelezvényeket is kiállították. A kölcsön előírás szerinti betáblázása azonban az esetek nagy többségében már elmaradt. Ugyancsak elmaradt az adós körülmények megítélése. Uradalmon, sőt kerületen kívüli adósok is kaphattak nagyobb összegű kölcsönt anélkül, hogy az illető ingatlan vagyonának utánanéztek volna, és arra betáblázták volna az adósságot. Az adóslevelek több évtizedesek is lehettek anélkül, hogy a tőke megfizetését bárki sürgette volna.

Az árvák nyilvántartása is hagyott kívánnivalót maga után. Az árvák mintegy 16%-ának nem ismerték hollétét, ideértve a katonákat is. A nagykorú, házas árvák, valamint az elhunyt árvák pénzének kifizetését nem szorgalmazták. Azonos árvaszámadási főkönyvet, űrlapokat használtak, ugyanakkor az egyes uradalmakban mégis számos egyedi vonást tapasztalhatunk. Az árvavagyon leltározása, pénzkezelése, kamatra való kiadása az árvapénztárak kezelőjétől, a tisztartótól függött, a személye nyomot hagyott az egységes ügyintézésen is.

FORRÁSOK JEGYZÉKE

- MNL BaML = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára
 IV.1.i. Baranya vármegye nemesi közgyűlésének úrbéri iratai
 XI. 605. Pécsváradi közalapítványi kerület levéltára
 XI. 605. a.2. Főtisztí kútfős iratok
 XI. 605. f. Pécsváradi uradalom iratai
 XI. 605. g. Bozsoki uradalom iratai
 XI. 605. h. Versendi uradalom iratai
 XI. 605. i. Pécsváradi fiskális iratai
 XI. 605. j. Mágocsi uradalom iratai
 XI. 605. l. Vajszlói uradalom iratai

IRODALOMJEGYZÉK

- Degré Alajos: Úriszéki peres eljárás a Déldunántúlon a XVII–XIX. században. In: Levéltári Közlemények, 32. 1961. 101–128.
 Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Budapest, 1980.
 Kaposi Zoltán: Az árvapénztári iratok forrástörténeti jelentősége. In: Rendi társadalom-polgári társadalom 2. Gyula, 1989. 347–356.
 Kaposi Zoltán: A falusi hitelélet néhány sajátossága. In: Aetas. 1992. 4. 34–43.
 Mezey Barna (szerk.): Magyar jogtörténet. Budapest, 2003.
 Somorjai Szabolcs: Hiteltörténet a be- és kitáblázási jegyzőkönyvek alapján a 18. század második és a 19. század első felében. Budapest, 2014. Doktori disszertáció. (<http://doktori.btk.elte.hu/hist/somorjaiszabolcs/diss.pdf>)
 Zsoldos Ignác: Szolgabírói hivatal. Közrendtartási rész. Reform. Főiskola, Pápa, 1842.

Judit Borsy: Caring for Orphans in the Manors of the Pécsváradi Public Foundation District in Baranya County in the First Quarter of the 19th Century

One of the most important areas in manorial care was the question of orphans. The manor dealt with placing orphans and preserving their properties. The first censuses of orphans made between 1813 and 1815 in the Pécsváradi Public Foundation District allow us to examine 944 orphans of the four manors from different aspects.

On the other hand, the orphans' trust fund served as a kind of credit institution, those applying for credit could get long-term loans paying the legally set interest of 6%. In 1810 the regulation by the Locotenential Council exactly defined how and who could be given a loan from the orphans' trust fund.

HORVÁTH ISTVÁN

„AZ ÉSZ IPAR – JÓ REND – TAKARÉKOS ÉLET A GAZDÁLKODÁSBAN CSUDÁKAT TEHET” AZ IPARDÍJ BEVEZETÉSE A PÉCSI PAPNEVELŐ INTÉZET URADALMÁBAN

A Pécsi Papnevelő Intézet uradalma 1736-ban a pécsi klérus birtokainak felosztásával jött létre. A királyi adományozó levél és a pécsi klérus birtokait felosztó egyezség értelmében az uradalom jövedelmét a felállítandó Papnevelő Intézet felépítésére és fenntartására, vagyis a tanárok fizetésére és a növendékek ellátására kellett fordítani, természetesen az uradalom működtetése mellett. Így a birtok célvagyonnak számított, nem beszélhetünk profitorientált gazdálkodásról. Ebből adódóan kevésbé volt nyitott az újításokra, mint általában a világi uradalmak, gazdálkodása alapvetően a jobbágyság feudális szolgáltatásaira épült, a robotra, a kilencedre és a tizedre: „a dézsma, minden tetemes költség nélkül bőven jövedelmezett”.¹ A saját kezeléssel majorsági földeken alapvetően önellátásra termelt, az itt megtermelt javakkal folytatott kereskedelem csak mellékes szerepet játszott. Az uradalmi bevételek megoszlása is ezt tükrözi, a feudális időszakban a bevétel 25–55%-a származott a dézsmába beszedett gabona és bor kereskedelméből, a fennmaradó részt pedig az egyéb bevételek, mint például bérleti díjak, fa, mezőgazdasági termékek – főként a gypjű –, téglák és cserép eladásából származó jövedelmek adták.

A jobbágyszabadítás után a megváltozott jogi és gazdasági viszonyok között sem módosult alapvetően a gazdálkodás szemlélete: továbbra is csak az önellátás volt az uradalom legfőbb célja. Ez több okból is következett. Egyrészt mint fentebb említettem, a birtok célvagyonnak számított, a jövedelmét a fentiek szerint kellett felhasználni. Másrészt a birtok egyházi jellegéből adódóan sajátos irányítási mód alatt állt: az uradalmat irányító prefektusok klerikusok voltak, akik számára csak további feladatot, terhet jelentett az uradalom vezetése, arról nem is szólva, hogy a káptalan belső hierarchiája szerint mindig a legutóbb kinevezett kanonok töltötte be a prefektusi tisztséget, nem pedig a szakértelem vagy tehetség alapján jelölték ki őket. Időnként jó gazdasági érzékkel megáldott személy került a prefektusi székbe – például a 19. század közepén Vörös Mihály vagy Král József –, amely mindig fellendülést idézett elő az uradalom gazdaságában. Emellett minden bizonnyal az is hátráltathatta az igazán eredményes gazdálkodást, hogy egy-egy prefektus csak rövid ideig, általában néhány évig töltötte be a tisztséget.²

Král József gazdasági szemléletével és gyakorlatiasságával kiemelkedett prefektus társai közül. A Papnevelő Intézet és az uradalom neki köszönhetette, hogy a

1 PKL Sem. 139. Fasc. Král József kanonok véleménye az úrbériség megszüntetéséről.

2 HORVÁTH, 2016. 25–26.

jobbágyfelszabadítást követő gazdaságilag nehéz években nem szorult külső segítségre, kölcsönre, hanem anyagilag és gazdaságilag is megerősödve került ki belőle.³ Král gazdasági érzéke már korábbi Papnevelő Intézeti vicerektorsága alatt is megmutatkozott, Král több gazdasági javaslatát nemcsak Foith Henrik akkori prefektus, hanem az uradalom gazdálkodását felügyelő székeskáptalan is elfogadta.

Első megvalósult javaslata a juhászat modernizálása volt 1829-ben. Javaslataira az őshonos magyar fajtából álló nyájakat eladták, és a somogyiszi Hunyadi uradalomtól vásárolt merinói juhokkal kezdték meg a jobb minőségű gyapjút adó juhászatot. Ehhez kapcsolódott a juhász fizetésének megváltoztatása a következő évben. Korábban az uradalmi juhász készpénz és természetbeni juttatása mellett minden 100 uradalmi juh után 15 sajátot tarthatott az uradalmi nyájjal együtt. A merinói állomány védelme miatt megszüntette a juhásznak a saját birka tartását, helyette minden juhászathoz kapcsolódó jövedelemből, így az eladott gyapjúk, mustrabirkák, dögbőrök árából 10 százalékot kapott, így nagyobb bevétel esetén a juhász is többet kapott.⁴ Javaslataira a veszteséges uradalmi sertéstartást és pálinkafőzést is beszüntették 1830-ban.⁵

Král kanonok először 1828-ban javasolta az ipardíj bevezetését, amelyet azonban ekkor még a székeskáptalan elutasított.⁶ Az ipardíj azt jelentette, hogy az alkalmazottak az uradalom tiszta jövedelmének egy előre meghatározott részét jutalmul magkapták, amivel az uradalmi alkalmazottakat eredményesebb gazdálkodásra lehetett volna ösztönözni. A Král kanonok által ipardíjnak nevezett fizetésekiegészítést más uradalmakban, ahol bevezették ezt a gazdálkodást ösztönző fizetési módot „száztőlizálásnak” vagy „procentuationak” nevezték. A rendelkezésre álló adatok szerint a Széchényi család birtokain, a Serényi, a Czindery és a kéthelyi Hunyadi uradalomban vezették be ezt a gazdálkodást ösztönző fizetési módot. A Hunyadi uradalomban például minden eladott állatért, gabonáért és bo-

3 Král Antal József a Somogy vármegyei Berzencén született 1788. február 22-én. Anyai nagybátya, Somogyi Sándor mosdósi plébános taníttatta, valószínűleg az ő hatására lépett a papi pályára. Pécsi szemináriumi tanulmányait 1811-ben fejezte be, majd a sásdi plébániára került káplánnak. Innen hamarosan Pécsre helyezték székesegyházi karkáplánnak. 1815–1831 között a Papnevelő Intézet vicerektora, 1831-től Abaligetén, majd 1845-től Kővágószőlősen volt plébános. Az egyházi hierarchiában is fokozatosan egyre magasabbra emelkedett, esperes, 1836-tól tiszteletbeli kanonok, majd 1847-től mesterkanonok, 1851-ben címzetes apát, 1854-ben általános helynök, 1859-ben éneklő kanonok, 1861-ben pedig címzetes szkopjei püspöknek nevezték ki. 1863. október 15-én hunyt el. Már életében országos ismertségre tett szert jótekonysága révén, támogatta a szegényeket és az árvákat, és végrendeletében is jelentős alapítványokat hagyott erre e célra. BRÜSZTLE, 1876. 16–17., 1879. 433–438.; Nemzeti Ujság 1846. július 17. 447.

4 PKL Sem. 93. Fasc. 9/b. No.; PKGYJKV 300/1830.; HORVÁTH, 2016. 292–295.

5 PPL 376/1830.

6 PKL Sem. 140. Fasc. Král József véleménye az ipardíj hasznáról.

ért bejött készpénz 1%-át kapta meg az uradalom tisztikara, amit a következők szerint osztottak fel: a tiszttartó az egy százaléknak a 14/32, a számtartó 9/32, az ispán 4/32, az ellenőr 2/32, az írnok pedig 1/32 részét kapta.⁷ Az egyházi birtokok némelyikén is alkalmazták ezt később, például az egri érsek uradalomban 1859-ben vezették be a Károlyi uradalomban használt rendszer alapján.⁸

A Papnevelő Intézet uradalmában korábban egyes alkalmazottak a fizetésük és tőségük volt egyéb plusz jövedelemre is szert tenni. A tiszttartó minden szerződés megkötésekor, a kontraktus „lepecsételéseért” jutalomban részesült. Ezt az összeget az uradalomtól vásárló személy fizette és az összeg nem lehetett kevesebb, mint 10 és több, mint 400 forint. A számtartó a kezelése alatt álló alapítványok, továbbá minden eladott termény után szerény jutalmat kapott. Hasonló juttatásban részesült a kulcsár és a vadász is minden eladott termény után. Az uradalmi hajdúknak lehetőségük volt arra, hogy a szolgálati helyükön a bor- és pálinkaárusítás jogát bérbe vegyék.⁹ Természetesen ez visszaélésekre is lehetőséget adott, a tisztek ösz-

szebeszelhettek a vásárlókkal az uradalom kárára. Ezt a díjazási rendszert akarta megváltoztatni Král József, hogy az ipardíj által jobb és eredményesebb munkára ösztönözze az alkalmazottakat. Húsz évvel később ismét benyújtotta az ipardíj tervét, mely ekkor – nyilván a megváltozott gazdasági körülmények miatt – már elnyerte a székeskáptalan tetszését, és 1849. október elsejei hatállyal be is vezették mindhárom, a káptalan irányítása alatt álló – káptalani, székesegyházi és szemináriumi – uradalomban.¹⁰

Az ipardíj ezt követően a következők szerint alakult a Papnevelő Intézet uradalmában. Minden megtermett pozsonyi mérő őszi gabona után 2 krajcár, minden tavaszi után 1 krajcár, minden akó must és öl fa után 3–3 krajcár volt az ipardíj, amelyből természetesen a vetőmagot levonták. A készpénzjövdelem – eladott téglá, cserép, takarmány, bérleti díjak, stb. – utáni ipardíj az uradalmi pénztárban maradt tiszta nyereség ötvened része volt. A fennmaradt iratok tanúsága szerint a készpénz utáni ipardíjban hamarosan változtatás történt: az uradalmi kasszában maradt tiszta nyereségnek nem az ötvened, hanem a tized részét kapták meg az alkalmazottak.¹¹

Az ipardíj összegét két egyenlő részre osztották fel az alkalmazottak között: a tisztek kapták az egyik felét, a szolgák pedig a másikat. Mindkét részből az uradalom visszatartott 25–25 forintot, amit az egyes csoport legszorgalmasabb dolgozója kapott jutalomképpen. A legügyesebb tisztet a prefektus nevezte meg, a szolgálók

7 GALGÓCZI, 1855. 184–187.; KÁLLAY, 1980. 117.

8 MNL HML XII-3/E-192. nd.

9 HORVÁTH, 2006, 77–95

10 PKGYJKV 49,59,69/1849.

11 PKL Sem. 143. Fasc. 21/1851.

közül pedig a prefektus, a vicerector és a tisztek titkos szavazáson választották ki a legszorgalmasabbat. A fennmaradó összeget a két csoportban egyenlő arányban osztották fel – amivel az irigységet és a bosszúvágyat igyekeztek elkerülni –, de ha valaki gondatlan, „hívtelen” volt, akkor az ő részét a társai kapták meg.¹²

Az ipardíj összege a bevezetés évében, 1849-ben 1037,28 forint volt, ezt az összeget a prefektus 1100 forintra kerekítette fel. A következő évben 1746 forint volt az ipardíj, de ezt is felkerekítette Král prefektus 1800 forintra.¹³ A tiszteknek járó 875 forintot hat részre osztották fel, egyenként 125 forint juttatásban részesültek, míg az altiszteknek, szolgálknak járó összeget 15 részre osztották fel, így személynként 58 forintot kaptak. Ebben az évben a tisztek közül Frereisz Ferenc kádármester, a szolgálk közül pedig a béreseket kapták a 25–25 forintos külön jutalmat. Az ipardíj összege az 1850-es évtized első felében a gazdasági helyzettől függően 400 és 2700 forint között mozgott.¹⁴

Ezzel a rendszerrel az uradalom érdekelté tette az alkalmazottakat a gazdálkodásban, aminek eredményeképpen az uradalom bevétele a robot és dézsma 1848-as elvesztése ellenére is növekedett. A ipardíj rendszert az 1870-es évtizedben átalakították, a két csoport helyett négy csoportra osztották fel az alkalmazottakat. Az első rendű csoportba az aligazgató, a tisztartó és a számtartó tartozott, az évi ipardíjnak a 14/30 részét osztották fel az érintettek között. A másodrendű csoportba a két ispán a fővadász és a kádármester tartozott, ők az éves ipardíj 7/30 részén osztoztak. A harmadrendű csoportba a kulcsár, az alvadász, az alkádár és a juhász tartozott, az ipardíj 3,5/30 részén osztoztak. A negyedrendű csoportban a hajdúk béresei, erdőkerülők, vincellérek tartoztak, a tizenkét fős csoport az ipardíj 5,5/30 részén osztoztak.¹⁵ Az ipardíj további sorsáról sajnos több forrással nem rendelkezünk, így a további sorsáról, esetleges megszűnéséről nincs információnk.

12 PKGYJKV 69/1849., HORVÁTH, 2016, 225–227.

13 PKL Sem. 143. Fasc. 21/1851.

14 PKL Sem. 173. Fasc. Párhuzamos gazdasági mérleg 1850–1856.

15 PKL Sem. 185. Fasc. 198/1871. 188., Fasc. 244/1874. 189., Fasc. 217/1875.

MELLÉKLETEK

„Az Ipardíj eránt némelly észrevételek a Pétsi Semináriumnra nézve”¹⁶

Meg állapítva lévén a Fő Tisztelendő Káptalan által a gazdasági Ipar-díj, vagy procentuáció a Tiszteknek, és szolgálknak, minthogy a helyzeti körülmények különböznek, én a Semináriumnál úgy kívánnám és kérném azt módosíttatni, hogy a Kész-pénzbéli jövedelemre is terjesztessék ki.

Mert 1., Ugy rémlik előttem, hogy ez a procentuáció sok Embernek föl-nyittya szeméit, és megláttya: hol? és mikor? lehet valamit beszerezni, és okossan meggazdálkodni, a körülmények sokszor nagy hasznót, de nagy kárt is tehetnek, mire mindenkor, és mindenütt ügyelni kell.

2., Itt a gabona, a bor, öl fa, és más természetmennyek nem osztatnak föl, hanem egy helyre takaríttatnak, és ha valami marad; pénzre fordíttatik, mit Ipar-díj reményje mellett néha talán drágábban is lehetne eladni, vagy nagyobb haszonra fordíttani.

3., Ezen Intézetben, az urodalmi, de kivált a házi Contó, költségemésztés nagy, erre mindenütt egy Ember elegendő képpen nem vigyázhat; pedig Illyen Intézetnél sok kitsint meg-lehet kimélni, ha abból a kiméllőnek is valami rész jut. Ez szerént úgy hiszem: nem fogunk 6000 v[áltó] forintot Contókra egy Évben fizetni.

4., A haszonbérletben, el-adásban, vételben, mellékes tekintetnél fogva különbféle kedvezések történhetek az Uraság kárára, de a procentuáció ezen önkényt megszünteti, vagy leg-alább mérsékli.

5., Mérsékli a munkásokra, és nap-számosokra fordítandó költséget is, mert menél több pénz meg-kiméltetik, annál több leszsz, vagy leg-alább lehet jövendő Évre az osztandó Ipar-díj, hol pontossan fizetnek jobb, és olcsóbb szokott lenni a munka.

Ezen okoknál fogva kívánnám, az el-vett bor Deputátum helyett, leg-alább próbára a percentuációt, a pénzbéli jövedelemre-is kiterjeszteni a Semináriumnál, annyi-val inkább mivel ez hol minden jövedelem öszvesíttetik, még nagyobb kiterjedésben hatni fog az Iparra, és kölcsönös örökösre. Így p[éldának] o[káért] ha a Téglának, és cserépnek ezerétől jár az Ipar díj ez ugyan arra serkenti a Tisztet, hogy minél több ezer Téglát, vagy cserepet eladhasson, ha mindgyárt olcsóbban is, de arra nem, hogy azt minél drágábban adgya; és így történik, hogy kedvezésből néha egyik olcsóbban kapja, mint a másik.

Ez a pénzbéli Ipar-díj, v[agy] procentuáció, majd üdövel ki-fogja azt is mutatni: hasznosabb-e az Uraságnak béreseikkel, vagy nap-számosokkal gazdálkodni? vagy talán bizonyos föl-tételek alatt a földeket bérbe, vagy részbe ki-adni? Jobb-e sok szöllőt tartani? vagy inkább, ha jó pincze és elég hordó van, kész pénzen, – midőn jó a termés, válogatva elegendő mustot venni? és így a sok tunya, lusta, és még-is drága nap-számosoktól menekülni. Több hasznót, vagy jövedelmet ad-e a kényes, puha, selymes szőrű merino birka nyáj, melyből a mi legelőnkön, és tájunkon esztendőn-

16 PKGYJKV 69/1849.

ként majd minden 5-dik vagy 6-dik el-döglik, vagy leg-alább meddű marad, v[agy] hasznosabb az erős természetű, középszerű és szőrű, gyapjas birka, melyből csak a 15-dik v[agy] 20-dik szokott el-dögleni. Mert állitson bár valaki arany bányát, de dugába dül, ha nincs belőle haszon, maga magát meg-emésztí. Hozattak Somogyba nem régen Szász országból, némelly arany gyapjas vitézek nagy nyereségre számítván, selyem szőrű birka nyáját, változtatták erőltetve az üzekedés, ellés üdejét hol télre, hol nyárra; addig okoskodtak, míg az egész Szász országi birka nyáj nagy szégyenükre, és kárukra semmivé lett, el-enyészett. A természetet nem lehet erőltetni, a merino birka nyáj nem minden tájra, és nem minden gazdának való.

Ezen nézetek után az Ipar-díj 1849-diki Január 1-ső napjátul kezdve próbára, így lenne meg-határozva, az 1850-dik Évben bé-adandó számadás szerént: a tapasztalás majd ki mutattya, meg-álhat-e? vagy nem?

1. Az Uraság részére be-mért ősz gabonából, minden p[ozsonyi] mérő után lenne az Ipar-díj, v[agy] procentuáció pengő pénzben = 2 krajczár.

2. Tavasziból, minden mérő szem után = 1 krajczár.

3. Borbul, minden akó must után = 3 krajczár.

4. Fából, minden öl után = 3 krajczár.

De le-vonván előbb az el-vetett magot, és mindenből a Deputátumot, miből Ipar-díj nem adatik. Ha pedig részbe adatik-ki valamelly föld, Ipar-díj abból-is jár, mert ott leg-inkább kell örködni, hogy az Uraság járandóságát meg-kapja.

5. Birkászatbul tizedrész a Birkásé volt eddig-is, bujtárok fizetésére.

6. Szénából, és Takarmánybul, bajjos és bizonytalan lévén a számítás, azért marad az Ipar-díj a Kész pénzi jövedelmehez, úgy a Tégla, és cserépből-is.

7. Kész pénzbéli jövedelemből pedig így lenne az Ipar-díj:

Van p[éldának] o[káért] Számadás szerént ezen Esztendőben az Uraságnak öszves jövedelme 23 000 v[áltó] forint.

Le-vonván ebből a., a kamat, vagy vissza fizetett Tőke pénzt = 5000 v[áltó] for[int]

b., az Esztendei bér-fizetést Schema szerént = 8000 v[áltó] for[int]

c., a Contók ki-fizetését, hogy nagyobb vigyázat légyen = 2000 v[áltó] for[int]

Öszvesen: 15 000 v[áltó] for[int]

Ezekből Ipar-díj nem-jár.

Maradna tehát ezeken föllül még = 8000 v[áltó] for[int] Jövedelem, ha minden forintból 2 pengő, vagy-is 50-dik rész adatik Ipar-díjjul, tenne öszvesen = 160 for[int] az az milyen pénzben van számolva a jövedelem, olyanban adatik az Ipar-díj.

És ezen pénzbéli Ipar-díj még a számadásra nézve-is ajánlható. Több szem többet lát. Így a Számadás, az Ipar-díj miatt, bizonyosan hamarabb el-készül.

Ha valamit az Uraság el- vagy ki-ád, szerződés mellett, a contractus irásért jár az illető Tisztnek 10 p[engő] forinttól kezdve, egész 400 p[engő] forintig, minden forint után egy pengő, minek felét a vevő, vagy bérlő, felét pedig az Uraság fizeti; de 10 forinton alul, és 400-on föllül semmi. Minden el-adott mérő gabona után egy krajczárt pengőben, mérő pénzt, és az eladott ölfá mérésért, minden öltől 4 krajczárt

pengő pénzben kap az illető, a vevőtől; a kár tétel, akár hol történnyék bár a szokott be-hajtó, vagy zálog pénz, az illető egyéné, a becsü pénzből pedig Ipar-díj különösen nem adatik, hanem az 50-dik rész közös lészen.

Az egész Ipar-díj, két egyenlő részve osztatnék, felét kapnák a Tisztek, felét pedig a szolgák; mind a Tisztek, mind a szolgák között a maguk része egyenlőképp fölosztandó, ha csak valamelyik hivatás miatt, a reá esendő részt, ítélet szerént el-nem veszti; mi közösen valamennyi között el-osztatik. Külömben a személy vállogatás könnyen irigységet, vagy bosszu vágyat gerjeszthet. Így talán minden Tiszt, minden szolga kölcsönösen örködnék, és iparkodnék a gazdaszatnak egész ki-terjedésében. 1-ször arra: hogy a gazdaszatnak akár melly ágában minél többet gyűjteni; 2-szor tapasztalás leg inkább meg-fog mutatni: ha jó leszsz, meg-marad; ha káros, – örökre elmarad.

Pécsett. Sept[em]ber 1. 1849.

Král praefectus

Szózat az Ipar-díjas Rendszerről (Systemáról) a Pécsi Seminarium Uraság Gazda Tisztjeihez¹⁷

Ime harmadszor osztatik mostan föl Önök között a Jövedelmi Ipar-díj 1851-re, mi nagy nehezen jöhetett létre; hogy ezen Rendszer a Seminariumnak hasznos, a három Évi tapasztalás, és hiteles számadás nyilván bizonyította.

Ha hajdanában a Görögöknél, és Romaiaknál, egy kis borostyán koszorú (jutalom) által, történt nyilvános méltánylás, és köz-Tisztelet, a Tudományoknak, és mesterségeknek remek műveket szült; valljon lehet e arról csak kételkedni-is, hogy a gazdaszat körében ilyen jutalom, vagy Ipar-díj jozan értelmű, és becsületes érzelmű gazdánál – hasonló hatást ne szüljön? és a várakozásnak meg-nefeleljen? Nem azért a reménylett csekély jutalomért, hanem leginkább azért: mert így jobban ki-derül: „ki mire termett? Ki milyen ügyes tehetséggel bír? és minő tiszteletre érdemes; és azért ezen Ipar-díj, mint egy valódi Irány-Tű, a gazdaszatban tett szorgalomra, hívségre, és ebből származott nyilvános bizodalomra mutat; Mi becsületes Embernek leg-nagyobb Jutalom; annyiival inkább: mert ha előbb, míg robot, és dézma jövedelem bőven volt, az Intézet a Tisztséget bőven jutalmazta, és jól táplálta; most a szükség üdejében ezen jótékony Intézetet árván hagyni, és nem gyámolni; legnagyobb hálaadatlanság volna. Valóban csuda, és majd hihetetlen- is, hogy most, midőn se robot, se Dézma, még-is a Seminariumnál több a Tőke pénz, és több az évenkénti Bevétel, mint előbbi Esztendőkben; midőn még robot, és Dézma jövedelem-is volt; pedig úgy van. És ez a Gazda Tisztségnek becsületére szolgál, hogy ezen Jótékony Intézet, melly az Egyháznak, sőt az egész Álladalomnak tulajdona, nem szorul Koldus-Alamizsnára.

Vegyük elő tsak a számadásokat, és nyilván látni fogjuk: hogy a robot és dézma 1848-ban megszűnván, ez által a Seminarium Évenként 50000 v[áltó] forintnál többet vesztett, és még-is illy tetemes veszteség után most több a Bevétel, mint előbb volt.

Ugyan mi lehet ennek valódi oka? Én ezt egyedül az Ipar-díjas Rendszerben rejleni gyanítottam, mert az Uraságnak, ugyazon birtoka, és ugyan azon Gazda Tisztjei és szolgálói vagynak most, mint akkor voltak; tehát vagy most az Ipar, és szorgalom nevelkedett vagy a Jövődelem előbb gondatlanul kezeltetett. Szolgáljon az örök tanuságul arra: mit tehet a Gazdászatan; a megfeszített Ipar, – hívség, – jó Rend, – és ügyes Takarékoság! De szolgáljon ám tanuságul arra-is: mit tettek hát? és mit tehettek volna a Gazda Tiszt Urak? ha előbb tsak így iparkodtak volna, mint most; – pedig ez még tsak kezdet; mit Önök sokkal jobban tökéletesíthetnek, ha akarnak; mert minden üdövel szokott jobban ki-fejlődni.

Pécsett.

Kárl s.k. Kanonok.”

RÖVIDÍTÉSEK

MNL HML = Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára

PKL Sem. = Pécsi Káptalani Levéltár, A Pécsi Papnevelő Intézet Uradalmának Levéltára.

PKGJYJKV = Pécsi Káptalani Gyűlések Jegyzőkönyve

PPL = Pécsi Püspöki Levéltár

IRODALOMJEGYZÉK

Brüsztle, Josephum: Recensio universi cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis. I–IV. Quinque-Ecclesiis, 1876–1880.

Galgóczi Károly: Magyarország, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisticája. Budapest, 1855.

Horváth István: A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának szervezete és működése (1830–1848). In: Pilkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 18. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2006. 77–95.

Horváth István: A Pécsi Papnevelő Intézet Uradalma. Tájhasználat és gazdálkodás (1736–1875). Pécs, 2016.

Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Magyar Országos Levéltár. Budapest, 1980.

István Horváth: „The Intellect Trade – Good Order – Economical Life Can Have Wonderful Effects in Farming.” The Introduction of the Industrial Incentive at the Manor of the Seminary in Pécs

The income of the manor of the Seminary in Pécs had to be spent on its operation, the payment of teachers and the provision of students, naturally, besides running the manor. And so the landed property serving as a trust did not have profit-oriented farming. Being less open towards innovations than secular estates in general, its economic activities were built basically on serfs' feudal dues: „the tithe without any huge expenditure proved abundantly profitable.” The prefects managing the estate were churchmen, for whom running the manor meant only an extra job, an added burden. A prefect usually served in this position for a short time, for a few years. Occasionally, a person with good economic sense took the position of the prefect like József Král in the middle of the 19th century. It was on his suggestions in 1849, that the trade incentive was introduced in the manor, which meant that the employees got a predetermined part of the manor's net income as prize money. With this system the manor made the employees motivated in farming, with the result that the manorial income increased in spite of the loss due to the abolishment of the tithe and corvee in 1848.

ESTERHÁZY MIKLÓS MÓRIC (1855–1925) ÁSZÁRI SZÖLÉSZETÉNEK TELEPÍTÉSE ÉS HELYE A DUNÁNTÚLI HOMOKI SZÖLŐKULTÚRA FILOXÉRAVÉSZ UTÁNI KIALAKÍTÁSÁBAN

Gróf Esterházy Miklós Móric csákvári uradalma végrendelkezés végrehajtásaként 1857-ben ideiglenesen, 1870-ben immár véglegesen kivált a tata-gesztesi uradalomból¹. Az esemény alapjául szolgáló 1854. évi végrendelet három uradalmat választott szét: a tatait (örököse: Miklós Ferenc), a csákvár-gesztesit (örököse: Móric), valamint a pápa-ugod-devecserit (örököse: Pál). A hitbizományi alapító levelet 1875-ben hagyták jóvá.²

Esterházy Miklós Móric (1855–1925) 1890-től haláláig volt a csákvári uradalom tulajdonosa. Ugyan már apja életében (az apa gyámságba helyezésével) 1888-ban átvette az uradalom igazgatását: 50 000 forint évi járadékot ítélt meg számára a gazdasági igazgatásért.³ Sokat tartózkodott szigorúan ellenőrzött uradalmában, politikai karrier csak időlegesen kötötte le, szembe kerülve pártjának alapítóival, rövidesen visszavonult a politikától.⁴

A katolikus restauráció emelte a politika porondjára, annak jelentős alakjaként vagyona jó részét erre áldozta.⁵ Zichy Nándor vezértársaként a Zichy életrajz írója így vélekedett róla: „Nagy vagyont költött a katolikus restauráció érdekében”⁶. Az egyházpolitikai harcok idején 1893-ban a készülő törvények ellen⁷ főrendi ellenzékként, majd az 1894–1895-ben elfogadott, a harcokat lezáró öt törvény⁸ ellen lépett fel. 1891–1897 között a Katolikus Kör elnöke, 1893-tól 1911-ig a Szent István Társulat társelnöke⁹, az 1894. évi katolikus nagygyűlés elnöke, majd a pártta szervezés élharcosa, 1895-ben a Néppárt társelnöke volt.¹⁰

Döntően járult hozzá a konzervatív keresztény nemzeti gondolat térhódításához. Jelentős adományaival segítette 1894-től a Fejérmegyei Napló, majd 1895-ben

az országos hatókörű Alkotmány című lapok alapítását (ezek a lapok számítottak a Néppárt hivatalos lapjának). Ezekben a lapokban és másutt is (különböző álneveken) közügyekkel és egyházpolitikával foglalkozó cikkeket jelentetett meg.¹¹ Fontos megfigyelnünk, hogy Esterházy és Zichy Nándor támogatásával indulhatott el az első országos jelentőségű vidéki lap. A Fejérmegyei Napló 1911-től már napilapként jelent meg (előtte csupán hetente háromszor), s fennállása alatt (1944-ig) a katolicizmus legharcosabb orgánuma maradt.¹²

Esterházy Móric (1881–1960) édesapjáról emlékezve mindezt így írta le: „Amidőn azonban a kormány benyújtotta az egyházpolitikai javaslatokat, édesatyám egyszeriben kilépett politikai izoláltságából és gróf Zichy Nándorral együtt szervezte meg a főrendiházban a javaslat ellenzékét. Édesatyám lakásán alakult meg az Országgyűlési Néppárt, amely az egész országban ellenállást szervezett a javaslat ellen. ...Vándorapostolként járta Zichy Nándorral az országot és népgyűléseken agitált a néppárti eszmék mellett. Édesatyám ekkor alapította meg a Fejérmegyei Napló-t és az ő támogatásával jött létre az Alkotmány is. Mindkét orgánom a Néppárt célkitűzéseit szolgálta.”¹³

A Katolikus Néppártnak, és Országgyűlési Néppártnak is nevezett párt az egyház szociális tanításait és érdekeit Magyarországon elsőként képviselte a Rerum Novarum kezdetű pápai enciklika (XIII. Leó, 1891) szellemében. Így Prohászka Ottokár, később (1905-től 1927-ig) székesfehérvári püspök kezdeményezésével egy időben és hatására született a mozgalom.¹⁴ Esterházy fővárosi palotájában 1894-ben elhatározták a pártalakítást¹⁵: a szociális igazságosság mellett az egyházpolitikai törvények felülvizsgálatát, végső soron az állam keresztény alapokra helyezését tűzték zászlajára.¹⁶ Ehhez célravezető eszközként fejlesztették ki a katolikus világnézeti sajtó orgánumait. Az országos lap, az Alkotmány programját Esterházy Zichy Nándorral közösen alkotta meg. Ez maradt 1919-ig a magyar katolicizmus vezető lapja.¹⁷ Zichy Nándor adonyi birtokos munkájának folytatására hívta az egyházpolitikai törvények miatt ellenzékbe vonultak közé unokaöccsét, a nagylángi birtokos Zichy Jánost, aki az említettek közül legtovább és kormányzati pozícióba is kerülve dolgozott. Kiemelkedő szerepet vitt az alkotmányvédelmi, a konzervatív agrárius, illetve töretlen lendülettel a katolikus egyesületi munkában.¹⁸

1 FÜR, 1968. 217–242., 217.

2 FÜR, 1969. 16.

3 FÜR, 1969. 59.

4 FÜR, 1969. 60.

5 Magyar Katolikus Lexikon III. Esterházy Miklós Móric, 312.

6 BONITZ, 1912. 67–68.

7 BOROVSKY, 1907. 305.

8 Magyar Katolikus Lexikon II. Egyházpolitikai törvények, 941.

9 ERDŐS, 2001. 109.

10 Magyar Katolikus Lexikon III. Esterházy Miklós Móric, 312.

11 Magyar Katolikus Lexikon III. Esterházy Miklós Móric, 312.

12 Magyar Katolikus Lexikon VI. Katolikus magyar sajtó. 369–370.

13 KORNITZER, é. n. (1940.), 130.

14 Magyar Katolikus Lexikon VI. Katolikus Néppárt, 331.

15 BONITZ, 1912. 302.

16 A pártta alakulásról 1894. november 17-én, a Székesfehérvárott tartott katolikus nagygyűlésen történt döntés, az alakuló értekezlet 1895. január 28–29-én zajlott le.

17 Magyar Katolikus Lexikon VI. Katolikus magyar sajtó. 369–370.

18 FARKAS, 1998. 221–236. 226–229.

Zichy Nándor fia, a vajtai birtokos Zichy Aladár maga is néppárti mandátumot szerzett a nagykanizsai kerületben.¹⁹

Esterházy életében és főként gazdálkodásában mindez éppen a filoxéravész utáni válságból való kilábalással esett egybe, és természetesen sokba került. A csákvári uradalom tulajdonosának fontos gazdasági döntése volt tehát uradalma gazdálkodásának jövedelmezősége szempontjából az ászári szőlőtelepítés, az uradalom és a falvak, illetve Csákvár mezőváros földműves népének szociális támogatása szempontjából pedig a csákvári földműves iskola létrehozása.²⁰

A csákvári uradalom

A csákvári majd 62 000 katasztrális holdas hitbizomány gazdálkodási magja a Vértes környékén alakult ki, ám az uradalom hosszan elnyúló területe északnyugat felé, négy megye határában (Fejér, Komárom, Győr, Veszprém) egészen Gönyűig húzódott. 18 falu, egy mezőváros és számos pusztta határára terjedt ki. A birtokállomány 41%-a Fejér megyéhez, 40%-a Komárom megyéhez, 18%-a Győr megyéhez, 1%-a Veszprém megyéhez tartozott.²¹

Elhelyezkedése folytán a birtokállomány majdnem felét (30 000 hold) a házi kezelésben levő erdőbirtok foglalta el. A mezőgazdasági művelés alatt levő résznek viszont éppen döntő hányadát (érthetően, a Csákváron kialakított igazgatási központtól távol fekvő részt, és az 1930-as évekig a közeli Fornapusztát is) kis- és nagybérletbe adták.²²

Az uradalomhoz tartozó falvak nem úrbéres jellegű szőlőhegyeinek összes területe mintegy 1800 kh-ra rúgott²³, hiszen a Vértes környezete hagyományos bormű vidék volt. A területért művelőik 1848 után is bordézsát, vagy hegyvámot adtak. Ebből származott az uradalom bevételeinek mintegy 10–20%-a.²⁴ A hegyközségek egy része már 1848 előtt, más részük ezután megállapodott az uradalommal, hogy pénzben fizetik a jobbágyi járadékot az általuk művelt szőlők után. 1862-ben már csak négy község fizetett természetben (a rossz minőség miatt azonban az uradalom itt is a pénzül való megváltást szorgalmazta).

A szőlőterület örökvltságtát viszont a paraszti közösségek szorgalmazták. Az egyezkedés eredményeként már az 1850–1860-as években, még a törvényes rendezés előtt megszülettek a megváltási egyezségek.

Így viszont az uradalmi bortermelés csak a mintegy 7 kh-as csákvári, már az 1860-as években is öregnek számító uradalmi szőlőből, és az 1890-ben megnyílt

csákvári földműves iskola 3 kh-as új telepítésű, oktatási célokra létrehozott ültetvényéből származhatott. Mindez olyan kevésnek bizonyult, hogy még a csákvári kastélyháztartás szükségleteit sem fedezte.²⁵ Az is jól látszik azonban, hogy az új telepítés termése²⁶ lassan fölülmúlta az öreg szőlő termését. Ugyanakkor a pincészetet változatlan formában tartották fenn, bár már inkább üres hordókat tárolt²⁷, illetve másféle italok (konyak, pálinka, pezsgő) tárolására is szolgált.²⁸

A csákvári uradalom hagyományos szőlő- és borgazdasága az 1880–1890-es évekre az éppen ekkor súlyossá váló filoxéravésztlől függetlenül is válságba került. Az igazi kiutat azonban ekkor már csak a modern szemléletű telepítés jelentette. Könnyen belátható, és a tulajdonosig bezárólag az egykorú tanúk is arra a következtetésre jutottak, hogy ezt a hatalmas lépést csak jó szakemberre lehet bízni. Az is a döntéshez tartozott, hogy nem a filoxéravész okozta pusztítással – a védekezéssel és a regenerálással – foglalkoztak, hanem nagy erővel, és persze költséggel vágtak bele a telepítésbe. Jellemző talán, hogy *telepítés* szavunk új szőlő ültetésére vonatkozóan csak a századfordulótól használatos szakszó: jelentése= új szőlőültetvény létrehozása.²⁹

„A filoxéra elleni háborút folytatni kell, mert ami rossz van a földön, az tökéletesen el nem vész soha.”³⁰ 1896-ban így írt a kertészkedő Jókai a filoxéra pusztításáról, addigra már mindenki egyet is értett vele. A kártevőt már első leírói is vészjóslo néven, *Phylloxera vastatrix*, azaz pusztító filoxéra néven emlegették, a népi elnevezése szőlőgyökértetű, szőlőféreg.³¹

A filoxéra magyarországi felbukkanása (1875, Pancsova) után az első évek ijedelmében csak a fertőzés terjedését akarták megakadályozni. Az erre szolgáló zárlattal és a fertőzött szőlők (1881-től állami kárpótlás melletti) kiirtásával azonban hiába kísérleteztek. A válság mélypontján, az 1890-es években mutatkoztak jobb megoldások.

A gyérítés eszközeként a szénkénegezést ajánlották, 1886-tól gyárat, majd országsszerte szénkéneg raktárakat hoztak létre, s az eszközöket jutányos áron bocsátották a szőlőbirtokosok rendelkezésére, gyérítési mintatelepek és tanfolyamok létesültek.³² Ez sokkal fontosabb intézkedésnek bizonyult, mint a zárlat és az irtás, hiszen az 1890-es évekre sikerült a vészt okozó rovar életmódját jobban megismerni. Tudatosult, hogy kiirtani nem lehet, tartósan együtt kell élni vele, a még

19 FARKAS, 1980. 109–110.

20 FÜR, 1969. 62.

21 FÜR, 1969. 27.

22 FÜR, 1969. 54.

23 FÜR, 1968. 217–242., 217.

24 SZABAD, 1957. 458–459.

25 FÜR, 1968. 217–242., 219–220.

26 BAROSS, 1897. 110.

27 FÜR, 1968. 217–242., 221.

28 FÜR, 1969. 197.

29 ÉGETŐ, 2001. 527–595., 546.

30 JÓKAI, 1896.

31 BECK, 2005. 18.

32 LÓNYAY, 1896. 611–684., 639.

megmenthető szőlőterületeken gyéríteni kell. A meg nem menthető szőlőterületet másutt (homokon), vagy mással (ellenálló fajtákkal) kell pótolni.

A rovar megjelent 1880-ban Fejér megyében, majd 1882-ben Komárom megyében is regisztrálták.³³ Elérte tehát a csákvári uradalom területét. Szilárd Gyula a csákvári földműves iskola tanára így írt 1898-ban: „A fillokszera nem valami új rovar, régidőtől fogva élt ez már Amerikában, hol miatta az egyetlen Kaliforniát kivéve, európai szőlőt nem lehetett termeszteni.”³⁴

A rovar átkerülve Európába az 1880-as évek közepén már Magyarországon is nagy pusztítást okozott. 1884-től országosan riadalmat okozott a szőlős terület csökkenése: ebben az egy évben 41%-os volt a csökkenés.³⁵ 1888-tól azonban már vannak adatok a telepített terület növekedésére, s ez a növekedés nagyobb lendülettel folyt 1894-ig. A növekményben a homoki szőlők telepítése látszott. „Mert kétségtelenül be van igazolva, hogy az immunis homoktalaj teljes biztonsággot nyújt a filoxera ellen.”

A kötött talajokon való újratelepítés sikerét csak az hozta meg, ha „az újratelepítés a filoxerának ellenálló amerikai fajtákkal, vagy ilyenre készített szőlő-oltványokkal történne.”³⁶

A lehetséges megoldásokat Szilárd Gyula tankönyvében így foglalta össze. „A fillokszera kártételei ellen védekezni lehet magának a kártékony állatnak irtása által, ez történhetik vízzel való elárasztással, vagy szénkénegezéssel, vagy pedig oly szőlőknek telepítése által, melyeknek a fillokszera nem árt, ilyenek a futóhomokra ültetett, az amerikai szelid fajtákkal ültetett és az amerikai vadfajtákra ojtott szőlők.”³⁷ Ezen megoldási módok mind a mai napig a filoxerával való együttélés lehetőségeit teremtik meg, hiszen a rovar kiirtásáról ma sem eshet szó.

Az 1880-as évek közepétől az 1890-es évek elejéig a védekezés mellett az újratelepítés, valamint ezen irányok állami felvilágosító kampánya indult meg. Az amerikai szőlőfajták propagálása az oktatásban, a szakirodalomban és az amerikai szőlőfajta telepek létrehozásával terjedt. A telepekről jutányosan lehetett oltványt beszerezni, sőt oltványkészítő tanfolyamokat szerveztek, s ezzel együtt a gyérítést is propagálták. Amerikai anyatelep 1880-tól működött Székesfehérváron.³⁸ 1891-től díjtalan szőlővesszőt lehetett kapni az új telepítésekhez.

Az 1881. évi törvény (XLIV.) a filoxérapusztítást elemi kárnak nyilvánította: tehát kártalanítást kapott a károsult, az újratelepítéshez pedig adómenetességet.³⁹

33 LÓNYAY, 1896. 611–698., 630.

34 SZILÁRD, 1898. 104.

35 LÓNYAY, 1896. 611–684., 615.

36 LÓNYAY, 1896. 611–684., 617.

37 SZILÁRD, 1898. 177., 107.

38 BECK, 2005. 71–80.

39 CSOMA, 2015. 181.

Ugyanebben az évtizedben a vész ellen mind külföldön, mind pedig belföldön új és új intézkedések történtek, és 1889-től, az önálló magyar agrárközigazgatás létrejöttétől kiépült a rekonstrukció intézményrendszere is. Sor került a pincegazdaságok szabályozására, a hegyközségek kialakítására, kísérleti telepek és a Rovartani Állomás megalakítására. 1893–1895-től törvényhatóságok írták elő a kötelező védekezést.⁴⁰

Az intézkedéscsomaggal egy évtizedben a figyelem a filoxerának ellenálló, immunis homokterületek kipróbálásától és propagandájától volt hangos. Fontos dátum ebből a szempontból 1883, az állami Miklós-telep létrehozása a Kecskemét által adományozott 200 kh-on.⁴¹ A Miklós Gyula borászati kormánybiztos nevét őrző telepen⁴², illetve az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás⁴³ szakemberei 1881 óta folytatott helyszíni tapasztalatai alapján 1885-től már itt termeltek amerikai szőlővesszőt. A kísérletek eredményei mutatták meg, hogy immunis homokon ültetett amerikai szőlő telepítése a leghatékonyabb megoldás, de emellett alapelveként tartották szem előtt az európai szőlőfajták megőrzését. Miklós-telep igen összetett feladatává tehát a nemes szőlővesszők előállítását váltta.⁴⁴

A homoki szőlőkultúra mellett szólt a biztonság és a kisebb telepítési költségek, így irányult a figyelem a magától értetődő Duna–Tisza-közi telepítésen túl a dunántúlra is. Vidékünkön ismert homoktalajok találhatók Székesfehérvár, Mór, Csákvár, Pannonhalma, Ászár és Győr térségében.⁴⁵ Miklós Gyula országos borászati kormánybiztosként közzé tett jelentéseiben találhatók az első adatok vidékünk homoktalajra telepített szőlőiről: pl. 1889-ben szól arról, hogy Székesfehérvár új szőlőit ezer holdon homokra telepíti.⁴⁶ Fontos arra is figyelni, hogy a homoki telepítéssel addig lényegében hasznavehetetlen területek kerültek intenzív művelés alá.⁴⁷

1891-ben alakították ki a központi szőlészeti állomás telepét és laboratóriumát Budán a Törökvész dűlőben. Ekkor jöttek létre a szőlészeti és borászati felügyelői körzetek, ahol beosztott vándortanítók tanítottak.⁴⁸

Mindezen folyamatok értékelésekor fontos utalnunk arra is, hogy az 1890-es évek elejére államháztartási reform fejeződött be, az államháztartás egyensúlyának elérését az 1892-es valutareform, az aranyvalutára való áttérés (a korona bevezetése) jelezte. Csak így érthető meg a szőlőtelepítés nagyarányú állami támogatása.⁴⁹

40 LÓNYAY, 1896. 611–684., 659.

41 LÓNYAY, 1896. 611–684., 653.

42 Soós, 2010. 669–672., 671–672.

43 Soós, 1998. 3–4., 339–365.

44 FÜR, 1969. 201.

45 BECK, 2005. 52.

46 FEYÉR, 1970. 176.

47 GANCZAUGHNÉ, 2000. 670.

48 LÓNYAY, 1896. 611–684., 673.; FEYÉR, 1970. 139–140.

49 FEYÉR, 1970. 138.

A támogatott telepítésekkel megváltozott a szőlőterület szerkezete: ennek lefedésére 1896-ra immár másodszor (az első Keleti Károlyé) határozták meg a borvidékek határait, jellemző és ajánlott szőlőfajtákat, illetve borkaraktereit. Ilyen módon az új telepítéseket ajánlásokkal segítették a borvidékekre jellemző szőlőfajták kiválasztásában, s egyben előírták a természetes fajtaikat, így meghatározták a borok megfelelő és állandó jellemzőit⁵⁰. Az új telepítvényekhez szigorú feltételeket írtak elő: a megfelelő talaj kiválasztását, a szőlőfajták külön táblákba való ültetését, a megfelelő sor- és tőtávolság betartását, a forgatásos talaj-előkészítést (rigolírozás), és ha lehet, az ekével valló művelést.⁵¹

Leghatékonyabb törvénykezési intézkedésnek az 1896. évi szőlőfelújítási törvény bizonyult. Ebben a Magyar Agrár- és Járadékbank felújítási hiteleit írták elő.⁵² Ennek nyomán ment végbe a magyar szőlő- és borgazdaság modernizációja, s ezzel lezárult a hagyományos magyar szőlő- és borkultúra időszaka.⁵³ Magyarország a 20. századba teljesen új alapokra épített szőlő- és borgazdasággal lépett, melynek két fő eleme a hegyi szőlők rekonstrukciója, valamint az immunis talajon telepített új ültetvény volt. Radikális fajtaváltás, új technológiák és eszközök rohamos terjedése, új üzemszervezési keretek és jelentős állami igazgatási eszközök jellemezték a folyamatot.⁵⁴

Mindez a nemzetgazdaság és a benne résztvevő gazdálkodók óriási áldozatai árán valósult meg. Hiszen a filoxéra pusztítása miatt 1897-ig a szőlőterület országosan felére, a bor ára pedig duplájára növekedett.

Szilárd Gyula a szőlő- és borkultúra új útjain

A filoxéra pusztításának megjelenésétől (1875) a szőlőfelújítási törvény kínálta hitelkonstrukció lezárulása (1910) közötti évtizedekben a magyar bortermelés ismét helyet foglalt a világ bortermelése élvonalában (a 4. helyen), de más termőhelyeken, más fajtákkal, más üzemi keretek között termett a szőlő és készült a bor. Tegyük hozzá gyorsan: a szőlőkártevő, a filoxéra után újak voltak a szőlőbetegségek is, hiszen az új fajtákkal együtt megjelentek új kórokozók, s velük új betegségek: a szürkerothadás, a lisztharmat és a peronoszpóra is. Ez utóbbi 1892–1893-ban már több kárt okozott, mint a rettegett filoxéra, s ezek ellen már nem védett a homoktalaj, csak egy új munkafolyamat, a permetezés.⁵⁵ 1896-tól rendeletileg tették kötelezővé a permetezést, ezzel vonultak be a kemikáliák a szőlőtermesztésbe.⁵⁶

50 ÉGETŐ, 2001. 527–595., 530.

51 MOLNÁR, 1884. 344–347.

52 LÓNYAY, 1896. 611–684. 651.

53 BECK, 2005. 12., 99.

54 ÉGETŐ, 1979. 163–164., 164..

55 BECK, 2005. 89., 93.; CSOMA, 2015. 138., 163.

56 ÉGETŐ, 2001. 527–595., 569.

A komplex folyamatot Szilárd Gyula (1869–1925) (1. kép), a csákvári uradalom szőlőtelepítésének végrehajtója tankönyvében így összegezte: „A fillokszera pusztításának meggátolására irányuló törekvés egész tudománnyá fejlesztette a szőlőművelést”.⁵⁷ Mezőgazdaságtan című munkájában 1921-ben úgy ítélte meg, hogy a küzdelem a szőlőművelők javára dőlt el. A szőlőművelés „a filoxerapusztítás által ráért csapást ma már nagy részben kiheverte, úgy hogy a szőlővel beültetett termőterület megközelíti a filoxeraveszedelem előtti terjedelmet”.⁵⁸ Az 1921-es megállapításhoz hozzá kell tennünk: a trianoni békeszerződés által elcsatolt területekkel elsősorban hegyi, tehát filoxéra által pusztított szőlők kerültek az államhatáron túlra, a homoki telepítvényekben azonban „csupán” 10%-os veszteség mutatkozott (Szabadka környékén).⁵⁹

A századfordulón Szilárd Gyula mind elméleti, mind gyakorlati síkon a szőlőtelepítés egyik legjobb szakemberévé vált. Emellett szakképzett és tehetséges pedagógus, jó szakíró volt.

A csákvári földműves iskola tanáráként hozták az uradalomba, de jól látható, hogy szaktudása főként a szőlőtermesztésre irányult. 1898-ban megjelent munkáját Esterházy Miklós Móricznak, mint „a magyar kisbirtokos osztály gazdasági oktatása lelkes és áldozatkész apostolának” ajánlotta. Magát szerzőként így jelölte: „a gróf Esterházy-féle csákvári Földműves Iskola tanára”.⁶⁰ (2. kép)

Az Ászáron telepített szőlőgazdaság élére való kinevezésében ez a könyv és persze a szaktudás döntő szerepet játszhatott.

Az elsőként telepített tábla termőre fordulásától vezette az ászári telepet 1899-től 1918-ig.⁶¹

57 SZILÁRD, 1898. 177., 104.

58 SZILÁRD, 1921. 349., 315.

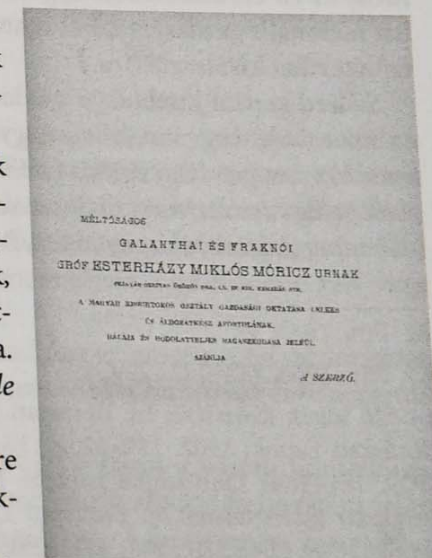
59 ÉGETŐ, 2001. 527–595. 531.

60 SZILÁRD, 1898. 177.

61 FÜR, 1969. 68.

1. kép Szilárd Gyula a földműves iskola tanáráként

2. kép Szilárd Gyula 1898-ban kiadott művének ajánlása

Előtte és utána is az ászári kasznár volt a vezető 1945-ig. 1895-től Pettenkoffer Sándor. 1900-ban a kasznárságot felszámolták, majd visszaállították.⁶²

Szilárd a földműves iskola tanáraként, ottani munkája mellett látta el az ászári szőlészet vezetésének feladatát, s a szőlészet és pincegazdaság tárgyának kiváló ismerőjévé, a helyes eljárások szenvedélyes propagátorává vált. Már egy éves tapasztalatait összefoglalva Móron előadást tartott,⁶³ utóbb kongresszusokon tartott sikeres előadásokat és számtalan szakcikket jelentetett meg a Borászati Lapokban,⁶⁴ illetve önálló könyvekben.⁶⁵ Letisztult tudását sokszor kiadott tankönyveiben fogalmazta meg.⁶⁶ Igazi szakértővé vált, tehát szenvedélyes harca a szakértelem hiánya miatt érthető és jogos volt.⁶⁷ Jellemző, hogy nem ez az egyetlen szakterület, amit ilyen hévvel képviselt: a szakoktatás, az üzemszervezés és a méhészet jobbítása is erősen foglalkoztatta.

Az uradalmi szőlőtelepítés alapelvei

A csákvári uradalom borhiánya mint ok, s ezzel párhuzamosan a kedvező konjunkturális környezet teremtette meg az uradalmi szőlőterület növelésének igényét. Kezdetből fontos célként szerepelt a telepítés nyomán várható jelentős bevétel.

A kedvező körülményt 1891-ben az új szőlők telepítését segítő több kedvezmény és 10 évi adómenetesség növelte. Esterházy Miklós Mór gróf 1892-ben tehát racionális gazdasági döntést hozott,⁶⁸ amikor parancsot adott a megtelepítendő szőlőterület kiválasztására.

Szilárd szerint kisebbfajta csoda történet. „A homoki rabvallatóról sem hitte volna soha senki, hogy valaha oly nagy becsülete legyen, mint mainapság. Hány és hány ember töri magát, hogy egy kis futóhomok földhöz jutva azon szőlőt telepíthessen? Történik pedig ez azért, mert futóhomokban a fillokszera meg nem élhet és mert az utóbbi idők tapasztalatai bebizonyították, hogy homokon is lehet jó bort termeszteni.”⁶⁹

62 FÜR, 1969. 59.

63 FÜR, 1968. 217–242., 229.

64 Élő tőkék kisedése. In: Borászati Lapok, 1902. 234.; Őszi vagy tavaszi metszés. In: Borászati Lapok, 1902. 119–120., 139–140.; A bornyilvántartásról. In: Borászati Lapok, 1909. 181–184.; Quo usque tandem. In: Borászati Lapok, 1909. 807–808.; Szőlészet és borászati szakértelem. In: Borászati Lapok, 1912. 54–55.; A metszésről. In: Borászati Lapok, 1909. 204.; 223.; 248.; 270.; 291.; 310.; Gróf Esterházy Miklós Mór gróf ászári szőlő- és pincegazdaságának ismertetése. In: Borászati Lapok, 1902. 604–606.; 617–618.; 635–636., 652–653., 674–676.

65 SZILÁRD, 1898.; Szőlőművelés és borkezelés, Szőlőművelés és borgazdaság. In: Szőlő és Pince, 1909.

66 SZILÁRD, 1921.

67 SZILÁRD, 1912. 35.

68 FÜR, 1968. 217–242., 221.

69 SZILÁRD, 1898. 120.

Esterházy gróf a szőlővesszőkhöz ingyenesen vagy támogatott, jutányos (50%-os) áron jutott hozzá. Ez a kedvezmény azoknak a homoki szőlőt telepítő nagybirtokosoknak járt, akik területükből immunis homokterületeket adtak el vagy adtak bérbe (30–35 évre) az államkincstárnak azzal a céllal, hogy ott állami telepeket létesítenek kecskeméti, Miklós-telepi vesszőkből, és kisebb parcellákban albérletbe adják a környék filoxérapusztításban kárt szenvedett gazdáinak. A csákvári uradalom Nána pusztá határában adott állami bérletbe 260 hk homokos földet.⁷⁰ Eladásra került a Mór határában található hasonló nagyságú homokos terület.

„A szőlő telepítésének kezdete azon időre esik, – írta erről Szilárd – midőn hazánkban kezdett a figyelem a homokterületek felé irányulni. A közfelfkő Moór (22 km) vidékén utóbb oly nagy mértékben fellendült szőlőtelepítésnek az első lendületet uradalmunk adta az által, hogy a földművelésügyi kormánynak 260 hold területet örök áron átengedett telepítési célokra; másik 260 holdat pedig – hitbizományi birtokon – ugyanezen célra 30 évre bérbeadott. Ezen vidékünkre közgazdaságilag nagy és rendkívül előnyös befolyást gyakorolt elhatározás mellett jó példát is akart mutatni az uradalom magas tulajdonosa és e célra keresett birtokain alkalmas területet.”⁷¹ Az uradalom törekvéseinek és tetteinek egész vidékre kiterjedő jótékony hatását a korszak irodalma is elismerte, a szakemberek állásfoglalásából a móri szőlőművelés felívelésében ennek döntő hatását lehet kiolvasni.⁷²

Immunis talaj kiválasztása

A homokföldről Szilárd Gyula körültekintően gondolkodott: „Az újabb időben mégis mindenfelé igyekeznek a futóhomok földeket szőlővel beültetni, mert ebben a filoxera meg nem él. A szőlő táplálásáról gyakori trágyázással kell az ilyen földben gondoskodni. Olyan homokon, mely nem kovaköből lett, vagy kevés agyaggal, mészszel, televénnyel van keverve, már megél a filoxera és ellene szénkénegezni kell, vagy ojtványokat ültetni.”⁷³

Az immunis talajt szerinte a következőképpen lehet jellemezni: „Filoxeramentes, vagy immunis homok az, amely mintegy 75% kovahomokot tartalmaz és iszaptartalma a 15%-ot meg nem haladja.”⁷⁴

Immunis talajadottságokat az uradalmi birtokok közül a vastag homoktakaróval ellátott, magas kvarctartalmú és 120 méter körüli átlagos tengerszint feletti magasságú, ámde keleti lejtésű ászári területen találtak. A keleti lejtést az uralkodó szélirány miatt negatívumnak tartották, s csak a többi pozitívum miatt fogadták el.

Az ászári terület kiválasztásában fontos szempontként több tényező szerepelt:

70 FÜR, 1968. 217–242., 224.

71 SZILÁRD, 1902. 605.

72 CSOMA, 1994–1995. 322–323.

73 SZILÁRD, 1898. 17.

74 SZILÁRD, 1921. 349. 333.

- a kisbéri vasúti állomástól mindössze 3–4 órai járásra feküdt⁷⁵,
- a telepítéskor már elkezdődött a Pápa–Bánhida közötti helyi érdekű vasút szervezése, s a gazdaságtól 1 km-re lerakóhelyet alakítottak ki⁷⁶,
- a magas fekvés miatt a fagykárrel kevésbé kellett számolni,
- rendelkezésre állt az 1848 óta üzemben kívül álló pice, majd uradalmi sörgyár épülete, mely „kitűnő erjesztőpince” lehetett⁷⁷,
- a borvidékek újbóli definiálása során a terület a neszemlyi borvidék határai közé került.⁷⁸

Mindezek a szempontok valóban vonzóvá tették a telepítést. A kezdeti lendület azért állt meg, mert nem várt kiadások merültek fel.⁷⁹ Ugyanis az előző bérletől viszsza kapott területek közül már nagyon kiszorult részhez értek, ahol csak jelentős trágyázással lehetett a beültetett vesszőket egyáltalán életben tartani. Így itt „a szőlő kezdetben gyengén fejlődött és csak éveken át tartó rendszeres trágyázással lehetett megjavítani”.⁸⁰

Új szőlőfajták

A filoxeravész után a figyelem az amerikai szelid- vagy direkttermő fajtákra irányult, bár a cél mindenképpen az európai szőlőfajták megmentése volt. Kezdetben két megoldás kínálkozott a fajtaválasztásban:

- az európai szőlőfajták (vörösbort adók, fehérbort adók, csemegeszőlők),
- az amerikai szelid- vagy direkttermő fajták.

Szilárd szerint ez utóbbiak előnye, hogy a „fillokszera ezeken mindenestre nehezebben vesz erőt”, hátrányuk, hogy a betegségeknek nem ellenállóak, jó talajt kívánnak, későn érnek, „kellemetlen ízű és szagú bort adnak”. Tehát összességében silány fajtáknak tartotta őket: nem érdemesek arra, hogy a jó termőhelyeket elfoglalják.⁸¹ Kiemelte az átlagosból az Othello, a Delaware és a Százsoros fajtát, ez utóbbi kettő előnyéül tudta már 1921-ben azt, hogy a peronoszpóra nem támadja.⁸²

Az előnyöket és a ráfordításokat számba véve harmadik megoldásként az amerikai vad- vagy alanyfajtákra oltott európai oltvány szaporítása kínálkozott. Az amerikai fajtákkal kapcsolatban erre Szilárd Gyula is rámutatott: „Ezek a fajták a fillokszera pusztításaitól nem szenvednek, élvezhető gyümölcsöt azonban csak úgy adnak, ha reájuk európai szőlőt ojtunk”.⁸³ Szilárd alanyként csak

a Ripária Portaliszt ajánlja, mert azt már vesszőként árulták, és a Rupesztrisz montikolát.

Az oltványvesszőt a gazdák anyatelepekről vették vagy maguk termelték. Ha vették, akkor „a 60900/1896. sz. földművelésügyi miniszteri rendelet szerinti szőlőványminőséget” kellett keresni.⁸⁴

Jól látható, hogy Szilárd a szőlőbeli gazdálkodás tapasztalatai folytán inkább ajánlotta az oltványról való telepítést, de felhívta a figyelmet arra, hogy az minden technológiai folyamatot kissé átalakít: „Az egészséges oltványtőke igen erőteljesen fejlődik, nagyobb terméseket képes szolgáltatni, mint a saját gyökerén élő európai tőke. Ehhez és a nagy ültetési távolsághoz képest magasabb metszést kíván, mint ugyanazon körülmények között a közönséges európai tőke. A magasabb metszés és nagyobb termőképesség természetesen erősebb trágyázást követel.”⁸⁵

A telepítés Szilárd Gyula vezetésével

Az ászári 1300 magyar holdas (holdanként 1200 négyszögöles) uradalmi birtokot Csillag Pál bérletől vették vissza uradalmi művelésre, s ebből eredetileg 100 magyar holdas táblát jelöltek ki szőlőtelepítésre. A birtoktest többi részét a rokon Schwarzenberg Alajos hercegnek adták át.⁸⁶

Az 1895-ben kihatott szőlőtelepen mintegy 60 magyar hold betelepítésével megelégedtek.⁸⁷ A szőlőtelepítés lévén a fő cél, a terület önállóan kezelték. „E terület azóta a vele összefüggő gazdaságtól teljesen függetlenül kezeltetik. Sem munkaerő, sem trágya, sem más egyéb tekintetben a gazdaságra soha nem támaszkodott.”⁸⁸

A Borászati Lapok hasábjain 1902-ben a telepítést Szilárd Gyula tíz évesként emlegette: eszerint az már az 1892-ben kezdődött.⁸⁹ Nyilván ez azonban csak az elhatározás, a tulajdonos döntése és a megfelelő terület kiválasztásának, és az előzetes mérnöki munkának éve volt, hiszen az első 25 holdas táblát 1893 tavaszán forgatták meg, a másodikat 1894-ben, a harmadikat 1895-ben. A telepítést 1899-ben és 1901-ben folytatták.

A móri terület eladásakor kötöttek szerződést arra, hogy a vesszőt ingyen kapják Kecskemétre és Keszthelyre. Így is történt: 1893-ban 98 200 db, 1894-ben 143 570 db vessző érkezett, de csak 15 000 Sylváni vessző volt gyökerező.⁹⁰

75 SZILÁRD, 1902. 605.

76 FÜR, 1969. 199.

77 SZILÁRD, 1902. 605.

78 ÉGETŐ, 2001. 527–595., 530.

79 FÜR, 1968. 217–242. 222.

80 SZILÁRD, 1902. 605.

81 SZILÁRD, 1898. 9.

82 SZILÁRD, 1921. 317.

83 SZILÁRD, 1898. 10.

84 SZILÁRD, 1921. 339.

85 SZILÁRD, 1921. 344.

86 FÜR, 1969. 199.

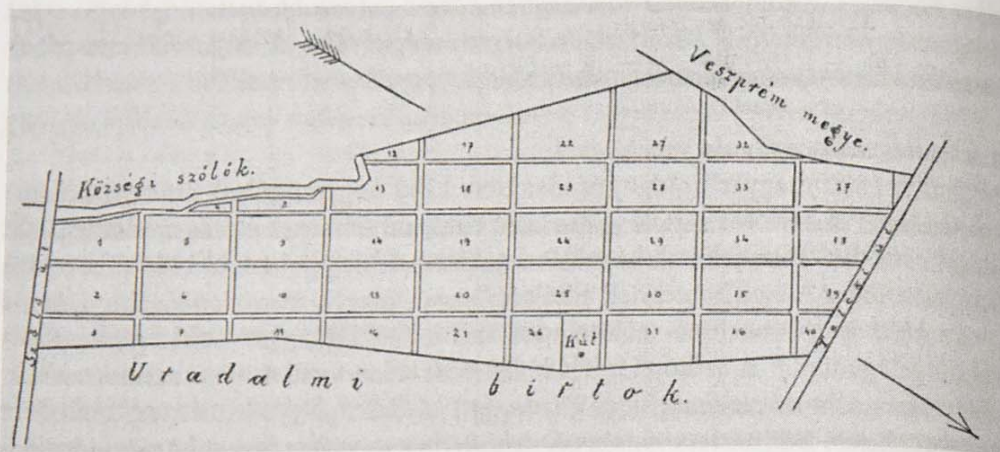
87 FÜR, 1968. 217–242. 222.

88 SZILÁRD, 1902. 605.

89 SZILÁRD, 1902. 617.

90 SZILÁRD, 1902. 605.

Szilárd Gyula gazdaságossági érveket hozott fel a telepítés folytatására.⁹¹ Véleménye szerint az eredetileg megcélzott 100 kh körüli birtoknagyságot célszerű elérni, különben a telepítés költségei túlzottan is magasak, tehát nem rentábilis a vállalkozás. Három éven át tehát újabb és újabb táblák telepítését javasolta.⁹² Végül javaslatait részben elfogadva 1899-ben és 1901-ben 20–20 magyar holdat telepítettek be, 4 kh-on pedig „gyökereztető iskolát” képeztek ki. A telepítés folytatását tehát már Szilárd vezényelte le Ászáron. Az új telepítésű szőlészet 60 holdját átlagosan 2 kh-as táblákra osztották egy út két oldalán, megfelelő épületeket, trágyateret alakítottak ki.⁹³ (3. kép)

3. kép Az ászári szőlőtelep táblabeosztása Szilárd Gyulának a *Borászati Lapok* hasábjain 1902-ben megjelent cikksorozata illusztrációiból (*Borászati Lapok*, 1902. A következő oldalakon: 604–606., 617–618., 635–636., 652–653., 674–676.)

Szilárd még ezután is javasolta a telepítés folytatását, hiszen terület még lett volna. „A kibővítés a ma beállított üzlet jövedelmezőségétől tétetett függővé.”⁹⁴

1902-ben Szilárd tiszta szőlőterületként 65 kh-t számított.⁹⁵ Ez a terület szerepel a birtokot felmérő későbbi kiadványokban is⁹⁶, s ez a tény arról tudósít, hogy a további telepítést a gróf nem engedélyezte: az ászári szőlészet a tervezett 100 kholdat nem érte el, sőt mindez azt is bizonyítja, hogy a kezdeti lendülettel csupán sokkal kevesebb terület telepítése lehetett sikeres.

91 CSOMA, 1994–1995. 332.

92 SZILÁRD, 1902. 617.

93 SZILÁRD, 1902. 604.

94 SZILÁRD, 1902. 606.

95 SZILÁRD, 1902. 618.

96 Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímár). Budapest, 1937. 171.; 381.

A szőlőt a csákvári uradalom kezelésében tartották. 1907-es leírásában a homoktalajon megvalósult telepítések Komárom megyei mintapéldájaként szerepelt: 70%-án fehér, 18%-án vörös bort adó fajták teremtek, s kiemelték a csemegeaszőlők viszonylag nagy mennyiségét. Az egész neszemélyi borvidéki területre jellemzőnek tartották, hogy az 1903-tól a szőlőterület növekedését az újonnan munkába vett homokterületek adták, és nem a parlagon maradt, vagy kiirtott, elpusztult szőlők újratelepítése.⁹⁷

A telepítés járulékos költségei

A szőlő telepítését magyar holdanként 123 forintos költséggel irányozták elő, ez a rigolozás (80 cm mélyen való megforgatás), a sorok és tőkék kijelölése, az ültetés (homoki szőlőhöz ajánlott széles acélfúróval), a homokkötés, valamint az első évi megmunkálás (háromszori kapálás és töltögetés) költségeit fedezte.⁹⁸

Homokkötéshez tengeri szárból emelt egy méter magas gátakat építettek a szélnek kitett oldalon.⁹⁹ Ugyanezen célból Szilárd nagyon ajánlotta a sorok közé vetett „két sor Szent Iván rosz”. Ősszel kell vetni, mert még ősszel jól elbokrosodik és fölfogja a szelet. Az első kapáláskor levágták¹⁰⁰ és a jószággal feletették.¹⁰¹ Tőketávolság és sortávolság is 126 cm volt.

A második évben az évi munkák mellé a karózás és a karók értéke járult költségként. A hasított akácarókból Szilárd Gyula későbbi feljegyzése szerint 1900-ban ezer darab 22 000 koronába került. A magas árak miatt a futóhomok megkötésére és karónak való fa nyérésére már 1898-ban 20 kholdas akácot telepítettek.¹⁰²

1893-ban Kecskemétről érkeztek szőlővesszők. Egy-egy holdra 5750 db vesszőt szállítottak. Ekkor Zöldszilvánt öt, Olaszrizlinget négy, Nagyburgundit három, Oportót pedig két holdra telepítettek. Egy-egy holdra valót kaptak Ezerjő, Tramini, Mézesfehér, Sauvignon, Cabernet, Merlot, Madlaine-angevin, Passatutti, Chasselas blanc, Chasselas rouge és Muscat lunell fajtákból.¹⁰³ Ezek közül a Zöldszilváni vesszők érkeztek gyökeresen, a többi csak sima vessző volt.¹⁰⁴

A feldolgozáshoz szükséges épület a telepített területen nem állt rendelkezésre: a mintegy egy kilométerre levő omladozó és használaton kívüli uradalmi sörhá-

97 BOROVSKY, 1907. 193.

98 FÜR, 1968. 217–242., 224. Itt kell megjegyezni, hogy a pénznemek különbözősége a valutareformmal függ össze. A tervezés időszakában érvényes forintot 1892-ben váltotta fel a korona. 1892-ben az ezüst alapú pénzt (konvenció forint, osztrák értékű forint, osztrák-magyar forint) arany alapú valutára, a koronára cserélték. 1 forint 2 koronát ért.

99 SZILÁRD, 1902. 605.

100 SZILÁRD, 1898. 177. 122.

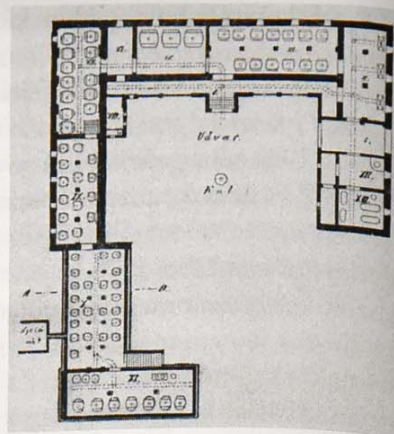
101 ÉGETŐ, 2001. 527–595., 553.

102 SZILÁRD, 1902. 605.

103 FÜR, 1968. 217–242., 224.

104 FÜR, 1968. 217–242., 225.

zat kezdték átalakítani, de az első szüretre ezzel még nem készültek el. Szilárd Gyula a pincészettel kapcsolatban is új javaslatot dolgozott ki 1900-ban.¹⁰⁵ Szerinte az erjesztő pincét jelentősen ki kell bővíteni, egy keverő pincét kell kialakítani az eladásra kerülő boroknak, és egy új szárny építését javasolta 5000 hl új bor tárolására. (4. kép) A ma is álló épület ezt az átalakítást tükrözi, s máig is ugyanazt a funkciót tölti be (1950-től az Aranykalász Termelőszövetkezet tulajdonában volt, ma borászati szövetkezet bérli¹⁰⁶). A Fellner Jakab által a 18. század 60-as éveit végén tervezett eredeti pincerészhez épített szárnyakban az 1901-es és az 1909-es építési dátumok láthatók. (5–8. képek)

4. kép Az ászári pince az 1902-ben látható kiegészítésekkel Szilárd Gyulának a *Borászati Lapok* hasábjain 1902-ben megjelent cikksorozata illusztrációjából (*Borászati Lapok*, 1902. A következő oldalakon: 604–606., 617–618., 635–636., 652–653., 674–676.)

1901-ben szüretelő ház építését javasolta, valamint sürgette az előző évi javaslatában már szereplő 50 marha számára kialakított istálló építését.¹⁰⁷ Az istállóépítés javaslata Szilárd fontos szőlészeti alapelvére világít rá: a szőlő trágyázásának fontosságára. Már a telepítés előtt is nagyon jelentős trágyamennyiséget használtak: 1895-ben a környékről vásárolták fel, és még Temesvárról is vettek 100 q koncentrált marhatrágyát.¹⁰⁸ 1896-ban már a Szilárd Gyula által kidolgozott trágyázási tervet szerint dolgoztak.¹⁰⁹

Műtrágyák használatát Szilárd támogatta. „Mesterséges trágyák iránt különösen a homokszőlő igen hálás. Foszfor-, káli- és nitrogéntrágyát együttesen kell alkalmazni. Foszfort és káliumot minden második évben ősszel, nitrogént minden tavasszal.”¹¹⁰

Trágyaforgást vezetett be, és a talajadottságok szerint négy különböző nagyságú részre osztotta a telepet. Az egyes részek között a talaj minőségét és az ültetvény igényét felmérve csak a trágya mennyiségében volt különbség: mindegyik három évenként kapott istállótrágyát, közben műtrágyázták.

105 FÜR, 1968. 217–242., 227.

106 Szabó Gábor, a bérli borászati szövetkezet mai vezetőjének közlése.

107 FÜR, 1968. 217–242., 227–228.

108 FÜR, 1968. 217–242., 232.

109 BOROSS, 1897. 110.

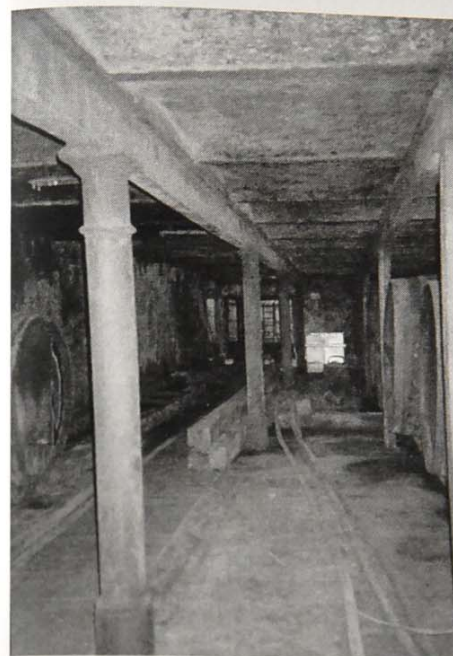
110 SZILÁRD, 1921. 328.

5. kép Az ászári Esterházy pince ma borászati szövetkezet használatában van (Dr. Lukács László felvétele, 2016.)

6. kép Gróf Esterházy Miklós nevével jelzett, még használatban lévő hordó a mai ászári pincészetben (Dr. Lukács László felvétele, 2016.)

7. kép Az 1909-es évszámmal jelzett szárny acélfödémekkel és oszlopokkal. A padozaton futó sínrendszert ma is használják (Dr. Lukács László felvétele, 2016.)

8. kép Belülről csempézett hatalmas boros kád az 1909-es évszámmal. A három kád egyikét még tudják használni (Dr. Lukács László felvétele, 2016.)

1898–1899-ben műtrágyázással kísérletet végeztek.¹¹¹ Eredményeként felmérhették, hogy a műtrágyával megszórta területen holdanként mintegy mázsával több szőlő termett, mint a műtrágya nélküli területen.¹¹² Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a trágyázási terv és a műtrágya-kísérlet Szilárd szinte első intézkedése volt a szőlőgazdaságban, ez is mutatta teljes felkészültségét a belterjes gazdálkodásra, s ugyanakkor meggyőző erejét is, hiszen tervezetei szerint kezdhette el a munkát: trágyát minden évben kapott az egész terület, harmadévenként istállótrágyát, közben műtrágyát. A következő műtrágyákat használták: szuperfoszfát, kénsavas káli, chilei salétrom, kénsavas ammóniák.¹¹³

A friss telepítésű szőlő három éves koráig tányéros trágyázást kapott (tőkénként), utána árkos módszerrel trágyáztak (eke vont árkot a sorok közé, ezt takarták be).¹¹⁴ (9. kép) A trágyát kisebb részben az ászári kasznárságból, nagyobb részben környékbeli vásárlásból állították ki. 1900-ban csaknem az egész szőlőt megtrágyázták, ehhez 854 kocsi trágyát vásároltak. A trágyatelepen még venyigevagdálékkal, törkölyrel rétegezve érlelték „komposztszerű érett trágyává”. „Ezen kívül vá-

9. kép Trágyázás lovas ekével a sorok között Szilárd Gyulának a Borászati Lapok hasábjain 1902-ben megjelent cikksorozata illusztrációiból (Borászati Lapok, 1902. A következő oldalakon: 604–606., 617–618., 635–636., 652–653., 674–676.)

¹¹¹ FÜR, 1968. 217–242., 234.

¹¹² FÜR, 1969. 211–212.

¹¹³ FÜR, 1968. 217–242., 233.

¹¹⁴ FÜR, 1968. 217–242., 234.

sárolt trágyák is alkalmaztatnak, főképpen kőbányai szárított sertéstrágya és foszfor-, káli-, meg nitrogén műtrágyák. „Szilárd ezeket nagyon hatékonyak tartotta főként a gyenge ültetések felsegítésénél: „homokon kitűnő és tartós hatású szerves nitrogén-tartalma miatt.”

„A műtrágyák alkalmazása először 1896-ban az rsz. növ. term. kísérleti állomás felszólítására történt. 1899-ben és 1900-ban a kísérleteket megismételték.... ma már a szőlőben rendszeres alkalmazást talál.”¹¹⁵ Kísérleteket folytattak 1902-ben a zöldtrágyázással¹¹⁶: a szőlősorok közé kézi vetővel bíborherét a kötöttebb részen vagy homoki borsót vetettek a homokos részen. Virágzásban mindkettőt alakapálták.

Szilárd Gyula a trágyavétel évi 5–6000 koronás kiadását kétféleképpen javasolta kiváltani. Egyrészt emberi ürülékkel (munkások után vontatott és az iskolákba kitelepített kerekas bódékkal). A kerekas klozetet a kisbéri elemi iskolában, az uradalmi majorban, a pincénél és a munkások munkahelyén állították fel. Ezt tőzegporral kezelték, a tőzegport Nádasdladányban vették.¹¹⁷ Másrészt javasolta a venyigezúzó-gép vásárlását a trágya szaporítására. Ezt a beruházást engedélyezték, 1902-ben meg is vásárolták. Szilárd eredeti és többször megismételt javaslatát, az ötven marhára berendezett házi kezelésű trágyatermelést azonban Esterházy nem engedélyezte.¹¹⁸

A venyigezúzó gép beszerzése azonban nem volt egyszerű. „Miután hazai gyártmány beszerzésére hiába tettünk kísérletet, Franciaországból J. Garnier cégtől... rendeltünk egy venyigezúzó gépet. Ennek ára Ászarra állítva 620 korona volt. Hozzá használt járgány vétetett 180 koronáért. Összes beállítási költség tehát 800 korona volt. Hajtásához 4 erős ló szükséges....”¹¹⁹ A venyige zúzása télen át vagy esős időben olyankor történt, mikor a fogatokat más munkára használni nem lehetett: „ezen munka nélkül azok csak hevernének”. A gép ugyanis nem a szabadban állt, hanem egy színben. „A gép igen szolid alkotmány, mely már 3 évi venyige-termést dolgozott fel anélkül, hogy lényegesebb javításra szorult volna.”¹²⁰ Erről a gépről vette a mintát Szilárd közbenjárására a mosoni Kühne gyár és Farkas-Faragó pesti cége¹²¹, így jelenthette 1902-ben, hogy „jövőre már hazai gyártmány is lesz.”¹²²

A tőkék tömeges termőre fordulásakor tehát már minden szükséges beruházásról, építkezésről és vásárlásról is Szilárd pontos tervekkel rendelkezett, bár javaslatait nem minden esetben fogadták el.

¹¹⁵ SZILÁRD, 1902. 618.

¹¹⁶ SZILÁRD, 1902. 652.

¹¹⁷ SZILÁRD, 1902. 618.

¹¹⁸ FÜR, 1968. 217–242., 234.

¹¹⁹ SZILÁRD, 1902. 618.

¹²⁰ SZILÁRD, 1902. 618.

¹²¹ FÜR, 1969. 211.

¹²² SZILÁRD, 1902. 618.

Munkaerő

„Ez a szőlő valóságos missziót teljesített Ászár szegény napszámos és zsellér népének érdekében. Ezelőtt 10 évvel a szegény munkásember valóságos rabszolgája volt a módosabb telkes gazdáknak, kiknél, hogy aratást kapjon, potom pénzért vállalt munkát egész éven át. Télen 20–30 krajcár volt a férfinapszám s pl. az uradalmi bérbirtokon a nyári napszám maximuma 40–50 kr. volt. Ebből a sanyarú helyzetből kiemelte a munkás népet ugyancsak az ászári határban egyidejűleg létesített keményítőgyár és ez a szőlő. Amaz főleg télen, emez úgyszólván egész évben tisztességes keresetet nyújtván a szorgos kezeknek.”¹²³

Szilárd Gyula az uradalmi szőlészetben a napszám emelkedését mutatta ki: a férfinapszám télen 80–100 fillér, nyáron 100–120 fillér volt, az asszonyoké és gyermekeké 70–100 fillérre emelkedett. Előnynek tartotta azt is, hogy „a telepítés kezdete óta a szőlőben kizárólag ászári munkások dolgoztak és ma a telepítés tizedik évében minden munkához megbízható begyakorolt kezek állanak rendelkezésünkre.”¹²⁴ 1900-ban összesen 11 706 napszámot használtak: legtöbbet a szőlőben, keveset az utakra, az akácosban, a faültetvények pótlására, a fűzkerítés gondozására, építkezésnél, a pincészetben és a pálinkafőzésnél.¹²⁵

A termelést irányító szervezet is ekkora alakult ki: 1898-ban a pincészet vezetését Szabó Sándor csákvári uradalmi vincellérre (immár másodszor vette át a pincészetet, közben a száki kasznár kezelte), az egész ászári gazdaság vezetését pedig a következő évtől Szilárd Gyula, csákvári földműves iskolai tanárra bízta.¹²⁶ A gazdaság vezetője és a pincészet vezetője mellett kevés állandó munkaerőt alkalmaztak, s ők sem laktak helyben. Szilárd mellett a telepen lakó csősz tartottak, aki a munkások vezetője és éjjeliőr is volt.¹²⁷

Hónaposként vették fel az egyébként egész évben alkalmazott kocsisokat,¹²⁸ illetve a szőlőmunkákkal foglalkozókat március elejétől november végéig. Létszámuk 6–16 között mozgott pénzbért és természetbeliekért (szüret után 2 hl bort és télre 2 köbméter tuskófát kaptak). A hónapos szerződéssel lefedett hónapokon túl télen csak alkalmilag hívták őket napszámért, szüretkor éjjeli munkára és pálinkafőzéskor óráért kaptak.¹²⁹

Napszámos bér munkásokat részben napszámért, részben pedig szakmáiban alkalmaztak. Aratás, kapálás, tehát nagy munkacsúcs idejére 20 környékbeli

lánnyal szerződtek hat hétre.¹³⁰ Július elejétől augusztus 15-éig 50 koronát kaptak 1902-ben.¹³¹

Három pár fogatos ló állt rendelkezésre (trágyahordás, szállítás, fogatos kapálásra). Bizonyos azonban, hogy ezeket nem csupán a szőlészetben használták, sőt Szilárd megjegyezte, hogy az 1900-as építkezések miatt kevesebb fogatos kapálás volt. Egy fogatra ekkor évi 285 fogatos munkanap jutott!¹³²

Ászári körkép 1902-ből Szilárd Gyula írásaiban

Az 1874-től 1944-ig folyamatosan megjelenő Entz Ferenc által indított Borászati Lapok¹³³ hasábjain 1902-ben Szilárd Gyula több folytatásban ismertette a csákvári uradalom ászári telepített szőlő- és pincegazdaságát.¹³⁴ Ekkori leírásának előzményeit tankönyvében 1898-ban¹³⁵ fejtette ki, későbbi tapasztalatain alapuló gondolatai pedig Mezőgazdaságtan című tankönyvében¹³⁶, illetve későbbi folyóiratbeli cikkeiben jelentek meg. Szakembereknek szóló részletes, kuriózumszámba menő fotókkal illusztrált cikkeit most vezetőnek tekintve vehetjük végig az ászári gyakorlatban alkalmazott szőlészeti és pincészeti megoldásokat.

a/ Szőlészet, a szőlészeti év

Az ászári gyakorlatban a szőlészeti év ősszel a takarással kezdődött (tőkénként külön takartak), kora tavasszal nyitottak. A művelésben természetesen Szilárd Gyula felfogása volt a döntő: kora tavasszal került sor minden olyan munkálatra, „mely által a szőlőnek fejlődését siettetjük. A korai fakadás a termés minőségbeli kifejlődésének határozottan javára szolgál.”¹³⁷ A metszést is tavasszal fejezték be, még annál a néhány fajtánál is (Burgundi, Kövidinka, Rizling), ahol a metszést már részlegesen ősszel elkezdték.¹³⁸ Fajtánként eltérően hosszú csapos, vagy szálvesszős metszést alkalmaztak. Ez a módszer Szilárd azon elképzeléseihez tartozott, amelyekkel a termés növelését kívánta elérni. Az ászári gyakorlatban ezt alkalmazták, ám a metszésről később kialakított véleményében a rövid csapos metszést sem tartotta elvetendőnek.¹³⁹

130 FÜR, 1968. 217–242. 230.

131 SZILÁRD, 1902. 617.

132 SZILÁRD, 1902. 618.

133 GANCZAUGHNÉ, 2000. 680–681.

134 SZILÁRD, 1902. 604–606.; 617–618.; 635–636., 652–653., 674–676.

135 SZILÁRD, 1898.

136 SZILÁRD, 1921.

137 SZILÁRD, 1902. 605.

138 SZILÁRD, 1902. 606.

139 SZILÁRD, 1909. 204., 223., 248., 270., 291., 310.

123 SZILÁRD, 1902. 617.

124 SZILÁRD, 1902. 617

125 SZILÁRD, 1902. 617–618.

126 FÜR, 1968. 217–242. 229.

127 SZILÁRD, 1902. 617.

128 SZILÁRD, 1902. 618.

129 SZILÁRD, 1902. 617.

A frissen telepített szőlőnél Szilárd nagy súlyt helyezett a tőkeképzésre. Kezdetben előtérben a combművelés állt (már az első esztendőben csapra metszik), később Szilárd jobban ajánlotta az elágazásos tőkeképzést, amikor négy éve alatt négy elágazást alakítanak ki a tőke körül.¹⁴⁰

Kapálást évente háromszor, esetleg négyszer végeztek. Az első mindig kézi kapálás volt, a második és harmadik kapálás folyhatott fogatos erővel: lókapával. Egy Planet-féle kapáló ekéjük is volt, egy lovat fogtak elé.

Válogatást először rügyezéskor, áprilisban végeztek, a zöldválogatás május végén történt. Ehhez betanult ügyes lányokat alkalmaztak.¹⁴¹ Háromszor kötözték (az alsót és középsőt rafiahánccsal, a felsőt zsúppal¹⁴²), a teljes virágzás után július elején csonkítottak.¹⁴³

A kártevő rovarokat kezdetben összeszedéssel irtották, később a permetezés elterjedésével ezek ellen is kemikáliákkal küzdöttek. Az immunis talajokon szaporodó gombabetegségek ellen csak a permetezés vált be. 17 db kézi és egy fogatos permetezővel rendelkeztek.¹⁴⁴

Szilárd a szőlő legveszedelmesebb betegségének a peronoszpórát tartotta, hiszen fertőzés esetén csak arra vállalkozhatunk, hogy a kezelés „a spórák terjedését, csírázását megakadályozza.”¹⁴⁵ Szerinte „a peronoszpóra 1880-ban mutatkozott először Erdélyben, de csak 1891-iki óriási pusztítása után vált általánosan ismertté és a szőlőgazdáknak rémévé.”¹⁴⁶ Megfigyelései helyesnek bizonyultak, így 1902-ben a gombabetegségeket általánosnak tartotta: „A növényellenségek közül rendes vendég a peronoszpóra és a lisztharmat.”¹⁴⁷

Az új telepített szőlők közül az ászáriban végeztek 1900-tól kísérleteket a kisbéri uradalommal egyszerre az Országos Növényélet- és Kórtani Állomás szervezésében. A kísérlet a peronoszpóra és a lisztharmat elleni védekezésre épült, s befejezéseként az ászári védekezést „lehető legintenzívebbnek” minősítették.¹⁴⁸ Kisbéren állami szőlészetet alakítottak ki.¹⁴⁹

Ászáron bordói lé használata vált be a peronoszpóra ellen, bár többféle anyaggal kísérleteztek: az I. világháború alatt pl. a perociddal.¹⁵⁰ Bordói léből Szilárd álta-

140 SZILÁRD, 1921. 321.

141 SZILÁRD, 1902. 606.

142 FÜR, 1969. 355. 208.

143 SZILÁRD, 1902. 606.

144 FÜR, 1968. 217–242. 232.

145 SZILÁRD, 1921. 329.

146 SZILÁRD, 1898. 86–87.

147 SZILÁRD, 1902. 651.

148 BOROVSKY, 1907. 193.

149 FÜR, 1968. 217–242., 232.

150 SZILÁRD, 1921. 329.

lán az erősebb, az 1–2%-os oldatot ajánlotta, de megjegyezte, hogy Ászáron a fél %-os is elég, mert „igen ügyes permetező munkásaink vannak.”¹⁵¹ (10. kép) A lisztharmat ellen szublimált kénport használtak, de éppen 1902-ben jegyezte meg Szilárd, hogy többféle szerrel kísérleteznek három év óta. Szilárd Gyula új betegségeket is megfigyelt: két évvel korábban új betegségként jelent meg a Botrytis, mely a Chassalas fajokban okozott különös kárt. Ezértől egy francia szerrel indítottak kísérletet a Növénykórtani Állomás felkérésére.

10. kép Permetezés Ászáron Szilárd Gyulának a Borászati Lapok hasábjain 1902-ben megjelent cikksorozata illusztrációiból (Borászati Lapok, 1902. A következő oldalakon: 604–606., 617–618., 635–636., 652–653., 674–676.)

Károk elhárítása

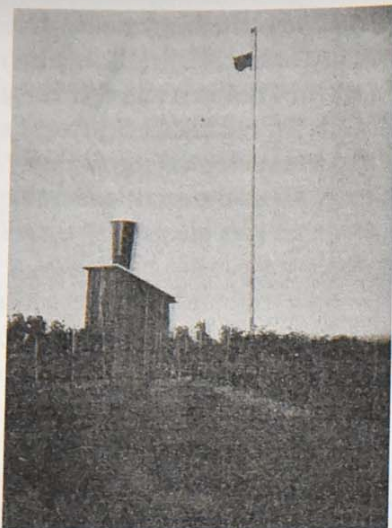
A fagy jelzésére Auguszt-féle jelzőberendezést vettek.¹⁵² A májusi fagyok még ebben a magasan fekvő területben is okozhattak kárt, ezért felkészültek a védekezésre is. Máglyarakásokkal 10–40 méterenként füstölhettek, ha szükség volt rá. „Kitűnően alkalmazható füstölőanyag a Szt. Iván rozs”¹⁵³ – írta Szilárd, s ezzel a homok megkötésére alkalmazott köztes növény új alkalmazását propagálta.

A telepítéstől kétszer érte jelentős jégkár a szőlészetet: 1896-ban és 1898-ban. A nyári vihar jelzésére 1902-ben egy Fényi-féle zivatarjelző készüléket szereztek

151 SZILÁRD, 1902. 651.

152 SZILÁRD, 1902. 636.

153 SZILÁRD, 1902. 636.

11. kép Viharagyú Ászáron Szilárd Gyulának a Borászati Lapok hasábjain 1902-ben megjelent cikksorozata illusztrációjából (Borászati Lapok, 1902. A következő oldalakon: 604–606., 617–618., 635–636., 652–653., 674–676.)

Érdekes és fontos megállapításokat tükröznek Szilárd mondatai a szüreti mulatsággal kapcsolatban. „Szüret után minden évben munkás-mulatságot rendezünk. Ez alkalommal 60–80 munkás vesz részt a vendégségben és néhány akó bor meg cigányzene mellett reggelig tart a multság. Mondanom sem kell talán, hogy ez a régi patriarchális életre emlékeztető szokás mily előnyösen befolyásolja a munkaadó és munkás közötti kapcsolatot, s mily jóhatású óvszer a szociális izgatással szemben.”¹⁶¹

154 FÜR, 1969. 355. 210.

155 SZILÁRD, 1902. 652.

156 SZILÁRD, 1902. 636.

157 FÜR, 1968. 217–242. 234.

158 SZILÁRD, 1902. 652.

159 FÜR, 1969. 212.

160 SZILÁRD, 1902. 653.

161 SZILÁRD, 1902. 617.

be, illetve a jégverést viharagyúkkal igyekeztek elhárítani. 1901-ben a Farkas–Faragó budapesti gyárból vásároltak hat viharagyút.¹⁵⁴ (11. kép) Egy mobilis és irányítható viharagyút is alkalmaztak.¹⁵⁵ Az ágyuk kezelői a községi szőlőhegyen laktak, így éjjel is jelen lehettek, és a szerkezet „működésétől a saját szőlője megmentését is”¹⁵⁶ remélték.

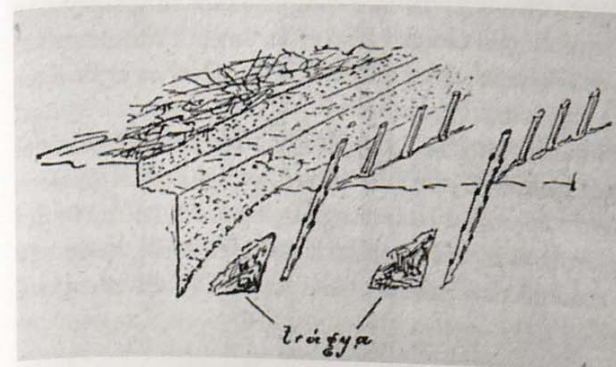
A szüret általában októberben kezdődött 50–60 szedőmunkással és hat-nyolc puttonyozóval.¹⁵⁷ A puttonyokba rakott fürtöket három lajtos kocsira öntötték. A lajtok 12–14 hl-esek, felül a megtöltéshez, alul a kiürítéshez rajta ajtók voltak.¹⁵⁸ A szőlőt taposás helyett bogyózó- és zúzógépekkel készítették elő, majd három kisebb (Mayfath-féle) vagy egy nagy Hercules típusú sajtóval préselték.¹⁵⁹

A szőlőt szigorúan osztályozták: a sérült, rothadó, még nem érett fürtöket külön (előbb, vagy később) szüretelték, belőlük másodrendű must készült, ebből a borból járandóságokra adtak ki vagy cognac készült. Az osztályozásnál különös gonddal jártak el a vörösbor és a peccsenyebor készítésnél, „mert ezeknél csupán a kiváló minőségre törekszünk.”¹⁶⁰

Melléktermények a szőlészetben

A szőlőföldön elsősorban a homok megkötése és a bekerítés miatt bizonyos fafajokat megtermeltek. Nemes fűzfafajokból alakították ki a kerítést, ezekről vesszőt szedtek. A vesszőket a gyökereztető telepről eladott a szőlővesszők csomagolásához használták, és a munkások szabad időben kosarat kötöttek.

A már említett 20 holdas akácost 1902-ben Szilárd már úgy emlegette, hogy annak legrégebbi része már „nemsokára pótolni fogja a karószükségletet”.

12. kép Dugvány árok a gyökereztető iskolában Szilárd Gyulának a Borászati Lapok hasábjain 1902-ben megjelent cikksorozata illusztrációjából (Borászati Lapok, 1902. A következő oldalakon: 604–606., 617–618., 635–636., 652–653., 674–676.)

csak a termőre fordulásról ad számot a fő utak mentére 1899-ben telepített 400 sárgabarackfáról szólva.¹⁶² A barack eladására hosszú távra kötöttek szerződést 1907-ben Berger Jakab kereskedővel.¹⁶³

A szőlészeti üzemhez szorosan hozzá tartozott a 4 kh-on létesített gyökereztető iskola. (12. kép) Láttuk, hogy az állami telepről kapott szőlővesszőknek csak kisebb része volt gyökeres, és azt is tudjuk a kerületi szőlészeti és borászati felügyelő jelentéséből, hogy az elültetett vesszőknek 88%-a, a csak dugványozott vesszőknek pedig 82%-a eredt meg.¹⁶⁴ Így tehát az állami telep kapacitáshiányát és a vesszők pótlását a telepnek saját vesszővel kellett pótolni. Már 1902-ben arról ad azonban számot Szilárd, hogy évi 100–200 ezer db gyökeres és sima vesszőt adnak el¹⁶⁵, ennek jövedelmezőségét Für Lajos a csemegeszőlő eladásával együtt a bevételek 10%-ára teszi.¹⁶⁶

b./ Pincészet, pincészeti kiadások

Az elhanyagolt és már az 1860-as évektől nem működő¹⁶⁷ egykori sörházból 1895-ben 3000 forintos költséggel fűthető borerjesztőt alakítottak ki. Beton burkolata volt, alatta a szennyvízelvezető csatornák az erjedéskor keletkező gázt is elve-

162 SZILÁRD, 1902. 652.

163 FÜR, 1969. 214.

164 FÜR, 1969. 202–204.

165 SZILÁRD, 1902. 652.

166 FÜR, 1968. 217–242. 238.

167 SZABAD, 1957. 438.

zették, a fűtés Maidinger töltőkályhakkal történt. A must és az erjedő bor kezelése itt folyt a harmadik fejtésig.¹⁶⁸

Az erjesztés ideje alatt 16–18 C fokra felfűtötték a helyiséget, a fejtés után 5–6 C fokra lehűtötték.¹⁶⁹ Az óborok kezelésére 1901-ben építettek két új pincét: az egyik 1200 hl borra, a másik 800 hl borra való, az utóbbi fölött volt az új szüretelőház. Az új pinceszárnyaknak kettős fala volt: a két téglafal között kőszélsalagos réteg, vasbeton fedés, alul téglapadozatban szennyvízelvezető, mely külön tárolóba folyt. Erre azért volt szükség, mert magas volt a talajvíz. Ez a magyarázata annak is, hogy a téglapadozat alatt a szennyvizet gödörben összegyűjtötték, amiből időnként kiszivattyúzták. A pincéket szellőztető kéményekkel látták el.¹⁷⁰ A fejtéshez szükséges hűtés miatt a pincéhez 1901-ben jégvermet is készítettek.¹⁷¹

A fejlesztéskor komoly dilemmaként merült fel az, hogy a régi pincékkel összefüggésben építkezzen-e vagy teljesen új pince épüljön. A régi épülettől nem messze, azonban azzal össze nem kapcsolható távolságban ugyanis volt „egy jelentékeny homokdomb”. Szilárd Gyula érezhető sajnálkozással szól arról, hogy egy teljesen új pince építését a homokdomb alatt csak az „üzlet további kibontakozása”

13. kép Hordókészítésre a pince mellett kialakított pintérműhely Szilárd Gyulának a Borászati Lapok hasábjain 1902-ben megjelent cikksorozata illusztrációiból (Borászati Lapok, 1902. A következő oldalakon: 604–606., 617–618., 635–636., 652–653., 674–676.)

168 SZILÁRD, 1902. 674.

169 FÜR, 1968. 217–242. 234.

170 SZILÁRD, 1902. 674.

171 SZILÁRD, 1902. 675.

teszi reálissá. A döntést a régi pince fejlesztéséről nyilván a nagy kezdeti befektetések mérséklése miatt a gróf hozta meg, a jövőbeni terveket pedig nem engedélyezte. Szilárd leírása azonban azt sejteti, hogy a magas talajvíz miatti ráfordítások erősen megdrágították a régi pince átépítését. Az új pincék és a préház építési költsége 20 000 korona volt.

A nagyobbik pincében négy sorban 12 hl-es hordók álltak, „két-két ilyen nagyobb hordó között, azokra ráhelyezve 4–5 hl-es hordók foglalnak helyet. Utóbbiakban tartjuk a nehezebb borokat... A kisebb pincében két sorban 20 hl-es hordók helyeztetnek el a már idősebb asztali boroknak befogadására.”¹⁷²

A régi és az új pincékben is volt vízvezeték: tartálya a régi épület padlásából kiugró víztornyban volt. A padláson kitűnő magtárt képeztek ki, amit az ászári kasznárság használt.¹⁷³

Jelentős kiadás volt a szőlők termőre fordulásától a hordók beszerzése. 1898-ban 92 db, 505 hl összes ürtartalmú hordójuk volt, 1909-ben pedig már 349 darab hordóban 4700 hl bort tároltak. Ehhez Pécssett vásároltak hordókat, helyi pintért alkalmaztak, előfordult, hogy a pécsi pintér Ászáron dolgozta fel az uradalmi faanyagot, sőt az is, hogy mindezen megoldásokat egyszerre alkalmazták.¹⁷⁴ Ehhez persze a pince mellett pintérműhelyt kellett felállítani.¹⁷⁵ (13. kép)

Csőgl János pécsi hordógyárából kikerülő hordókkal nagyon meg voltak elégedve, a hordókra G. E. M. betűket véstettek, ezekért a kisebb hordóknál 3, a nagyobbaknál 7 koronát pluszban fizettek.¹⁷⁶ Az új hordók Szilárd megfogalmazása szerint „használat előtt cséplő-lokomobillal vagy a pálinkafőző gőzfejlesztőjével kigőzöltetnek és kiáztatás után először erjedő musttal töltetnek meg. Csak az így előkészített hordó szolgál az ó-bor befogadására.”¹⁷⁷ (14. kép) 1900–1901-ben már az uradalom Vértesbeli erdőiből kitermelt tölgyfát dolgoztatták fel. A szállító hordóknál fele vastagságú dongát használtak.

A leszüretelt szőlő megmunkálására a szőlőtől egy kilométerre fekvő pincénél két préház állt rendelkezésre. A régi 70 négyzetméteres pince az erjesztőhelyiséggel közvetlen kapcsolatban állt, az újat 1901-ben a kezelőpince fölött építették, területe 140 négyzetméteres volt.¹⁷⁸

A fehér szőlőt a régi picerésznél munkálták, ha a szüret teljes erővel folyt, akkor az újban is dolgoztak. Taposás helyett két-két bogyózó és zúzómalom zúzta össze a szőlőt. A régi préházban két Mayfarth-féle kisebb orsós prés működött. Fajtán-

172 SZILÁRD, 1902. 674.

173 SZILÁRD, 1902. 674.

174 FÜR, 1968. 217–242., 228.

175 SZILÁRD, 1902. 675.

176 SZILÁRD, 1902. 674.

177 SZILÁRD, 1902. 674.

178 SZILÁRD, 1902. 653.

14. kép Az új hordókat a lokomobilra kapcsolva kigőzölték Szilárd Gyulának a *Borászati Lapok* hasábjain 1902-ben megjelent cikksorozata illusztrációiból (*Borászati Lapok*, 1902. A következő oldalakon: 604–606., 617–618., 635–636., 652–653., 674–676.)

ként préselték a szőlőt, és a mustot keverték össze. Ezerjő, Mézesfehér, Olaszrizling, Kövidinka, illetve a Sauvignon, Szilváni 1/3-ából készült az *Asztali Fehér*nek nevezett bor, a Szilváni, Furmint és Mézesfehér legjavából pedig a *Pecsenyebor*. A keverékeket az erjesztő pincében erjesztették.¹⁷⁹ Nem keverték sem a Sauvignont, sem pedig a Muskatlunelt (ez utóbbi adta a *Mukotályt*).

Az új préházban készültek a vörösborok. Ehhez volt egy zúzó és egy bogyzó gép, egy nagy prés (Hercules sajtó három kicserélhető kosárral) és egy Mayfarth-féle. A szőlő leve a préház alatti erjesztőhordókba került.¹⁸⁰ Egy-egy hordóba a megfelelő keverék került: a Cabernet és a Merlot mustjából lett a *Cabernet-Merlot* bor, a Nagyburgundi és az Oportó adta az *Asztali Vörösként* piacra került bort.

Szilárd Gyula természetesen részletesen foglalkozott az erjesztés, a préselés és a fejtés munkafolyamataival is. Az erjesztés megfelelő szinten tartásához a helyiséget (főként éjszaka) fűtötték, a legjobb szőlőfürtökből készült musttal a hordókat rendszeresen beojtották, töltögették és keverték.¹⁸¹ A fehéret néhány órán belül, a vöröset 10–15 nap múlva sajtolták.¹⁸²

179 FÜR, 1968. 217–242., 234.

180 SZILÁRD, 1902. 653.

181 SZILÁRD, 1902. 764.

182 SZILÁRD, 1902. 275.; SZILÁRD, 1902. 653.

Mind a vörös, mind a fehér boroknál a jobb borokat kisebb hordókban erjesztették. Csak az első erjedés után fejtették össze nagyobb hordókba.

Az erjesztés fűtött helyen december közepéig tartott, utána fokozatosan lehűtötték a helyiséget. Az első fejtés a teljes tisztulás után, a borok fajtája minősége szerint más és más időben, de általában az év fordulása táján történt.¹⁸³ A fejtést fejtőgéppel végezték nyílt módon kádakba, majd a kimosott hordókba. A fejtés sorrendjét betartották: a könnyebb asztali borok, a vörösborok után a nehezebb pecsenyeborok következtek. A második fejtésre akkor került sor, amikor a pince hőmérséklete 12 C fokra melegedett. Rövid idő alatt, az összes könnyebb borral egyszerre végeztek. A nehezebb boroknak ekkor utóerjedésre van szüksége: ezeknek még fűteni szoktak. A harmadik fejtés június közepétől kezdődött. Ez volt az utolsó nyílt fejtés, ezután a borok a hideg pincébe az érlelő hordókba kerültek. Az itt lévő borokat már csak zártan fejtették, a borok természete szerint egyedileg addig, amíg a bor teljesen palackérett lett. „Mi könnyebb borainknál ezt az állapotot a 2–3 éves kor között érjük el, a nehezebb boroknál pedig 3–4 éves korban.”¹⁸⁴ A pincékben vágányokon futó billenős kocsik, borszivattyúk, sav- és szeszhatározók, szeszfokológok könnyítették a munkát.¹⁸⁵

A felszerelések közül nem minden vált azonban be. „Az eladásra kerülő bornak a megtörés és a borbetegségek ellen való teljes biztosítására 1901-ben Otto Fromm frankfurti cégtől egy pasztöröző gép szereztetett be.”¹⁸⁶ Ezzel kapcsolatos tapasztalatait Szilárd még csak kísérletekként említi: az ízt és a zamatot kedvezőtlenül befolyásolja, további kísérletekre lesz szükség.

A borhozammal kapcsolatos adatokat Für Lajos feldolgozta: a fokozatosan bővülő terület és a gyengébb évek adatait is számba véve az átlagtermést az I. világháborúig 18 hl/kh adatban állapította meg, megjegyezvén, hogy ez nagyon jó átlagnak számított. A 8 kh-on termesztett csemegeszőlő ehhez képest igen jó minősítést kapott a 35–45 q/kh terméssel.¹⁸⁷ A csemegeszőlőt általában szőlőként értékesítették például a kisbéri piacon. Később az egész évi termésre kereskedővel szerződtek.¹⁸⁸

Szilárd Gyula az értékesítés esélyeit vizsgálva új termékek előállítását javasolta. A Merlotból és a Cabernetből ún. rácz ürmöst, a kevés savtartalmú mustokból (Chasselas, Muskotály) főtt ürmös készítését javasolta. Mindkét ürmöskészítési eljárásnak volt történeti hagyománya az egykor török megszállás alatti területeken.¹⁸⁹ A törkölyből természetesen elsősorban pálinkát főztek a pincészetnél felállított

183 SZILÁRD, 1902. 675.

184 SZILÁRD, 1902. 675.

185 FÜR, 1968. 217–242., 235.

186 SZILÁRD, 1902. 675.

187 FÜR, 1968. 217–242., 235.

188 SZILÁRD, 1902. 652.

189 CSOMA, 1994–1995. 372.

pálinkaháznál. A törkölyt fa kádakba taposták, homokkal lefojtották, majd kifőzték. A kettős falú pálinkafőző üstöt a budapesti Reichel és Heiszler cég készítette, gőzmelegítéssel dolgozott, 700 forint volt az ára. A kazánt azonban az aktuális adótörvények miatt kisebbiteni kellett 1899-ben, így ürtartalma 476 liter, napi teljesítőképessége 15–20 liter lett, évente 25–30 hl pálinka készült.

Szilárd megjegyezte, hogy a borseprűből régebben pálinkát főztek, újabban gyenge, de kellemes illatú seprűbort készítenek a lecsepegtetett és átszűrt léből. Ezt az uradalomban használták fel.¹⁹⁰

A törkölyborból és a másodrendű borokból is javasolta cognac készítését. Először szükségéből került erre sor: 1899-ben a jégverés miatt sok másodrendű bor készült, így a 28 hl bort a belőle főzött 404 liter cognac formájában értékesítettek. Utóbb 200–250 hl bort használtak fel. A gyengébb bort főzés előtt hektoliterenként három-négy kilogramm süvegucukorral feljavították.¹⁹¹ A cognac főzését Szilárd Gyula metodikai szempontból is fontosnak tartotta: nem csupán arra szolgált, hogy a gyenge bort így a lehető legjobb áron adhassák el, hanem arra is, hogy a szigorú válogatással a piacra szánt borok állandó magas minőségét meg lehetett őrizni.¹⁹²

Szilárd javaslatai, az önálló trágyagazdaság létesítésétől, az újabb telepítések és az új pince építésén keresztül a termékek legjobb hasznosítási formáinak kidolgozásáig mind az ászári gazdaság befektetéseinek jobb megtérülését szolgálták. Láttuk, hogy nem minden javaslatát engedélyezték, azt azonban Szilárd így is feltételezte, hogy az éves rezsit ezek miatt a gazdaság kitermeli.¹⁹³

A borértékesítés elveit Szilárd Gyula alakította ki. 1900-ban készített tervezete lett a zsinórmérték:

- egységes keverési elvekkel, tehát biztosan és tartósan megismételhető kiváló minőséggel kell a piacon megjeleníteni,
- csak palackérett állapotban szabad eladni a borokat (seprűstől tehát nem),
- a borpiacon csak 1902-ben kell megjeleníteni, s csak a négy-öt éves borokkal,
- nem javasolja a saját kocsmá nyitását Pesten (pedig tanulmányozza a lehetőséget): a jó minőséget Ászárról is elviszik,
- jó minőségre és jó reklámra van szükség!¹⁹⁴

A tervezet ismét Szilárd kiváló felkészültségét mutatja. Ezeket a minőségi alapelveket már ászári hivatalba lépése elején leszögezte, és a könnyű siker ezután sem csábította ezek megszegésére, pedig 1901-ben már nagy tömegű bortermés érett az ászári és csákvári uradalmi pincében.¹⁹⁵

190 SZILÁRD, 1902. 676.

191 SZILÁRD, 1902. 675.

192 SZILÁRD, 1902. 675–676.

193 FÜR, 1968. 217–242., 236.

194 FÜR, 1968. 217–242., 236–237.

195 FÜR, 1968. 217–242., 236.

Az ászári gazdaság jövedelmezősége

Szilárd Gyula 1899/1900-ra vonatkozó adatai szerint: a bevételek mintegy 70%-át a bor, 20%-át a pálinka és a cognac, és 10%-át a csemegeszőlő és a gyökeres vessző eladása hozta. Hozzátehetjük, hogy mindez még az ültetvény teljes termőre fordulása előtti adatsor, és persze a nagy beruházások is a gazdaság előtt álltak.

Für Lajos számításai szerint a teljes termőre fordulás és a nagyobb beruházások után az ászári gazdaság tiszta jövedelme évi 40 000 korona lehetett. Tehát „a szőlőgazdaságból kihozható éves tiszta jövedelem többszörösét tette ki a földművelés nem belterjes ágaiából elérhető tiszta hozamoknak”. Az összehasonlítás még szemléletesebb, ha – ugyancsak Für Lajos számítása szerint – az ászári szőlőgazdaságban egy kh-ra eső 714 korona tiszta jövedelmet a bér gazdaságokban elérhető 10 koronával hasonlítjuk össze.¹⁹⁶ Persze Für Lajos nem felejt el, hogy a beruházás összege is az ászáriban a legnagyobb, a bér gazdaságokban pedig semmi. Hasonló eredményeket kapunk, ha a befektetések tőkésített összegével számolunk: itt a hozam a korban szokásos 5% helyett 20–25% lett volna.¹⁹⁷

Leszögezhetjük, elsősorban Szilárd Gyula, másodsorban az adatait feldolgozó és az uradalom egészével összehasonlító Für Lajos meglátásait idézve, hogy az új üzletág igen magas jövedelmet hozott az uradalomnak, valószínű azonban, hogy nem annyit, amennyit Szilárd teljes terve hozhatott volna megvalósulása esetén. Elemeit összefoglalva a legfőbbek:

- új, igen korszerű szőlőtermesztési és bortermelési eljárások (forgatásos talajelőkészítés, a talaj korszerű vizsgálata és ennek megfelelő fajtaválasztás, fajtatiszta telepítés, legjobb hozamokat adó combművelés, újszerű metszési eljárások – szálmetszés –, három évenkénti bőséges trágyázás, jelentős méretű műtrágyázás, tudományos kutatásokon nyugvó vegyszeres növényvédelem)¹⁹⁸,
- a telep létesítésének pusztá ténye az agrártermelésben jelen levő minőségi változást jelent,
- a belterjesedés, intenzívvé válás metodikai folyamatának része,
- sikerének fontos eleme a kiváló időzítés: egyszerre tudták kihasználni a filoxéra járvány miatt lehetséges állami támogatásokat és a bor- és szőlővessző iránti piaci konjunkturális helyzetet,
- kiváló, teljes termésben az országos átlagot meghaladó, illetve a csemegeszőlő vonatkozásában azt messze megelőző hozamokat értek el,
- a borok minőségének állandó szinten tartása,
- korszerű pincészeti eljárások: tárolás, keverés, érlelés,
- a tulajdonos akaratából ezen extra-profit hosszabb távon is fedezte, s éppen akkor fedezte a nagybirtok szociális hivatásából, illetve Esterházy Miklós Mór

196 FÜR, 1968. 217–242., 238.

197 FÜR, 1968. 217–242., 239.

198 FÜR, 1968. 217–242., 240.

konzervatív keresztény nemzeti gondolat politikai céljai megvalósításából eredő kiadásait.

Külön kell szólnunk a szőlőtelep azon hatásairól, amelyeket az uradalmon kívülre közvetített. Feltétlenül pozitív Szilárd Gyulának az okszerű szőlőkultúra propagálása, igazolt kísérletei és elért eredményei által kifejtett tudományos és agitatív tevékenysége. Példa értékű az, ahogyan tulajdonos és gazdaságvezető együtt működött a mezőgazdasági szakigazgatási szervekkel: kísérleti terepként, az állami telepek vesszőinek felhasználójaként vagy csak saját kísérleteik eredményeinek bemutatásával (pl. műtrágya-kísérletek). A környékbeli birtokosokat, gazdákat, érdeklődőket vagy vevőket mindig szívesen fogadták, sőt ennek intézményes formáját maguk is kialakítva, a csákvári földműves iskola növendékeinek itt szervezték meg a gyakorlatot, s őket később is rendre visszavárták, kérdéseikre választ adva, gazdálkodásukat kísérték.¹⁹⁹

A filoxéra-pusztítás rémétől megszabadulva legfőbb közvetlen hatása a tágabb környéken, hogy óriási számban (évi 100–200 000 tételben) adtak el gyökeres és sima vesszőket.²⁰⁰ „Az összes termelt szőlőfajtából sima- és gyökeres vesszőket adunk el... Minden külön kikötés nélkül mindenkor csak szabványminőségű áru szállítatik, immunis homoktalajokról, filokszera mentesen. ...nedves polyva közé csomagolva, vászonba varrva.”²⁰¹

Különös árujukká vált a Mézes fehér szelektált vessző, amit a többitől megkülönböztetendő nem ezres, hanem százas csomagban bocsátották piacra. „A Mézes-fehér fajtából ugyanis gondos kiválasztással kiváló bőtermő, gyönyörű tömött fürtökkel megrakott válfajtát létesítettünk, melynek ezen kívül jeles tulajdonsága, hogy a peronoszpórának és lisztharmatnak jobban ellenáll mint a közönséges Mézes-fehér, és virágzásban sem oly kényes az időjárás tekintetében mint az. E válfajtából csak gyökeres vesszővel szolgálunk.”²⁰² Szilárd Gyula jogos büszkeséggel írott szavai rámutatnak a helyi nemesítés sikereire, ezeket a vesszőket ugyanis kiváló gyökérzetük és erőteljes hajtásaik miatt a később jelentkező jó tulajdonságoktól eltekintve is szívesen vásárolták.

Összefoglalóan Szilárd a nemesített fajtatiszta szőlőkultúra propagálását, mint gróf Esterházy Miklós Móríc elhatározott céljának megjelenését írja le. „A tulajdonost ezen telepnek létesítésénél első sorban a jó példaadás nemes törekvése vezette. Minden újabb vívmány, minden életrevalónak látszó törekvés lehetőleg kipróbálás alá került itt, hogy azután a környék szőlőművelőinek nyugodt lélekkel ajánlható legyen. Magát a telepet is a környék szőlőbirtokosai sűrűn látogatják.”²⁰³

199 FÜR, 1968. 217–242., 240.

200 SZILÁRD, 1902. 652.

201 SZILÁRD, 1902. 651.

202 SZILÁRD, 1902. 652.

203 SZILÁRD, 1902. 652.

Az ászári szőlő- és borgazdaságot – telepítésének körülményeit, vezetését és gazdasági sikereit – uradalmi kereteken túl, legalábbis dunántúli távlatban is vizsgálva, elmondható, hogy élére állt a dunántúli homoki szőlőkultúra okszerű kialakításának. Für Lajossal egyetértve: „A dunántúli homoki szőlőkultúra okszerű ki-jelentős kisugárzó góca lett.”²⁰⁴

IRODALOMJEGYZÉK

- Beck Tibor: A filoxéravész Magyarországon. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 10. Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Budapest, 2005.
- Bonitz Ferenc: Gróf Zichy Nándor élet- és jellemrajza. Budapest, 1912.
- Boross Károly (szerk.): Magyarország szőlőtermelésének összefoglalása. Budapest, 1897.
- Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye. Budapest, 1907.
- Csoma Zsigmond: Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében. Debrecen–Budapest, 1994–1995.
- Csoma Zsigmond: Szőlőkatasztrófák Magyarországon. Budapest, 2015.
- Égető Melinda: Filoxéra. In: Magyar Néprajzi Lexikon II. Budapest, 1979.
- Égető Melinda: Szőlőművelés és borászat. In: Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Budapest, 2001.
- Erdős Ferenc (szerk.): Csákvár. Száz Magyar Falu Könyvesháza. Budapest, 2001.
- Farkas Gábor: Agrárius társadalmi elit Fejér megyében a XX. század első felében. In: Alba Regia, XXVII. 1998.
- Farkas Gábor: Politikai viszonyok Fejér megyében 1919–1945. Budapest, 1980.
- Feyér Piroska: Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Budapest, 1970.
- Für Lajos: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján, 1870–1914. Budapest, 1969.
- Für Lajos: Az ászári szőlészet a századfordulón. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967–1968. Budapest, 1968.
- Ganczaughné Albert Katalin: Szőlészet és borászat. In: Kollega Tarsoly István (főszerk.): Magyarország a XX. században. IV. Szekszárd, 2000.
- Kornitzer Béla: Apák és fiúk. Nagy magyar értékeink, ahogyan fiaik látják. Budapest, é. n. (1940.) I–II.
- Lónyay Ferencz: Szőlőművelés és borászat. In: Magyarország földművelése. 1896. Budapest, 1896.
- Magyar Katolikus Lexikon. Budapest, Szent István Társulat, 1997-től.
- Magyarország földbirtokosai és földbérlei (Gazdacímtár). Budapest, 1937.
- Molnár Gyula (szerk.): Borászati Törzskönyv az 1884. évre. Budapest, 1884.
- Soós László: A filoxéravész elleni küzdelem első kormányzati intézkedései. In: Századok 2010. 3.

204 FÜR, 1968. 217–242., 241.

Soós László: Az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás létrehozása. In: Agrártörténeti Szemle 30. 1998. 3–4.

Szabad György: A tatái és gesztesi Esterházy uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Budapest, 1957.

Szilárd Gyula: A metszésről. In: Borászati Lapok, 1909.

Szilárd Gyula: Gróf Esterházy Miklós Móríc ászári szőlő- és pincegazdaságának ismertetése. In: Borászati Lapok. 1902.

Szilárd Gyula: Mezőgazdaságtan I–II. Negyedik, bővített kiadás. Budapest, 1921.

Szilárd Gyula: Szőlészeti és borászati szakértelem. In: Borászati Lapok, 1912. 35.

Szilárd Gyula: Szőlőművelés és borkezelés könyve. Földművesiskolák, vinczellérek és szőlőbirtokosok számára. Budapest, 1898.

Zsófia Demeter: The Plantation of Count Miklós Móríc Esterházy's Vineyard in Ászár and its Position in Establishing the Sandy Soil Viticulture in Transdanubia after the Phylloxera

In the middle of the 19th century the manor of Count Miklós Móríc Esterházy (1855–1925) in Csákvár was temporary, but in 1870 it was finally split off from the Tata-Gesztes demesne. From 1890, the start of his short active political career, the owner had ready plans for managing the estate. His standpoint was decisive in two major innovations: establishing the vineyard in Ászár and founding the agricultural school in Csákvár. He stepped onto the stage of politics to support the Catholic restoration together with Count Nándor Zichy, and as one of the founders of the Catholic People's Party he contributed to the founding and publishing of journals promoting the social teaching of the church (Fejérmegyei Napló – Papers of Fejér County, Alkotmány – Constitution)

Following the damage caused by phylloxera, on his long stretching estate of 88,162 acres (in Hungarian 62,000 hold) he prepared the sandy soil viticulture in Ászár in 1892 with great investments, harnessing state subsidy and opportunities given by the economic boom, using scientific methods and choosing competent specialists. The new type of grape farming using new methods, equipment and new varieties of grapes, was successfully introduced to the market. Gyula Szilárd (1869–1925) published several articles and books, held lectures and practical presentations based on the farming of the manorial vineyard and on his experience gained in Ászár between 1899 and 1918. His textbooks had several editions even after his death.

The cellar converted from the beer-house even today stands in the former centre of the manorial vineyard in Ászár, the winery belonging to the Neszmély wine-growing area still keeps the memory of Miklós Móríc Esterházy's economic innovation.

BOROS ZOLTÁN

**A PANNONHALMI FŐAPÁT SZEREPE
A BENCÉS KONGREGÁCIÓ GAZDÁLKODÁSÁBAN**

A bencés szerzetesek az életüket évszázadokon át a rendalapító nursiai Szent Benedek regulájához igazították. Ez az 5. században keletkezett szabályzat a 19–20. században épp úgy alapköve volt a szerzetesközösség életének, mint ma. Így talán egy gazdaságtörténeti írás elején is megengedhető, hogy egy pillantást vessünk erre a szövegre, különösen annak harmadik fejezetre.

„Valahányszor valami fontos tennivaló fordul elő a monostorban, hívja egybe az apát az egész közösséget, és adja elő maga, hogy miről van szó. És miután meghallgatta a testvérek tanácsát, mérlegelje magában, s amit hasznosabbnak ítél, azt cselekedje. [...] A testvérek pedig adjanak alázatosan, teljes alárendeltséggel tanácsot, nézetüket pedig makacsul védeni ne merészeljék, és inkább az apát ítélete legyen a döntő, úgyhogy amit ő üdvösebbnek ítél, annak mindnyájan engedelmeskedjenek.”¹

Az apát feladata tehát négy elemből áll. Egyrészt, ő adja elő, milyen ügyben szeretne tanácsot kérni társaitól, másrészt, az ő feladata, hogy meghallgassa és mérlegelje a testvérek tanácsát, a harmadik lépésben ő hozza meg a döntést az adott ügyben, és végül gondoskodik a döntés végrehajtásáról. Fontos kitétel, hogy amennyiben eltérő vélemények ütköznenek, mindig az apát álláspontja a döntő. Ez a középkori eredetű szabályozás annyira hatékonynak bizonyult az idők folyamán, hogy a modern korban is a benne foglalt alapelvek szerint jártak el a szerzetesek a közösség egészét érintő ügyekben, így a monostorok fenntartáshoz nélkülözhetetlen gazdasági ügyekben is.

A magyar bencések 19–20. századi gazdálkodásának irányításáért felelős testületeket már számba vette a szakirodalom.² Az uralkodó visszaállító rendelkezése,³ és rendi statútumok értelmében a bencés birtokok tulajdonosa a szerzetesrend egésze volt, de ennek kezelésért a pannonhalmi főapát személyes felelősséggel tartozott. A 19. század második felének főapátjai közül Kruesz Krizosztom nagy gondot fordított a rend gazdasági viszonyainak rendezésére, de Vaszary Kolos és Fehér Ipoly is sok energiát fektetett a gazdaság modernizálásába. Az újítások nem egyszer komoly vitát váltottak ki, melynek elsődleges színtere a többnyire háromévente ülésező nagykáptalan volt. Ez volt az a fórum, ahol a főapát a gazdálkodással kapcsolatos elképzeléseit a rendtársak elé tárta, akik véleményezhették, megerősíthették javaslatait, vagy éppen szembeállhattak vele. A közösen megalkotott határozatokat a főapát rendelet formájában hozta a közösség tudomására, így azok

1 RB 3. fejezet 1–5. szakasz

2 FÜLÖP, 2012.

3 PRT VI. A 459–462.

ettől kezdve minden szerzetes számára kötelező érvénnyel bíró szabállyá váltak. Ebből kifolyólag a nagykáptalan iratai elsődleges forrásai a rend történetének, így a rend gazdaságtörténetének is, egyúttal nélkülözhetetlen eszköz a főapátok gazdasági kérdésekben kifejtett véleményének megismeréséhez. Írásomban elsősorban ezeknek az iratoknak a segítségével kívánom bemutatni, milyen gazdasági problémákkal kellett megküzdeni a dualizmus idején a bencés rendnek, és hogy ezekben a kérdésekben milyen álláspontra helyezkedtek az éppen regnáló főapátok. Különös figyelmet igyekszem fordítani a gazdasági adminisztrációban beállott változások, és az intenzív gazdálkodásra való fokozatos áttérés nehézségeinek bemutatására, valamint a főapátság és a kisebb bencés apátságok gazdasági viszonyainak rendezésére irányuló törekvések felvázolására.

Új lendület: Kruesz Krizosztom (1865–1884)

Horváth Ádám a pannonthalmi novíciusok számára összeállított, és 1915-ben megjelent rendtörténeti összefoglalásában Kruesz Krizosztomról azt írta, hogy az ő kormányzása volt az alapja a rend szellemi és erkölcsi megújulásának.⁴ Az ő ideája nem kevesebb volt, mint a rend működésében „minden irányban új életet, új lendületet [...] teremteni.”⁵ Így nem véletlen, hogy a gazdálkodás megújítójaként is számon tartja őt az utókor.⁶ Maga a főapát így fogalmazott az 1869-es káptalani nyitóbeszédében, amikor hivatalának első három évét értékelte: „Ha azonban valamely irányban erélylyel s kitartással dolgoztunk: ez bizonyára a gazdászati irány vala.”⁷

A rendi kormány átvételekor azt tapasztalta, hogy a főapátság birtokaiból származó bevételeket minden évben szinte teljesen felemésztették az uradalom kiadásai. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy a működési költségeket ki tudták ugyan termelni a majorságok, de a rendtagok ellátására, az oktatási intézmények fenntartására, vagy a lekipásztori feladatok ellátására már nem volt elegendő ez a forrás. Kruesz célja a gazdasági rendteremtés volt, vagyis az, hogy megváltoztassa az elavult gazdálkodási gyakorlatot úgy, hogy közben a kiadásokat is mérsékelje.⁸ Ezért volt fontos számára, hogy már a megválasztását követő első nagykáptalan alkalmával meghatározzák a gazdálkodás azon alapelveit, melyek végrehajtása azután az új főapát felelőssége lett. Az első feladata a gazdasági kormányzat megújítása volt. A főapátság uradalmának korábbi kerületi beosztása ugyan változatlanul hagyta, és mind az öt élére egy-egy szerzetest állított annak ellenére, hogy rendtársai közül Jeney Ernő és Vaszary Kolos a világi jószágkormányzók alkalmazását javasolták.⁹

4 HORVÁTH, 1915. 137.

5 PFL KI 1869. Jegyzőkönyv. 7.

6 SÓLYMOS, 1997. 213.

7 PFL KI 1869. Jegyzőkönyv. 8.

8 PRT VI. A 120.

9 PFL KI 1866. Jegyzőkönyv. 25.

Az új kormányzók az utasításukat a Központi Jószágkormánytól kapták, melynek a főapát, a főmonostori perjel és a központinak is nevezett szentmártoni jószágkormányzó volt a tagja. Az egyes gazdaságok élén továbbra is egymástól független világi kezelőtisztek álltak. A gazdálkodás ellenőrzésére egy világi számvevőt fogadtak fel, aki egyúttal a Központi Jószágkormány tanácsosaként is működött.¹⁰

Az 1866-os nagykáptalan után tervszerűen fogott hozzá a gazdálkodás rendbetételéhez. A kormányzati kérdések tisztázása után következő feladata a „nevezetesebb okmányok és kimutatások” összeállítása volt, és ezek elérhetővé tétele a rend tagjai számára.¹¹ Kruesz a visszaélések és a hűtlen kezelés okát a gazdatisztek gyenge fizetésében látta, ezért 1867. július elsejétől megemelte a tisztikar fizetését, és korpótlék, valamint irodai általanys címén további jövedelemhez jutatta őket.¹² Főapátsága első éveiben különös nehézséget okoztak az elemi csapások. Ennek ellenére igyekezett az új gazdasági kormányzat közreműködésével minél jobb állapotba hozni az egyes gazdaságokat, ezért jelentősebb anyagi ráfordításoktól sem riadt vissza.¹³ A legelők feltörése, a vízjárta földek nagyságának csökkentése, a juhállomány növelése, a sertésenyésztés felkarolása mind a szakképzett civil gazdatisztek véleményének meghallgatása után történt. Az egyes kerületekről leválasztott erdőkből kialakított önálló erdészet élére hozzá értő főerdész került, és a szőlészet mellett a pincészetben is középfokú képesítéssel rendelkező szakembereket alkalmaztak.¹⁴

Hogy nem eredménytelenül munkálkodott a főapát az adminisztráció reformján, azt olyan apróságok is jelzik, mint hogy az 1871-es nagykáptalan meglegedetten vehette tudomásul, hogy gazdasági bizottságának tagjai a korábbiaktól eltérően idejében kézhez kapták a főapáti előterjesztést, és maga a főapát is már az első ülés előtt begyűjthette a rendtagok írásbeli javaslatait.¹⁵ Ekkor értékelte az új rendszer, vagyis a Központi Jószágkormány felállításának tapasztalatait is. A rendi közvéleményben felmerült aggodalmakat, mely a perjel egyéb feladatainak, így a növendéknevelésnek és a monostor fegyelmi helyzetének elhanyagolását féltették, a főapát azzal az érveléssel hárította el, hogy a perjel a rend minden ügyeiben a főapát első számú támasza kell legyen, így gazdasági téren is.¹⁶ Így nem változtatott az új kormányzati formán.

Kruesz Krizosztom két évtizedes kormányzása alatt jelentős beruházásokat eszközölt az egyes gazdaságokban. Több új major felállítására került sor, nevezetesen Tarjánban, Kisnyalkán, Tényőn és Hármastarjánban. Az ő nevéhez kötődik a

10 PFK BK 263. I. 1. Önleletrajz. 49.

11 PFL KI 1869. Jegyzőkönyv. 8.

12 PRT VI. A 335.

13 PFL KI 1869. Jegyzőkönyv. 8–9.

14 CSÓKA, 1969. II. 918.

15 PFL KI 1871. Jegyzőkönyv. 4.

16 PFL KI 1871. Jegyzőkönyv. 5–6.

szentmártoni Imre-major, és a lázi Jahn-major kialakítása is. Bővítésre került sor a deáki és a tömördi gazdaságokban, valamint a ravazdi erdészethez tartozó János-házán.¹⁷ Mindezeket másfél évtized után számba véve mégis azt kellett tapasztalnia, hogy a bevételek továbbra is csak szűkösen bizonyultak elegendőnek a kiadások fedezésére, ezért újabb források bevonását tartotta szükségesnek. Ennek két útja kínálkozott. Az egyik, hogy a főmonostortól függő úgynevezett filiális apátságok jövedelmeit megpróbálja bevonni a közös kiadások fedezésébe, másrészt pedig kísérletet tett újabb apátságok és azok birtokainak megszerzésére. Már 1879-től kezdődően megpróbálta bevonni a tihanyi és a bakonybéli uradalom jövedelmét a rend egészét terhelő kiadások fedezésére,¹⁸ ekkor még kevés eredménnyel. Az 1881-es nagykáptalan a főapát kívánságára ismét határozatban mondta ki a közös teherviselést, így a birtokaik arányában Pannonhalmának 70, Tihanyinak 22, Bakonybélnek 8 százalékban kellett hozzájárulni a rend közös kiadásaihoz.¹⁹

A másik utat, Telki vagy Zalavár apátságának és uradalmának megszerzésében látta a főapát,²⁰ aki el is indított a folyamatot a kormányzatnál. Zalavár bekebelezésére csak halála után került sor, míg a Telki apátság birtokait nem engedte át az állam.

Egy határozott belépő: Vaszary Kolos (1885–1891)

Vaszary Kolos elődjéhez képest rövid ideig, mindössze hat éven át volt főapát, és kormányzásának idejére csak két nagykáptalan esett. Ő is nagy buzgalommal fogott a gazdasági ügyek intézéséhez, már a székfoglaló beszédében megemlítette, hogy a gazdálkodás kérdését mennyire a szíven viseli. Alig néhány hónappal a megválasztása után, 1886. január 16-án kelt, a jószágkormányzóknak és a gazdatiszteknek címzett leiratában fejtette ki új elképzeléseit.²¹ A tavaszi munkák megkezdésével egyidejűleg, március 22-én tartott tisztiszéken részletesen is előadta azokat az elveket, mely az új rend alapjául szolgált.²² Ennek legfontosabb eleme az úgynevezett százalékos nyereségrészesedés volt, amivel a tisztek földilletményét és marhatartási jogát kívánta kiváltani. Összege az egyes gazdaságokon belül keletkezett nyereség negyede volt, aminek 45%-a a kezelőtisztet, 10%-a a mellette működő segéd tisztet vagy gyakornokot illette. A fennmaradó 45%-a a gazdasági személyzet között került felosztásra, így a hajdúk, gazdák és számadók 5-5, míg a gulyások, juhászok, öregbéresek 2-2, kocsisok és béresek 1-1, de még az ostorosok és bojtárok is fél-fél százalékot kaphattak.²³

17 PRT VI. A 125.

18 PRT VI. A 125–126. p.

19 Csóka, 1969. II. 918–919.

20 PRT VI. A 126.

21 PFL KI 1887. Gazdászati. Főapáti előterjesztés. 1.

22 PFL KI 1887. Gazdászati. Főapáti előterjesztés. 1.

23 FÜLÖP, 1995. 103–104.

Valamifajta újításra már azért is nagy szükség volt, mert Vaszary szerint 1865 óta csak öt olyan év volt, amelyben nem keletkezett komoly hiány, és ezekben az esetekben is csak a filiális apátságok hozzájárulásának volt ez köszönhető.²⁴ Így érthető, hogy az 1887-es káptalani előterjesztésében hosszas számítással bizonygatta, hogy miért van szükség további források bevonására. Véleménye szerint a Kruesz főapát idején nagyon fontos és praktikus döntések születtek ugyan, de nagyon sok minden nem ment át a gyakorlatba, mert a gazdatisztek azokat a határozatokat, amelyekkel nem értettek egyet, egyszerűen nem hajtották végre. Hogy ezen a hozzáálláson változtasson, a kerületi jószágkormányzók ellenőrzése mellett, minden egyes gazdatisztnak az állásával kellett a továbbiakban felelni a központi utasítások végrehajtásáért.²⁵ A másik fő problémát a számadások rendjében vélte felfedezni, hiszen a Pannonhalmán székelő számvevő csak papíron látta a leltári adatokat, így a központból nem tudta ellenőrizni azok valóságtartalmát sem. Ezért határozati javaslatot terjesztett elő a főapát, hogy a jószágkormányzói munkakörrel megbízott szerzetesek személyesen feleljenek a számadások valóságtartalmáért, azokat a helyszínen ellenőrizzék, majd záradékkal lássák el, és aláírásukkal hitelesítsék.²⁶

Érdemes megemlíteni, hogy a főapáti előterjesztést tartalmazó kézirat utolsó lapján más kéztől és kék számjeggyel egy tizedik oldal is van kapcsolva. Feltehetően valamelyik konventtag beadványa lehetett, amely három pontot tartalmaz. Eszerint meg kellene szüntetni a főapát által reformálni szándékozott adminisztrátori rendszert, helyette egy világi jószágkormányzót kellene kinevezni, aki vagyonával is felelne a helyes gazdálkodásért. Ezzel együtt, ha csak lehetséges, a rend birtokait adják bérbe, akárcsak a tihanyi apátság birtokában lévő baltonfüredi fürdőt.²⁷ A felvetések közül csak az utóbbi került feltételeseleg elfogadásra, de a tényleges bérbeadásra még több mint másfél évtizedet várni kellett.

A Vaszary által behozott újítások eredményeinek értékelése az 1890-ben tartott nagykáptalan második ülésén került napirendre. A rendi közvélemény bírálta a költséges építkezéseket, a juhállomány csökkenését és a marhahízlalás magas költségeit. A kormányzati átalakítás kérdése azonban nem került szóba, és a főapát védelmébe vette előterjesztésében a jószágkormányzókat,²⁸ jogosnak ítélve bizonyos vitatott kiadásokat. A fenti lépéseket egyébként mi is a gazdálkodás intenzívebbé tételéhez szükséges elengedhetetlen intézkedéseknek értékelhetjük.

24 PFL KI 1887. Gazdászati. Főapáti előterjesztés 3.

25 Az előterjesztés fogalmazványában Vaszary főapát három visszaélésre is utal a cselédfogadása, egy marhavásárlás és a vetésforgó tárgyában, amit előszóval kívánt a plénum előtt elmondani, így a kéziratban nem olvasható. PFL KI 1887. Gazdászati. Főapáti előterjesztés 4.

26 PFL KI 1887. Gazdászati. Főapáti előterjesztés 5–6.

27 PFL KI 1887. Gazdászati. Főapáti előterjesztés 10.

28 PFL KI 1890. Jegyzőkönyv. II. ülés. 1–2.

Tárgyaltak még az egyházi javadalmak kezelésére vonatkozó új állami szabályozásnak a rendet érintő kérdéseiről, illetve a tihanyi apátság érdeinek ügyében felmerülő problémákról. Fontosabbnak bizonyult azonban, hogy újabb lépéssel közelebb került a bencés apátságok birtokainak gazdasági integrációja. Elfogadva a főapát javaslatát, a káptalan sürgette az 1881-ben, 1884-ben és 1887-ben meghozott határozatok életbe léptetését, miszerint a filiális apátságok javait minden esetben a központból kell kormányozni, a számadásokat a főapáthoz kell benyújtani, és a fiókapátságok kiadásait pedig a központi pénztárból kell fedezni. Az apátok felügyeleti jogát továbbra is fenntartotta, de a kormányzásba továbbiakban nem szólhattak bele.²⁹ Ezzel a határozattal gyakorlatilag lezárult a főapátság és a filiális apátságok birtokkezelésének összevonása, ami tovább javította a rend gazdasági helyzetét. Végül Vaszary Kolosnak jutott a feladat, hogy elődje munkájának termését learatva átvegye a zalavári apátságot és birtokait, melynek segítségével tartósan sikerült stabilizálni a rendi gazdálkodást.³⁰

Vaszary intézkedései közül egy bizonyult kifejezetten zsákutcának, ez pedig az úgynevezett százalékos fizetési rendszer. Nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mert míg egyes gazdaságokban megfeszített munka árán sem sikerült komoly eredményeket – ezzel együtt nyereséget – elérni, másutt az átlagosnak tekintett teljesítmény is elegendő volt a nyereséghez. Fehér Ipoly felismerte, hogy ez a rendszer ebben a formában a hosszútávon nem fenntartható, így 1903-ban megszüntette, ezzel egyidejűleg emelte a gazdatisztek fizetését.³¹

A korszerű gazdálkodó: Fehér Ipoly (1891–1909)

Fehér Ipoly főapátrolt azt olvashatjuk a rendtörténetben, hogy „...hosszas megfigyelés, erőgyűjtés után vagy öt év elteltével megkezdte az anyagi téren való nagy munkát, mely a rend egész fejlődésére lényeges hatást gyakorolt.”³² Hogy miben is állt ez a nagy munka, azt az 1901-ben tartott nagykáptalan iratainak vizsgálata segítségével szeretném bemutatni. Azért is érdekes ez az előterjesztés, mert a főapát minden fejezetben egy-két kérdést fogalmazott meg, melyek központjában a gazdálkodás eredményesség állt, és ezek a kérdések rávilágítanak azokra a problémákra, melyek a legtöbb gondot okozták a gazdálkodásban. Az 1901-ben összeült nagykáptalan gazdasági ügyekben tett főapáti előterjesztése hét nagy fejezetből áll. Az első, az előterjesztés közel háromnegyedét kitevő fejezet a *Gazdasági jövedelmi ágak* címet viseli, és a mezőgazdasági termelés egyes ágazatait veszi számba, a második, jóval rövidebb fejezet a beruházásokat tartalmazza. A birtokváltásokat felsoroló harmadik rész, mindössze fél oldalt tesz ki, amit a gazdasági kormányzat tárgyalása

követ. Önálló fejezetet képez a balatonfüredi fürdőtelep ügye, a két utolsó rész pedig a rendi pénzügyeket, és a gimnáziumok és székházak anyagi ügyeit tárgyalja.

Számunkra ezek közül a legizgalmasabb az első fejezet, mely a szántóföldi műveléstől kezdve, az állattenyésztés problémáin át az erdészet és a szőlészet érintésével egészen az egyes gazdaságok jövedelmezőségének vizsgálatáig tart. A *„Rend gazdaságaiban a lefolyt négy évben is a súlypont a szemtermelésre volt helyezve, hazánk klimatikus, ipari és kereskedelmi viszonyainak megfelelően...”* (Kiemelés az eredetiben. B.Z.) Ez azt jelenti, hogy a főapátsághoz tartozó megközelítőleg 30 000 hold szántó 53%-án folyt gabonatermesztés.³³ Az eredményesség kapcsán két kérdés tett fel a főapát. Az egyik, hogy a termés hozamok emelkedő tendenciát mutatnak-e, azaz megfelelő volt-e a termés mennyisége, vagy sem; a másik, hogy meghozta-e a szokásos földbért, vagyis nyereséges volt-e a termelés. Ezekre a kérdésekre aztán gabonafélékként (búza, rozs árpa, zab), az egyes gazdaságok bontásában igyekszik választ adni. Így a zalavári apátsághoz tartozó gazdaságokban általában termésemelkedés, a bakonybéli és a dömölki apátság majorságaiban csökkenés volt tapasztalható. Ennek okait elemezve hangsúlyozta, hogy a vetésforgót mindenütt gondosabban kell megválasztani, és a trágyatermelést is ehhez kell igazítani.³⁴ Érdemes megjegyezni, hogy a főapát kiemelten támogatta a műtrágyával való kísérletek bevezetését. A szentmártoni és veszprémi kerületekben a cukorrépa-termést sikerült jelentősen növelni szuperfoszfát használatával, míg a somogyi kerületben a búza, Bakonybélben pedig az árpa termés esetében értek el hasonlóan jó eredményeket. Ennek jegyében a győri gazdasági kerülethez tartozó Hecsén 20 hold szántót engedett át a főapát két-három év használatra a mosonmagyaróvári növénytermelési kísérleti állomásnak.³⁵

Az intenzív gazdálkodás erősítésére a főapát további javaslatokat és konkrét lépéseket is tett, amelyek közül a teljesség igénye nélkül szeretnék hármat kiemelni. Miközben a főapát megköszönte a zalavári és füssi jószágkormányzóknak, hogy gyümölcscsel látják el az egyes székházakat, felteszi a kérdést, hogy nem volna-e célszerű a rendi szükségleteken kívül a piac számára is termelni. Hogy meghallgatásra talált-e javaslat, még nem sikerült kiderítenünk. Ugyanakkor a felesleges borkészletek piaci értékesítésének is kereste a lehetőségeit, de a tárgyalt időszakban sem a központi pincében történő palackozás, és a hozzá kapcsolódó helyi értékesítés, sem pedig a magyar és osztrák lapokban hirdetések által keresett nagykereskedelmi partner útján történő eladás nem vezetett megnyugtató eredményre.³⁶ Kifejezetten sikeresnek bizonyult viszont a kismegyeri szeszgyár felállítása, mely nem csak a szesz értékesítése, hanem a rosszabb minőségű gabonafélék értékesülése

29 PFL KI 1890. Jegyzőkönyv. II. ülés 6.

30 HORVÁTH, 1915. 139.

31 PRT VI. A 335.

32 PRT VI. A 144.

33 PFL KI 1901. Gazdászati. Főapáti előterjesztés 1. ív

34 PFL KI 1901. Gazdászati. Főapáti előterjesztés 1–2. ív

35 PFL KI 1901. Gazdászati. Főapáti előterjesztés 4–5. ív

36 PFL KI 1901. Gazdászati. Főapáti előterjesztés. 10. ív

révén, és a szeszgyári melléktermékek marhahízalásban való felhasználása révén sokszorosan beváltotta a felállításához fűzött anyagi reményeket.³⁷

Az állattenyésztés témakörét nem kívánom hasonló részletességgel tárgyalni, hiszen a káptalani határozatok között is csak annyi szerepel, hogy eredményei minden téren emelkedést mutatnak, de a fejlesztés még mindig indokolt.³⁸ Ha beolvasunk az előterjesztés szövegébe, akkor azt láthatjuk, hogy az előző káptalan már hozott egy fontos határozatot ezen a téren. Nevezetesen a káptalan gazdasági bizottsága javaslatára elfogadásra került, hogy nagyobb arányba vonják be a marhahízalást az egyes gazdaságok üzemtervébe, kifejezetten a hiányzó trágyaszükséglet pótlására, ami egyúttal a nehezebben értékesíthető vagy egyáltalán nem eladható termények hasznosulását is magával hozta.³⁹ A gyapjútermelés értékelése nehezebbnek ígérkezett, hiszen a gyapjú ára a vizsgált korszakban erősen ingadozó volt, és sem az eladott kosok és bárányok, sem pedig a feldolgozott tej eladásáról nem rendelkeztek pontos kimutatásokkal.⁴⁰

Fehér főapát a gazdasági kormányzathoz is hozzányúlt, így az „*átlépett a névleges szerep teréről a tényleges működés mezejére.*”⁴¹ Egyrészt a Központi Jóság-kormány elkezdte az egyes gazdaságok üzemterveinek felülvizsgálatát, amit aztán külső szakemberekkel is elbíraltatott, másrészt tekintélyes agrárszakemberekkel végzett látogatást az egyes gazdaságokban, hogy tőlük az ott látottak alapján tanácsot kérjen. Talán e lépésektől nem teljesen függetlenül megszervezte a Központi Számvevőseget, hogy valós képet kapjon a rend anyagi helyzetéről. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik a központi építőmester állásának megszervezése, aki nem csak az építkezések tervezésért és kivitelezésért volt felelős, de egy új épülettörzskönyv összeállítása is a feladatai közé tartozott.⁴²

A Balatonfüredet tárgyaló fejezet kapcsán érdemes előrebecsátani, hogy a tihanyi apátság birtokán, a savanyúvízforrás körül kialakult fürdőtelep a rendkormányzat gazdasági centralizációja következtében került a káptalan asztalára. Már az 1894-es káptalan elvi jóváhagyását adta a Nagyszálló, az éttermek és egyéb tartozékok értékesítéséhez, de erre megfelelő ajánlat híján nem került sor. Az eltelt időszakban csak állagmegóvási munkálatok elvégzésére került sor, illetve a telekkönyvi viszonyok rendezése, és a fennálló tartozások törlesztése jelentett nagyobb kiadást. A négy év egyetlen beruházása egy gőzkazán beszerzése, illetve a parti sétány tereprendezése volt.⁴³

37 PFL KI 1901. Gazdász. Főapáti előterjesztés. 10–11. ív

38 PFL FH 545/1901.

39 PFL KI 1901. Gazdász. Főapáti előterjesztés 5. ív

40 PFL KI 1901. Gazdász. Főapáti előterjesztés 6. ív

41 PFL KI 1901. Gazdász. Főapáti előterjesztés 15. ív

42 PFL KI 1901. Gazdász. Főapáti előterjesztés 15. ív

43 PFL KI 1901. Gazdász. Főapáti előterjesztés 16. ív

A fentiek alapján joggal állíthatjuk, hogy Fehér Ipoly volt a dualizmus kori főapátok közül az, aki legtöbbet tett és legeredményesebbet alkotott a mezőgazdaság intenzívvé tétele terén. Utóda, Hajdú Tibor így emlékezett meg róla az 1912-nagykáptalanon. „*Gazdaságainkat boldogult elődömnök fáradhatatlan buzgalma és takaréksága oly állapotba hozta, hogy nem csak a kezelésben, szolgálati pragmatikában stb. vannak részletes s legnagyobbbrészt ma is használható szabályzataink, hanem maga a gazdaság jövedelmezősége is hatalmas lendületet nyert az ő kormányzata alatt.*”⁴⁴

Az örökös: Hajdú Tibor (1910–1918)

A 20. század elejére valóban konszolidálódni látszott az ekkor már jogi értelemben is kongregációnak tekinthető magyar bencés közösség gazdasági helyzete, hiszen a fent idézett káptalani nyitóbeszédében kifejezetten úgy fogalmazott az új főapát, hogy „*teendőink inkább a fejlesztést célozzák, mint valamely bajok orvoslását.*”⁴⁵ Hajdú Tibor főapát sajátos helyzetben került a bencés rend élére. Már első megszólalása alkalmával leszögezte, hogy a rendi élet virágzásának anyagi feltételei is vannak, de a gazdasági viszonyokat rendezett körülmények között vette át, és ilyen rendezett körülmények között szeretné utódjának továbbadni. Mivel a kiadásokat tovább nem lehet csökkenteni, elsődleges feladatának tekintette a takarékoskodás gyakorlati megvalósítását. Ennek két útját látta: a beszerzések terén azonos minőségű, de olcsóbb termékeket kellene felkutatni, illetve tovább kell növelni az egyes gazdaságok jövedelmezőségét.⁴⁶ Elképzeléseinek megfelelően 1912-től kezdődően parcellázásra kerültek a kisebb kiterjedésű területek, különösen a fekvésük miatt csak költségesen művelhető földek. Az így befolyt pénzből közeli fekvésű, ezért hatékonyan művelhető birtoktestek vásárlására került sor. Így került a rend tulajdonába a Veszprém megyei Járiföld és a komáromfüssi birtokkal határos Kolozsnéma is.⁴⁷

Nyolc éves hivatali ideje alatt mindössze egyetlen káptalant hívott össze 1912-ben. A világháború kitörése miatt beállt rendkívüli viszonyokkal indokolta, hogy a soron következő ülést halasztotta, majd 1918-ban bekövetkezett halála után csak 1921-ben ült össze a következő nagykáptalan. Ennek az egy káptalannak az előterjesztése mellékletekkel együtt, közel 50 oldalra rúg, megállapításai ugyanakkor rendkívül kedvezőek.

A gazdálkodás súlypontja ebben a ciklusban is a gabonatermesztésen volt, bár a tejgazdaság és a sertésenyésztés terén jelentős előrelépést mutattak az adatok. Érdemes itt is szó szerint idézni az előterjesztés szövegét, hiszen jól mutatja, hogy

44 Az 1912-i káptalan. 8.

45 Az 1912-i káptalan. 11.

46 PRT VI. A 161.

47 PRT VI. A 164.

az intenzív gazdálkodásra történő áttérés a legjobb igyekezet ellenére is csak lassan haladt. „Jóllehet a cukorrépa-termelés, a szarvasmarha-hízlalás, a tenyésztéssel kapcsolatos tejegyzés és a sertésenyésztés felkarolásával a takarmánynövények termesztése is terjedt: mindamellett a Rend gazdaságaiban a lefolyt 4 évben is a súly a szemtermelésre volt helyezve.”⁴⁸ (Kiemelés az eredetiben. B.Z.) A takarmánynövények termőterülete lényegében az egész ciklusban stagnált, sőt a négy év átlagát tekintve minimálisan (0,71%-kal) csökkent, amit Hajdú főapát a kereskedelmi viszonyokkal indokolt.⁴⁹ A gabonatermés tiszta jövedelme összességében nem csak az elvárt földbért hozta meg, hanem annak másfélszeresét is, és az országos átlagot is meghaladta.⁵⁰ A növénytermesztés kapcsolódóan szólnunk kell a szőlőkről is, ahol úgy a megművelt terület, mint a terméseredmények egyaránt tetemesen növekedtek. Ebben a főapátnak nem kis szerepe volt, hiszen amellett, hogy élvezte az elődje idejében felújított szőlőkből származó jövedelmet, Győrszentártonban maga is vásárolt (Lestár), illetve telepített (Hospodár) szőlőt. Nem véletlen, hiszen az előterjesztés szerint ez volt a mezőgazdaság egyik legjövedelmezőbb ágazata.⁵¹

Az állattartás tekintetében is elmondható, hogy folytatódtak a korábban megkezdett folyamatok, aminek lényege a juhállomány további csökkenése és a marhatartás növekedése volt. Ezzel együtt Hajdú előterjesztésében azt írja, hogy juhászat fenntartása továbbra is szükséges a soványabb legelők és alakalom adtán a tarlók legeltetése miatt. Ugyanakkor az sem mellékes, hogy bár a gyapjú ára folyamatosan csökkent az eltelt időszakban a bárányhús ára kifejezett növekedésnek indult, ezért az ágazat fenntartása továbbra is indokolt volt.⁵² Ugyancsak a csökkenő tendenciát mutatott a hízó marhák állománya, hiszen a korábbi évek káptalani határozatai csak az adott majorság trágyaszükségletéhez igazított marhaállományt tartottak szükségesnek megtartani.⁵³ Ugyanakkor a tejegyzések beállításával tovább nőtt az intenzív gazdálkodás aránya.⁵⁴ Természetesen most sem kívánunk az összes ágazaton végigmenni, de annyi talán így is látszik, hogy Hajdú főapát a Fehér Ipoly által kijelölt úton haladt tovább, alapvető újításokra nem vállalkozott, de nem is hanyagolta el a gazdasági területet.

Érdemes még azt is megjegyezni, hogy az előterjesztő szerint a pénzügyi mutatók kiválóak voltak, hiszen amellett hogy évente átlagosan 80 000 korona értékű beruházás történt, a bevételek éves növekedésének átlagos értéke 100 000 korona körül mozgott. Természetesen ebben nem kis szerepe volt a háború előtti általá-

48 PFL KI 1912. Főapáti előterjesztés. Gazdász. 2. ív

49 PFL KI 1912. Főapáti előterjesztés. Gazdász. 2. ív

50 PFL KI 1912. Főapáti előterjesztés. Gazdász. 3. ív

51 PFL KI 1912. Főapáti előterjesztés. Gazdász. 20–21. ív

52 PFL KI 1912. Főapáti előterjesztés. Gazdász. 10. ív

53 PFL KI 1912. Főapáti előterjesztés. Gazdász. 7. ív

54 PFL KI 1912. Főapáti előterjesztés. Gazdász. 8–9. ív

nos áremelkedésnek – ezzel a főapát is tisztában volt – mégis nem kis szerepet tulajdonított a rendi gazdaságok jövedelmezőségére tett erőfeszítések sikerének. Ennek egyik fontos eleme volt, hogy a drasztikusan emelkedő napszámbérek miatt keletkezett többletkiadásokat a gépesítés növelésével igyekeztek csökkenteni. Kiemelt veszélyt jelentettek még a sztrájkok, melyek legjobb ellenszerét a hűség cselédségben vélte felfedezni, ezért korpótlék és nyugdíj biztosításával igyekezett a cselédek megbízhatóságát és állandóságát biztosítani.⁵⁵

Hajdú Tibor esetében azt mondhatjuk, hogy nála lehet talán legkevésbé tetten érni – legalábbis a káptalani iratok tükrében –, hogy milyen egyéni elképzelése volt a gazdasági kérdésekben. Eddig úgy tűnik, hogy megörökölte elődje eredményeit, és az általa felállított rendszeren alig-alig változtatva igyekezett azt megőrizni utódjának. Hogy ez még sem sikerült teljes egészében, az sokkal inkább a történelem kényszerítő körülményein, és nem az ő személyén múlt.

Gazdálkodó főapátok

A fentiek alapján talán sikerült világosabbá tenni, hogy a főapátsági uradalom tulajdonosi jogait gyakorló mindenkori pannonhalmi főapát véleménye a gazdálkodás terén is meghatározó és perdöntő volt. A regula szellemében az egyes ügyekben bátran élt a kezdeményezés lehetőségével. A káptalani viták eredményeként létrejött határozatok már egy komoly egyeztetés eredményeit tükrözik. Érdekesség, hogy a főapátok döntéseit a személyiségük, érdeklődési körük éppen úgy befolyásolta, mint a rend általános állapota, vagy aktuális gazdasági helyzete. A főapátok döntései akkor bizonyultak igazán hatékonyak, ha találkoztak a rendi közvélemény elképzeléseivel és ennek támogatásával ténylegesen végrehajthatók voltak.

FORRÁSOK JEGYZÉKE

PFK BK 263	Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, Kruesz Krizosztom hagyatéka.
PFL FH	Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Főapáti Hivatal iktatott iratai.
PFL KI	Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Káptalani iratok.

IRODALOMJEGYZÉK

- Az 1912-i káptalan. Kézirat gyanánt. Győr, 1912. (A jegyzetekben: Az 1912-i káptalan.)
- Szent Benedek Regulája. Fordította: Söveges Dávid. Második kiadás. (Bencés lelkeségi füzetek 1.) Pannonhalma, 2015. (A jegyzetekben: RB.)
- Csóka J. Lajos: Szent Benedek fiainak világtörténete, különös tekintettel Magyarországra I–II. Budapest, 1969.
- Erdélyi László – Sörös Pongrácz (szerk.): A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. I–XII. B. Budapest, 1902–1916. (A jegyzetekben: PRT)

55 PFL KI 1912. Főapáti előterjesztés. Gazdász. 1. ív

Fülöp Éva Mária: A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása. Budapest, 1995.

Fülöp Éva Mária: A rendkormányzat gazdasági irányító közegei a magyar bencés kongregáció 19–20. századi gazdálkodásában. In: Illés Pál Attila – Juhász-Laczik Albin OSB (szerk.): Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. 2. Budapest, 2012. 1047–1062.

HorváthÁdám: Szent Benedek rend élete és rendjének története Magyarországon. Győr, 1915.

Sólymos Szilveszter: Ezer év száz bencése. Pannonhalma, 1997.

Zoltán Boros: *The Role of the Archabbot of Pannonhalma in the Economic Management of the Benedictine Congregation*

The superior of the Benedictine Order in Hungary is the archabbot of Pannonhalma, who, from the end of the 19th century was also the presiding abbot of the Hungarian congregation and had personal responsibility for the economic management of the order. During the Age of Dualism this responsibility was shared with the general chapter of the order, holding assemblies every 3–4 years regularly analyzing the results of the previous period, and if necessary, making proposals for changes. Using the documents of the general chapter, and especially the archabbots' proposals it can be well reconstructed what economic ideas the different archabbots had. The four outlined schemes prove, that the handling of economic questions depended on the archabbots' personal interests besides the compelling external circumstances.

HUSZÁR MIHÁLY

A PÁR SZÁZ HOLDAS GRÓF ÉS A DZSENTRI ZENESZERZŐ. GRÓF FORGÁCH ANTAL ÉS GRÓF FORGÁCH BÉLA ÉLETÚTJA

Előszó

A 19. századi földbirtokosok olyan lehetőségekkel és problémákkal néztek szembe, amelyek felelősségteljes döntéseket kívántak ahhoz, hogy működtetni tudják az uradalmaikat és társadalmi rangjuktól elvárt szinten élhessenek. Érdekes helyzetben volt a grófi címmel, ám nem egészen 2000 magyar holdnyi birtokkal rendelkező nagygombai Forgách család. A birtokméret és a házassági stratégiák kényelmes középbirtokosi életszínvonalat biztosítottak a család Somogyban letelepedő első (Forgách XI. Ferenc Xavér), majd a második (Forgách III. Antal) generációjához tartozó, ebben a tanulmányban vizsgálni kívánt családtagjának és a harmadik generációhoz tartozó fiúnak, Forgách Bélának.¹ Erre a korszakra esett a kis- és nagybirtok cél- és eszközrendszer szempontból való elválása.² Hasonlóan sok más, ekkora birtokhoz a 19. század utolsó harmadában a bevételek – elsősorban a dzsentri életmódból fakadó kiadások miatt – már nem biztosították a megmaradt gróf, akit mint szerény jövedelmű, de a művészi életben viszonylag sikeres keszthelyi polgárt ismerték.

A dolgozatban arra keressük a választ, hogy miként alakult az életútja Forgách III. Antalnak? Milyen közéleti és magánéleti szerep jellemezte Forgách Bélát? Forgách III. Antal és fia milyen földbirtokosi mintát követett? Mely eszközökkel kívánta Forgách Béla megoldani a vissza-visszatérő anyagi válsághelyzeteket?

Gróf Forgách III. Antal életútja

Gróf Forgách III. Antal szülei eltérő nemesi rétegből származtak, így a házasságuk abban a korban különlegesnek számított. Édesapja a főnemesek közé tartozó gróf Forgách XI. Ferenc Xavér (1782–1862) volt, aki a Nyitra vármegyei Vágújhelyről (ma Nové Mesto nad Váhom, Szlovákia) származott. Nagyapja az ottani birtokos Forgách Tádé (1758–1836), míg nagyanyja, a szomszédos Trencsén vármegyei Anna-Maria Taaf (1757–?) grófnő volt.³

1 A tanulmányban szereplő Forgách családtagoknál római számmal jelöltem, hogy ezen a keresztnéven hányadikként szerepeltek a családfán. Az elsőket nem jelöltem számmal. A tanulmány elkészítéséhez köszönöm Kiss Kálmán és Kaposi Zoltán segítségét.

2 LUKÁCS, 2009. 1–189. Lásd példaként a keszthelyi Festetics-uradalom működésének XVIII. század végi változását, amelyet Lukács Gábor komplexen vizsgált.

3 GUDENUS, 1998. 74–75.; VÁSÁRHELYI-SZLUHA, 2005. 455. Az ír eredetű, pair rangú, Csehországba került Taffe (Táff) család azon grófi ágából származott, amely Trencsénben

Forgách XI. Ferenc Xavér 1810-ben Pesten kötött házasságot a somogyi közne-
mesek közé tartozó szentviszlói Deseő Judittal (1791–1873), Deseő Imre (1751–?)
„partikularis praeceptor”, Széchényi Ferenc uradalmának praefectura és barkóczy
Rosty Juszina (1761–?) leányával, aki nővérével örökölte a gombai birtokot.⁴ A
Deseő család már 1590 körül birtokolta a települést, majd 1609-ben megerősítést
nyertek Nagygomba, Berjeg – Kisgomba melletti elpusztult – községekre és Kele-
vázpusztára. A török háborúk idején Vas vármegyében éltek, majd az első között
tértek vissza. A későbbi nagygombai birtokos családok, a Hunkár, a Paiss, a Thassy, a
Stephaich famíliák mind Deseő leszármazás útján kerültek ide.⁵ Így az új gróf a For-
gáchok gombai ágának megalapítója lett, és később az uralkodótól a császári és kirá-
lyi kamarás címet nyerte el, míg a felesége a csillagkeresztos hölgy címet kapta meg.⁶

A harmadik fiúgyermekük, III. Antal 1818. november 16-án született a nagy-
gombai családi kastélyban.⁷ Az iskoláiról és ifjú éveiről jelenleg még keveset tu-
dunk. 1846-ig a marcali járás egyik alszolgabírójaként dolgozott. Őt követte a
tisztségben Noszlópy Gáspár, ugyanakkor a Somogy vármegyei alszolgabírói lis-
tában nem szerepelt Forgách III. Antal. Az 1848. márciusi forradalmat követően,
a május 25-én összeírt, országgyűlési szavazattal rendelkező 16 mágnás között az
édesapjával együtt szerepelt. Azt jelenleg nem tudjuk, hogy az országgyűlésen részt
vettek-e.⁸ A szintén májusban, Marcaliban (219), Nagygombán (27) és Kisgombán
(9) összeírt 255 főnyi nemzetőr között is megtaláljuk a nevét: „Gróf Forgách Antal
32 éves, földbirtokos, lovasnemzetőr.”⁹ A honvédseregben december 2-án hadnaggyá
léptették elő a 4. Sándor huszárezredben, majd parancsörtsízt volt Perczel Mór tábor-
nok mellett. 1849. január 16-ától főhadnagyként és parancsörtsízként a 13. Hunyadi
huszárezred állományában szolgált. Májusban szerelt le.¹⁰ Legidősebb bátyja, Móric

(1812–1880) mindeközben Észak-Itáliában, dragonyoskapitányként Rovigoban (ma
Olaszországban) állomásozott. Az ő személye azért érdekes, mert 1850-től Magyar-
országon már mint zsandáralezredes szolgált, 1853-ban az általa parancsnokolt kato-
nai egység végezte ki Noszlópy Gáspár volt somogyi kormánybiztost, volt kisgombai
birtokost, egyben a nagygombai Forgách birtokok szomszédját. Forgách Móric már
nyugalmazott ezredesként 1868-ban a Zala és Somogy megyére kiterjedő betyár te-
vékenységek leverését irányító királyi biztosként tevékenykedett.¹¹

Forgách III. Antal 1850. április 9-én Iharosban vette feleségül kesselőkeői
Majthényi Anna bárónőt (1830–1908), a szertartást a másik bátyja, Forgách Ágoston
(1813–1888) pozsonyi kanonok végezte.¹² Majthényi Anna 1830. február 8-án szüle-
tett, édesapja pallini Inkey Antal (1776–1831) volt, aki másfél évvel később meghalt.
Felesége, taródházi Kiss Terézia (1794–1839) kiskorú gyermekeivel maradt özvegyen.
1833. május 11-én újra férjhez ment Majthényi István (1788–1868) cs. és kir. huszár-
őrnagyhoz. Ekkortól viselte a legkisebb leánya, Inkey Anna a Majthényi nevet. Test-
vérei 1839-ben egyezségeket kötöttek – az 1841-es és 1844-es családi tanácskozáson is
megerősítették – hogy hűguk nevelési költségét 1848-ig, 18 éves koráig fedezik.¹³

A Forgách házaspárnak öt gyermeke született: Béla (1851–1940), Celestina
(1852–1908), Matilda (1853–1882), Anna (1855–1858) és Eugénia (1862–1935).¹⁴

A házaspárnak nem lehetett békés házaselete, hiszen 1864-ben Forgách III. An-
tal és felesége már külön éltek, az egyházi bíróság pedig kimondta az ideiglenes

az 1711-es vármegyei nemesi összeírásban szerepelt. GUDENUS, 1990. 422.; ELIÁŠ, 2010. 60–61.; BARTFAI SZABÓ, 1910. 622, 637–41.; FEHÉR, 2003. 30–86. XI. Ferenc Xavér születési évét Miroslav Eliáš és Bartfai Szabó László is 1782-ben adja meg.

4 MÓRICZ, 2012. 478.

5 BARTFAI SZABÓ, 1910. 641.; MÓRICZ, 2012. 474.; CSÁNKI, é.n. 613.; ELIÁŠ, 2010. 66.

6 BÓNA, 1998. 413.

7 „1818. november 16-án jókor reggel, 3 órakor született, 18-án keresztelték Forgách Antal (páduai szt. Antal után) Ferenc Jenőt. Szülei: gróf Forgách Ferenc Xavér de Ghymess és Dezső Judit de Viszló. Keresztszülők: Inkey Antal de Pallin és Kiss Terézia. Lakhely: Nagy-Gomba. Keresztelte: a plébános [Parochus = Tomor János].” In: Marcali Róma. Kat. Plébánia Kereszteltek Anyakönyve. IV. Kötet. (1801–1828) 146.

8 G. JÁGER, 2004. 86.

9 ANDRÁSSY, 1991. 245.

10 KEDVES, 1992. 52–55, 59.; BÓNA, 1998. 413. Fia visszaemlékezésében így nyilatkozott róla: „Az én atyám nem volt sohasem katona, csak 48-ban volt Perczel Mórnak a galoppinje [fullajtárja – H.M.] (...)” FORGÁCH, 1939. 8.

11 GUDENUS, 1990. 422.; BARTFAI SZABÓ, 1910. 636, 642, 645.; REKTOR. 1980. 403. 397.; GÖNCZI, 1944. 171, 338–340.; CSÁNKI, é. n. 565.

12 MNL OL P szekció, 1892-17. tétel. Házasság levél. (1894. február 27.).

13 MNL OL P szekció, 1892-17. tétel. Steiner József iharosi plébános levele (1894. február 12.); MNL OL P szekció, 1892-17. tétel. Bátorfi levele. (1894. május 27.); TAKÁCS – SZABÓ – BALASSA, 2015. 33–37. Inkey József és Kiss Terézia további gyermekei: József (1813–1900), Zsigmond (1818–1886), Lajos, Ifigénia, Vince. Mathényi István és Kiss Terézia további gyermeke: Gabriella (1833–?).

14 „1851. január 27-én keresztelték Forgách Béla Ferenc József Istvánt. Szülei: gróf Forgách Antal úr és báró Majthen(y)i Anna. Keresztszülők: gróf Inkey József úr és gróf Inkey Ifigénia kisasszony. Lakhely: Nagy-Gomba. „Állapotja”: előkelő nemes. Házasságot kötött 1923. március 10-én Thassy Etelkával Keszthelyen. Keresztelte: a plébános [Stenger Frigyes].” In: Marcali Róma. Kat. Plébánia Kereszteltek Anyakönyve. V. Kötet. (1828–1854) 173.; „1852. június 17-én született, 23-án keresztelték Forgách Celestina Annát. Szülei: gróf Forgách Antal úr és báró Majthenyi Anna. Keresztszülők: báró Majtenyi[né?] Forgách Judith grófnő. Lakhely: Nagy-Gomba. Keresztelte: a plébános [Parochus = Stenger Frigyes].” In: Marcali Róma. Kat. Plébánia Kereszteltek Anyakönyve. V. Kötet. (1828–1854) 187–188. [88. folyószám alatt]; „1853. december 30-án született, 1854. január 8-án keresztelték Forgách Matildot. Szülei: gróf Forgách Antal úr és báró Majthényi Anna. Keresztszülők: Jankovich József és Tallian Matild. Lakhely: Nagy-Gomba. Keresztelte: a plébános [Parochus = Stenger Frigyes].” In: Marcali Róma. Kat. Plébánia Kereszteltek Anyakönyve. V. Kötet. (1828–1854) 211–212. [5. folyószám alatt].

elválást. Forgách Antalné a különélés okát férje durva bánásmódjával és pazarló életmódjával indokolta.¹⁵ Ugyanakkor Forgách III. Antalt néhány későbbi visszaemlékező így jellemezte: „Jó kedélyű, szellemes ember volt, a főúri vadászatoknak szívesen látott vendége.” – írta Bártfai Szabó László, aki viszont a közéleti szerepvállalását – a fent leírt alszolgabíróságát és katonai szolgálatát – nem említette meg.¹⁶ „Még emlékszem az öreg Antal grófra, lóháton járt be a városba, Marcaliba, pepita nadrágban, kamáslival, ugyancsak pepita sapkával. Minden gyerek csak Tóni bácsinak szólította. Ha lóháton megjelent kiabáltuk neki „Tóni bácsi, dobjon pénzt” – ő belenyúlt a zsebébe és egy marok két fillérest közénk szórt.” – említett egy tipikus történetet róla egy gombai lakos.¹⁷

A gróf 1899. július 20-án halt meg, Nagygombán temették el.¹⁸ Forgách Antalné 1908. október 2-án halt meg Hietzing bei Wien-ben (ma Bécs XIII. kerülete, Ausztria), ahol ma is nyugszik.¹⁹

Gyermekeik közül a három évesen meghalt Annát temették még el Nagygombán, valamint Celestinát, ám az ő temetéséről nincsen adat a marcali anyakönyvben, ma viszont a neve a keszthelyi családi síron szerepel.²⁰ A felnőtt leányaik házasságainál a hasonló társadalmi réteghez tartozó férfiak jöttek számításba, hiszen a fiatalabbik, Eugéniának Fitzgerald-Minarelli Sándor (1854–1934) altábornagy, míg az idősebbik leánynak, Matildnak báró Babarczy Kálmán (1842–1879), császári és királyi hadnagy lett a férje.²¹

15 MNL OL P szekció, 1892–16. tétel. Püspöki ítélet. (1864. február 12.).

16 GUDENUS, 1990. 424.; BARTFAI SZABÓ, 1910. 617. Bártfai Szabó László nem írt Matilda házasságáról.

17 BÖRÖCZ, é. n. b. 1.

18 „1899. július 20-án halt meg Forgách Antal gróf földbirtokos, Majthenyi Anna bárónő férje, 80 éves korában, álkiplet a hólyagban halálnem [betegség?- HM] következtében. Lakhelye: Gomba. Temették: Gombán, július 21-én. Temette: Ádám János plébános. A haldoklók szentségében részesült.” In: Marcali Róma. Kat. Plébánia Halálozási Anyakönyve. VI. Kötet. (1893–1904) 138. [97. folyószám alatt.]

19 GUDENUS, 1990. 423.

20 „1858. június 28-án halt meg Anna, gróf Forgách Antal és báró Majtényi Anna leánya, 3 éves korában, tuberkulózis (gümőkór) és agyvelőgyulladás (encephalitis) következtében. Lakhelye: N. Gomba Nr. 59. Temették: N. Gombán június 30-án. Temette: a kéthelyi plébános. [Tallán Imre].” In: Marcali Róma. Kat. Plébánia Halálozási Anyakönyve. III. Kötet. (1831–1863) 190. [89. folyószám alatt].

21 ELIÁŠ, 2010. 93.; BARTFAI SZABÓ, 1910. 650.; GUDENUS, 1990. 423.; GUDENUS, 1993. 328–329. Testvéreivel ellentétben Forgách Eugénia nem Gombán, hanem 1862. április 6-án Bécsben született, férjével 1884-ben házasodott össze, öt gyermekük született.

Gróf Forgách Béla életútja

Gróf Forgách III. Antal egyetlen fiának a gyermekkoráról az 1939-ben kiadott visszaemlékezésében lehet részletesen olvasni. Ahogy Forgách Béla írta, 1860-ig házi tanító nevelte, majd Keszthelyre járt elemibe, ezután Kalksburgban, Bécsben, Magyaróváron és Pécsen járt középiskolába. 1869-ben a cattaroi kadetiskolába került, ahol részt vett a novemberben kitört dalmát és montenegrói felkelés leverésében. 1870–1873 között a bécsi 10-es huszárezred kadetiskolása volt.²² A kijelölt gyámja az édesanyja bátyja, Inkey Antal volt, mivel az anyai örökséget reá és leánytestvéreire írták.²³ Az ifjú kadét könnyelmű, dzsentrí életet élt. 1872-ben, egy tanév alatt 8000 forintnyi adósságot csinált, amelyet az akkori gyámjának, nagybátyjának Forgách Móric nyugalmazott ezredesnek kellett kifizetnie.²⁴ 1880-tól összesen 35 alkalommal járt Mentonban és Monte Carloban, valamint más üdülőhelyeken, ahol rendszeresen kártyázott, ahogy írta erről, olykor egy hétig is üres zsebbel a közpark datolyafáinak a gyümölcssein élt, olykor pedig kitűnő matematikai érzékének és egy kártyaszisztémának köszönhetően 6000 frankot nyert.²⁵ A dzsentrí életvitelhez hozzátartozott, hogy időnként párbajozott: 1884-ben Monte Carloban, 1904-ben Budapesten egy másik becsületbeli ügyben.²⁶

Forgách Béla az angol, a francia, az olasz és a német nyelv mellett a siket jelnyelvet is megtanulta, sokoldalú művészi és műszaki tehetséggel is megáldott ember volt. Kitűnően zongorázott, orgonált és cimbalmozott. 1907-ben zeneszerzőként is tevékenykedett. A neve alatt jelent meg 1926-ban az *Általános Zene- és Összhangzattan magánhasználatra* című könyv, valamint 63 magyar és német nyelvű dalszerzemény is.²⁷ Rendszeresen fellépett műsoros esteken, például 1914. március 4-én a budapesti Magyar Király szállodában adott műveiből zeneestélyt. Kedvelt alakja volt a művészvilágnak.²⁸ Sokoldalúságát bizonyítja, hogy számos szabadalomra benyújtott és elfogadott műszaki találmánya – kerékpár támasz – volt, s már 1875-ben a Magyar Kir. Természettudományi Társulat tagjává választották.²⁹

22 FORGÁCH, 1939. 6.

23 FORGÁCH, 1939. 8–9.

24 FORGÁCH, 1939. 10–11.

25 FORGÁCH, 1939. 32–34.

26 MNL OL P szekció, 1892–17. tétel. Meisels Samuval lefolytatott lovagias ügy jegyzőkönyve (1904. június 19.).

27 FORGÁCH, 1939. 20–21.

28 MNL OL P szekció, 1892–17. tétel. Műsor gróf Forgách Béla zeneestélyén (1914. március 4.).

29 MNL OL P szekció, 1892–17. tétel. Szabadalmi tervek.

Forgách Béla a feleségétől az 1880-as évek elején, polgári úton elvált. Stephaich Hedvig életének következő évtizedeit a Stephaich örökségéért indított perek, ki-

31 „1875. február 15-én született, február 16-án keresztelték Forgách Iphigenia Coelestina Máriát. Szülei: gróf Forgách Béla és Stephaics Hedvig földbirtokos. Keresztszülők: Inkey Lajos, Inkey Iphigenia, Thassy Gyula és gr. Forgách Coelestina. Lakhely: Nagy Gomba 69. Észrevételek: első szülött. Keresztelte: a plébános [Vogronics Antal].” In: Marcali Róma. Kat. Plébánia Keresztelték Anyakönyve. VI. Kötet. (1854–1880) 351. [29. folyószám alatt].

semmizés, majd a szegénység és nélkülözés jellemezte. Stephaich Hedvig 1922-ben halt meg, szerény síremléke a nagygyombai temetőben található.³³ Házasságon kívül született fia, Stephaich Ödön (1896–1944) gazdálkodott, alkalmi munkákat vállalt, majd az 1930-as évek elején a marcali illegális kommunista szervezkedésben vett részt, rövid időre bebörtönözték. 1944 őszén a nyilasok letartóztatták és a dachau

A gróf a második feleségével, miskei és monostori Thassy Ilona Etelkával (1864–1956) – egyben első felesége unokatestvérével – 1885. június 25-én házasságot kötött. Forgách Béla egyházjogilag még Stephaich Hedvig férje volt, s azért, hogy egyházi esküvőt tarthasson a Budapesti Unitárius egyházközség szertartása szerint házasodott.³⁵

Thassy Etelka szülei a Somogy megyei Bodrog melletti Felsőbű és Csombárd birtokosai, Thassy Gyula (1829–1903) és szentmiklósi és óvári báró Pongrácz Klára, második férje után Mesterházy Kálmánné (1837–1917/19?) voltak.³⁶ Két gyermekük született. Leányuk, Eszter (1886–1967) kétszer házasodott. Az első férje Niczky-Ladányi Miklós, míg a második Lamotte Károly (1888–1968), a Magyar Kereskedelmi Bank vezérigazgatója, Budapest alpolgármestere volt. Forgách Béla egyetlen fia, a grófi címet is öröklő Forgách VI. Balázs Géza Jenő (1890–1953) volt, aki jogi és államtudományi doktorátust szerzett, az első világháború idején tartalékos főhadnagyként szolgált.³⁷ 1916. december 30-án IV. Károly király a koronázás alkalmából 49 társával együtt aransarkantyús vitézzé avatta.³⁸

Forgách Béla életében visszatérő anyagi nehézségeinek rendbe hozására több forrást is találunk. 1894-ben örökösödési pert kezdeményezett édesanyja családja, az Inkeyek ellen. Inkey Antal után nem örökölhették, melyre az 1839-ben

33 „1922. december 30-án halt meg Stephaich Hedvig, gróf Forgách Béla földbirtokos felesége, 69 éves korában, szívizomelfajulás következtében. Származási helye: Nagygomba volt. Lakhelye: Marczali. Temették: Nagygombán, 1923. január 1-én. Temette: Horváth Elek káplán. A haldoklók szentségében részesült.” In: Marcali Róma. Kat. Plébánia Halálozási Anyakönyve. VIII. Kötet. (1918–1929) 82. [178. folyószám alatt.]; BÖRÖCZ, é. n. a. 1–2.

34 Marcali Róma. Kat. Plébánia Kereszteltek Anyakönyve. VIII. Kötet. (1893–1904) 97. [78. folyószám alatt]; ANDRÁSSY, 1975. 140.

35 MNL OL P szekció, 1892–17. tétel. Dr. Lamotte Károlyné szül. Forgách Eszter grófnő származási iratai.

36 MNL OL P szekció, 1892–17. tétel.; Pongrácz Klára második férje, Mesterházy Kálmán (1855/57?–1898) festőművész volt, aki önkézével vetett véget az életének. SZLUHA, 2012, 726.

37 GUDENUS, 1990. 423.; ELIÁŠ, 2010. 93, 134.; BÖRÖCZ, é. n. a. 1. Böröcz István négy lányról – akik közül három ment férjhez – tett említést, nem szólt viszont a második feleségről, Thassy Etelkáról és közös fiukról, Forgách VI. Balázsról. Ugyanakkor megemlíti Stephaich Hedvig házasságán kívül született fiát.

38 SALLAY – SZENTVÁRY-LUKÁCS, 2016. 36, 43–44.

meghalt édesanya, Majthényi Istvánné végrendelete oly módon utalt, hogy nem nevezte meg saját örököséként a kilenc éves leányát. Gróf Forgách III. Antalné is megerősítette vallomásában, hogy gyermekkorában, mint Inkey Antal leányát tartották számon.³⁹ Forgách Béla úgy vélte, hogy az édesanyját csupán abból a szándékból „csempészték” át a Majthényi családba, hogy vele a testvéreinek ne kelljen Inkey Antal örökségén tovább osztozni. Egy 1897-es irat szerint a bíróság elutasította Forgách Bélának a rokonai elleni keresetét, így édesanyja jogán nem részesült visszamenőlegesen az Inkey örökségből.⁴⁰ 1900-ban beperelte édesanyját, azért mert kiderült, hogy évjáradékot kap az Inkeyektől, amelyekkel adóságait fizette, fia pedig ennek egy részére, 8100 forint tőkére és 910 korona évjáradékra támasztott igényt.⁴¹

Egy másik esetben a felesége öröksége jelentett nagyobb pénzügyi forrást. 1907-ben özvegy Mesterházy Kálmánné 600 000 koronányi értékben osztotta ki öt gyermeke (Matild, Olga, Elemér, Jolán és Etelka), valamint két unokája Forgách Eszter és Balázs – a nevében eljáró Béla – között a vagyonát, amely tartalmazta az ő élethosszig tartó járadékát is.⁴² Mivel Forgách Eszter részesült a nagyanyja büi és bodrogi földbirtokaiból, az édesanyjának évi 2400 korona évjáradékot fizetett.⁴³

Ezekben az években Forgách Béla feleségével és fiával már Keszthelyen, egy polgári lakóházban élt. Tevékenységének egyik legpozitívabb időszaka kötődik ide, a Balatonhoz. Unokatestvéreinek, Forgách IV. Károlynak (1840–1900) a fia, V. Károly (1880–1947), az 1915-ben létrejött „Vöröskereszt Egylet balatoni katonai telepeket gondozó bizottságának” az elnökével, az első világháborús sebesült katonák segélyezése érdekében koncertkörutat és jótékonyági estélyeket szerveztek. 40–50 hangversenyen Forgách Béla a dalait zongorán kísérte.⁴⁴ 1916 év végére mintegy 10 000 korona adomány gyűlt össze. 1917-ben így írtak Forgách Béláról: „Öszinte elismeréssel adózunk gróf Forgách Bélának, a művészt szervezőjének, rendezőjének és részesének ezért az igazán nagy művelzetért és bizonyára hálattelt szívvel emlékeznek meg róla azok a szerencsétlen embertársaink is, akiknek szomorú sorsán a művésziest tiszta jövedelme enyhíteni fog.”⁴⁵

39 MNL OL P szekció, 1892–17. tétel. Forgách Antalné hitelesített nyilatkozata (1897. április 5.).

40 MNL OL P szekció, 1892–17. tétel. Ügyvédi levél másolata (1899. augusztus 3.).

41 Budapesti Hírlap, 1900. május 29.

42 MNL OL P szekció, 1892–17. tétel. Jegyzőkönyv (1907. április 9.).

43 MNL OL P szekció, 1892–17. tétel. Jogkötelező nyilatkozat (1907. március 10.).

44 MNL OL P szekció, 1892–17. tétel. A vörös kereszt Balaton-menti katonai üdülőtelepek javára a budapesti Ritz szállodában rendezett művészi estély műsora (1916. január 12.); Keszthelyi Hírlap, 1916. július 9.; FORGÁCH, 1939. 20–21.

45 Balatonvidék, 1917. július 22.

Az 1930-as években az életvitelének körülményeit, jövedelmi viszonyait jól jellemzik azok a levelek, amelyeket leányának írt, s melyekben rendszeresen szó esik kisebb pénzösszegű kölcsönökről és a ház nyaraltatási célú kiadásáról is. 1935-ben ugyanakkor feleségével megünnepelték 50. házassági évfordulójukat a család és 70 meghívott vendég körében.⁴⁶

Forgách Béla 1940. október 6-án halt meg a 90. életévében.⁴⁷ Családjáról egy 1944-es dokumentum tudósít: a mai Helikon liget mellett található villasoron volt a háza, ahol özvegy felesége, fia, Balázs, menyé, Bessenyei Mária (1903–1950) és két unokája, András (1929–?), Imre (1930–1965), valamint egy női alkalmazott síthetően más arisztokrata családokéhoz hasonló volt a sorsuk. Némi betekintést nyújt Lamotte Károlyné helyzetébe az a dokumentum, amely szerint 1961-ben eladta az addig a családban generációkon keresztül őrzött Forgách Ádám portréját a Magyar Nemzeti Múzeumnak.⁴⁹

Forgách III. Antal birtokai

Forgách III. Antal birtokairól, uradalmáról néhány dokumentum tudósít, amelyek alapján egy fokozatosan elfogyó földbirtok képe rajzolódik ki. Egy 1833. szeptember 3-án kelt irat szerint: Nagy- és Kis Gombán 145 magyar hold (1200 négyszögöllel számítva), Várdán 486 magyar hold és Kelevízen 275 magyar hold, összesen 907 magyar hold volt. Ebbe beletartoztak kúriaépületek, cselédlakások, rétek, legelők, szántók, erdők összesen 75 969 pengő értékben. A marcali földbirtokos Széchényi Pál gróftól 67 holdnyi elzálogosított földet vásárolt vissza 2161 pengőért.⁵⁰ A rokonságból 1814-ben Várdán birtokos volt a Deseő család 594 magyar holddal, illetve Rosty Borbála 333 magyar holddal is.⁵¹

Forgách III. Antal megörökölte a kastélyt a szüleitől, amely 1810 után, Forgách XI. Ferenc Xavér és Deseő Judit házasságkötését követően nyerhette el a végleges formáját. Az akkor már több mint fél évszázados épületre minden bizonnyal ráfért a felújítás, amelyet a Forgách és Deseő vagyonból finanszírozhattak. Gesztenyesor vezetett nyugatra, ahol az intézői lakás, a cselédházak és a nagy istállók álltak. A kastéllyal átellenben, az utca túloldalán volt a különleges füge- és gyümölcsfákkal

46 MNL OL P szekció, 1892–17. tétel. Aranymenyegző díszalbuma (1935. június 27.); FORGÁCH, 1939. 47.

47 Balatoni Múzeum. G. 57.1799.48. Gróf Forgách Béla gyászjelentése (1940).

48 MNL OL P szekció, 1892–17. tétel. Igazolvány (1944).

49 MNL OL P szekció, 1892–17. tétel. Átvételi dokumentum (1961. május 9.) Lásd még erre ÍSPÁN, 2007. 31–52.

50 MNL OL P szekció, 1892–16. tétel. „Mgos Gróf Forgách Antal Úr Része” (1833. szeptember 3.).

51 Kaposi Zoltán szíves közlése.

beültetett kertész kert területe.⁵² A kastély elrendezése, az uradalom kialakítása hasonló lehetett a korszak tipikus nemesi gazdaságaihoz.⁵³

Másfél évtized alatt jelentősen lecsökkent Forgách III. Antal birtokának nagysága, mert Nagygombán 1848-ban 110 magyar hold föld, 17 holdnyi belsőtelek, hat holdnyi kastélykert, 38 holdnyi rét, 31 holdnyi szántó és 32 magyar holdnyi – ebből 16 holdnyi dézsmás, jobbágyművelésű – szőlő volt. Amint kitűnik az összeírásból, a várdai birtoktest eltűnt – a résztulajdonosoktól megvette Somssich Pongrácz két fia, József és Imre az 1850-es évek első felében, s hozzá kapcsolták a szomszédos hetesi birtokhoz – míg a kelevízi jelentősen, 18 holdnyira megfogyatkozott. Itt a Lehner család vásárolt össze földeket.⁵⁴ Miután Forgách III. Antal megházasodott, 1850-ben a felesége hozományaként, a Zala vármegyei Szigligeten közel, 25 magyar holdnyi birtok, az ún. Cifra major és a kúria, amelyet a 18. században a Lengyel család építtetett. A szomszédos Hegymagason pedig 375 magyar hold méretű birtok került így a Forgách családhoz.⁵⁵ Forgách III. Antal az 1893-as összeírásban már nem szerepelt, a 100 kat. hold feletti összeírt földbirtokosok listájából kimaradt, mert valószínűleg 100 kat. hold alá csökkent az összes birtokának a mérete.⁵⁶

Forgách Béla birtokai

A szigligeti birtokot 1873-ban Forgách Béla kapta meg, miután megházasodott. Mivel gazdálkodni nem akart, ezért a birtokot néhány év múlva haszonbérletként a szomszédos birtokosnak, Freystädter Antalnak engedte át. Egy 1881-es fennmaradt okiratban így nyilatkozott: „Azon természeti és törvényes kötelezettség által indítva, melynél fogva gyermekeim fenntartásáról és neveltetéséről gondoskodni tartozom (...). Ezen atyai érzeletből eredő indokot követve, én alulírott gróf Forgách Béla, a következő intézkedést tettem: Zalamegyében bekebelezett Szigliget község 40. 90. 184 szám telekjegyzőkönyvében jegyzett ingatlanoknak egy negyede tulajdonosilag engem illetvén, miután ezen ingatlanok ez idő szerint lovag Freysädter Antal úrnak vannak bérbe adva, a haszonbéri összegnek egy része is nekem jár. Ezen részemre évnegyedként részletben járó haszonbéri jutalékot a legközelebbi lejáratától fogva átruházom kiskorú gyermekeim, gróf Forgách Iphigénia és gróf Forgách Ilonára oly formán, hogy nőm, gróf Forgách Béláné, született Stephaich Hedvig asszony, fogatva legyen minden a gyermekeknek természetes és törvényes gyámatyja, (...). Viszont édesatyám gróf Forgách Antal úr, Somogy megye- Gombai lakos köteles lesz jelen ok-

52 BÖRÖCZ, 1976. 1.; Csomós, 1963. 1–5. „Bizonyítja Böröcz hű állítását az a tény, hogy minden előzetes beszéd, rajz mutatása nélkül jól, helyesen előadta a dolgokat, pl. intézői lakás távolsága, kastély alaprajzi állása stb. egyszóval mindent.”; MÓRICZ, 2012. 487.

53 Lásd ehhez KAPOSI, 2000. 321–342.

54 MÓRICZ, 2012. 483.; H. RÁDICS, 2008. 17–18.

55 TAKÁCS – SZABÓ – BALASSA, 2015. 37–38.

56 NÉMETH, 1893. 278.

mány erejénél fogva nekem járó haszonbérösszegi jutalékokat minden levonás nélkül nevezett nőmnek szabad rendelkezésére kiadni.”⁵⁷ Az ok, ami miatt Forgách Béla így rendelkezett, egy hosszabb idejű külföldre utazás volt, amely mögött a „kaszinók világa” sejlik fel. Szükségesnek érezte, hogy a családjának biztos jövedelemről gondoskodjon. Az derült még ki, hogy a költséges életvitel miatt az édesapja is diszponált a jövedelmei felett. Pár év múlva Freystädter Antal bírói árverésen, csekély összegért, mindössze 1200 forintért megvette a Forgách-birtokot és egyesítette a saját területeivel.⁵⁸ Nem egészen egy évtized alatt Forgách Béla válása és hanyag gazdálkodása miatt vesztette el ezt a családi birtoktestet.⁵⁹

1899-ben Forgách III. Antal halála után leánytestvéreivel megörökölték a nagygombai birtokot, uradalmat és kastélyt, amelyet rövid időn belül eladtak Lengyel Pál kereskedőnek, így a család ezen ága már nem kötődött a településhez.⁶⁰

A keszthelyi családi síremlék

Forgách III. Antal és fia ma a keszthelyi Szent Miklós temetőben a GHYMESI ÉS GÁCSI GRÓF FORGÁCH CSALÁD néven szereplő címeres sírboltban nyugszik. A „*Forgách Antal 1818–1898 1848–49 hov. főhadnagy*” nevével kezdődő – rozszul felírt évszámozású – sírfeliraton a következő nevek olvashatóak: Forgách Celesztine (1852–1908), Forgách Béla (1851–1940), Forgách Béláné miskei és monostori Thassy Etelka (1864–1956), Dr. Lamotte Károly (1888–1968), Thassy Gyuláné szentmiklósi és óvári báró Pongrácz Klára (1837–1919), Forgách Balázs (1890–1958), Forgách Balázsné sz. Bessenyei Mária (1903–1950), Lamotte Károlyné sz. Forgách Eszter (1886–1967).⁶¹

Hogyan került Forgách III. Antal és Celestine Keszthelyre? A műköből felépített keszthelyi síremlék Béla halálát követően készülhetett, amikor leszármazottai és azok házastársai számára a kriptát megnyitották. Ekkor exhumálták őket a nagygombai temetőből, ahol Forgách Klementina mellett, közös, vagy önálló sírokban nyugodhattak.⁶² Böröcz István gombai adatközlőnél a következőt olvashatjuk: „...az öreg Forgács Antal gróf síremléke teljesen külön áll [a családi sírkerttől HM], elhagyatva, gazban, de a grófi címer a korona rajta van.”⁶³ Az 1970-es években nyilatkozó adatközlő számára egyértelmű volt – vagy még olvasható volt – a felirata a síremléknek, hogy az III. Antalé (is?). Ez a ma is álló, sajnos olvashatatlan

57 TAKÁCS – SZABÓ – BALASSA, 2015. 38–39.

58 DORNYAI, 1933. 141–142.

59 HUSZÁR, 2017. 245.

60 HUSZÁR, 2017. 239.

61 Forgách Antal halálozási évszáma (1898) hibásan szerepel, a „*hov. 1848–49 főhadnagy*” titulus pedig később kerülhetett rá hibás megfogalmazással.

62 BÓNA, 1998. 413

63 BÖRÖCZ, é. n. b. 1–2.

- Eliáš, Miroslav: Forgáchovci. Šľachtický rod z Gýmeša (Forgáchok. Nemesei család Gímesről). Trenčín, 2010.
- Fehér Sándor (szerk.): Gímes évszázadai (1113–2003). Pozsony, 2003.
- G. Jáger Márta: Az országgyűlési népképviselő kezdetei Somogy vármegyében (1848–1849). In: Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 34–35. 2003–2004. Kaposvár, 63–113.
- Gönczi Ferenc: A somogyi betyárvilág. Kaposvár, 1944.
- Gudenus János József: A magyarországi főnemesség genealógiája. I. kötet. Budapest, 1990.
- Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. II. kötet. Budapest, 1993.
- Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. IV. kötet. Budapest, 1998.
- Gróf Forgách Béla: Élményeim és emlékeim 89 év alatt. Keszthely, 1939.
- H. Rádics Márta: Lehnerpuszta. Marcali, 2008.
- Huszár Mihály: Kastélyok, villák és az uradalom. A Forgách család somogyi épületei és nagygyombai majorsága. In: Szirácsik Éva (szerk.): Nagyváthy és a magyar uradalmak. Budapest, 2017. 235–249.
- Ispán Ágota Lília: Arisztokrata családok életmódja, életstratégiája 1945 után. In: Aetas 2007/2. 31–52.
- Kaposi Zoltán: Földesúri épületek Somogyban a 18–19. században. In: Majoros István – Fischer Ferenc – Vonyó József (szerk.): Magyarország a (nagy) hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs, 2000. 321–342.
- Kedves Gyula: A szabadságharc huszárai. Budapest, 1992.
- Lukács Gábor: A Festetics-birtok gazdálkodási és vezetési reformja a XVIII. század végén. Doktori (PhD) értekezés. Keszthely, 2009.
- Móricz Béla: Marcali múltja az első világháborúig. Marcali, 2012.
- Németh József (szerk.): Magyarország földbirtokosai. Budapest, 1893.
- Rektor Béla: A magyar királyi csendőrség oknyomozó története. Cleveland, 1980.
- Sallay Gergely Pál – Szentváry-Lukács János: Az aranyarkantyús vitézek jelvénye. Az aranyarkantyús vitézek avatása. In: Závodi Szilvia (szerk.): A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 16. Budapest, 2016. 33–60.
- Szluha Márton: Vas vármegye nemes családjai. II. kötet. Budapest, 2012.
- Takács József – Szabó Tibor András – Balassa Dániel: Szigligeti história I. Szigliget hites története. Szigliget, 2015.
- Vásárhelyi Miklós – Szluha Márton (szerk.): Magyar császári és királyi kamarások ősfái. 1740–1918. Budapest, 2005.

Mihály Huszár: *The Count of a Couple of Hundred Acres and the Gentry Composer. The Life of Count Antal Forgách and Count Béla Forgách*

Two members of the count family of Nagygomba, Antal III Forgách (1818–1899) and his son Béla Forgách (1851–1940) belonged to peerage, but the size of their estates did not reach the area of several ten thousands of acres owned by the neighbouring Széchenyi and Hunyady counts. After doing some public service and then serving in the home defenders' army (Honvéd army) in 1848, Antal III Forgách lived the everyday life of country landowners. Due to the lack of development and lack of capital, his estates had vanished by the end of his life. Béla Forgách was considered a 'veteran' spendthrift already in his venturesome youth, that is why his first marriage failed. His farming in Szigliget also proved a dead end. He had financial difficulties until the end of his life. He did not become an army officer, but for his many-sided technical and musical talents and especially for his role in the war relief during World War I he became well-known as an artist-citizen.

megnövekedett) visszaszorulóban volt. Komoly veszteségeket szenvedett az állatállomány is a háború előtti állapothoz képest (több mint negyedével kevesebb sertés és juh, 12 százalékkal kevesebb szarvasmarha volt, és a lóállomány is csökkent).⁸

Ebben a vizsgált időszakban hazánk második legnagyobb birtokosa Festetics Tasziló herceg volt, aki 1925-ben 96 128 kataszteri hold fölött rendelkezett⁹, és aki 1929-ben az első volt a befizetett adó tekintetében Zalában, a „vármegyeitörvényhatóságnak virilis jogon tagjai” között (*virilis = legtöbb adót fizető*), ekkor 55 461 P 58 f adót fizetett be.¹⁰ A Festetics-birtok gazdálkodására a vizsgált korszakban a fenti, röviden vázolt folyamatok hatottak leginkább.

Anyag és módszer

Anyag és módszer
Kutatásainkat könyvtári és levéltári forrásokra alapoztuk; primer forrásként a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Festetics levéltári anyagából gyűjtött adatokat elemeztük ki.¹¹

Eredmények és értékelésük

Eredmények és értékeik
A keszthelyi központú Festetics-birtok 1885-ben 131 436 hold nagyságú volt, aminek mintegy hatoda tartozott a „földadó alá nem eső terület” körébe – itt nem folytattak termelést (épület, árok, tó stb.). A legnagyobb kiterjedésű uradalom a keszthelyi volt, az egész terület mintegy harmadát tette ki (1. táblázat). A lent közölt adatokból is látható, hogy Keszthelyen az intenzívebb művelést igénylő kultúrák aránya magas volt (például a birtok szőlőterületének kétharmada itt volt megtalálható).

1. táblázat A keszhelyi uradalom területi volumene,
a Festetics-birtok többi uradalmának arányában (1885)

Művelési ág/hold	Keszthelyi uradalom	Összes uradalom	Arány (%)
Szántó	4886	29 780	16,407
Kert	80	323	24,768
Rét	5162	14 110	36,584
Szőlő	53	80	66,250
Legelő	4836	13 145	36,790
Erdő	15 737	52 653	29,888
Földadó alá nem eső	8848	20 314	43,556
Összesen	40 210	131 346	30,614

8 SZUHAY, 1982.

9 KAPOSI, 2002. 283.

10 Keszthelyi Hírek, 1929. 01. 13.

11 P 276 Festetics család levéltára, 923. k. Uradalmi központi számadások (1933–1935); P 276 Festetics család levéltára, 974. cs. Jövedelemösszesítő táblázatok (1814–1919).

A 29 780 holdnyi szántó negyede Csurgón, másik negyede Tarany környékén (a berzencei uradalomban) feküdt, a keszthelyi uradalom szántóföldjei kiterjedését tekintve a harmadik volt a birtokon. A 14 000 holdnál nagyobb legelőnek Balatonszentgyörgyön és Keszthelyen volt mindösszesen a 70%-a, nádas besorolású terület is csak ebben a két uradalomban volt megtalálható. A birtok szőlőinek (80 hold) kétharmada Keszthelyen feküdt, kertterület mindenütt volt, a legtöbb Csurgón és Taranyban. A birtokot legnagyobb kiterjedésben mindenütt volt, a legtöbb Csurgón és 53 000 hold nagyságban – ennek a jelentős része is Keszthelyen és Csurgón feküdt. A keszthelyi uradalom dominálta a Keszthely és Kálvária környéki területet.

A keszthelyi uradalom dominálta a Keszthely és Kiskeszthely környékén. Északról a Felső-major, aklok és egyéb uradalmi területek, észak-nyugatról tomaji területek határolták Keszthelyt, a mai nyugati városrész helyén a Georgikon-major szántói és egyéb művelt területei, míg a páhoki főút mellett az usztató major és a mosóházi major voltak, a várostól dél-nyugatra az Újmajor (ma Szendrey-major) a Fenyvesallé melletti hatalmas szántóterületek közepén feküdt. A várostól délre az alsómalom és a fenékpusztai ménes területei feküdtek. Nyugodtan kijelenthető, hogy a várost körbeölelte az uradalom, és a város belterületén is jócskán bírtak telkekkel.

A birtok gazdálkodását vizsgálva az utolsó békeévben (1913-ban, 2. táblázat) megállapítható, hogy Keszthelyről származott a birtok jövedelmének több mint 40 százaléka. A tervezettnél minimálisan kevesebb bevételt (-4677 K) realizáltak, de így is pozitív szaldót mutatott a gazdálkodás.

2. táblázat A Festetics-birtok 1913. évi jövedelmei,
források szerinti csoportosításban

A jövedelmek források szerinti csoportosításban / Korona		Az előirányzattól való eltérés		Birtok összjöve- delméhez való hozzájárulás
Forrás		több	kevesebb	százalék
A) Saját kezelésű uradalmak után				
I. Keszthelyi uradalom	209 529,80	5008,10		16,00
II. Berzenczei uradalom	79 712,89		7820,82	6,09
B) Bérbeadott birtokok után				
I. Keszthelyi uradalom	323 634,37	483,53		24,71
II. Berzenczei uradalom	317 688,10		1768,12	24,26
C) Értékpapírok után	378 983,00		580,00	28,94
Mindösszesen:	1 309 548,16	5491,63	10 168,94	100,00

Az országos tendenciákhoz hasonlóan a bérbe adott birtokok és az értékpapírok hozták az összes jövedelem csaknem 80%-át, a saját kezelésű részek gazdálkodásából mindössze a jövedelme ötöde származott.

Az első teljes egészében háborús évben (1915) a birtok bevételeinek és kiadásainak („*regie*”) aránya érdemben nem változott (3. táblázat), ami az uradalmak stabil gazdálkodására utal.

3. táblázat A Festetics-birtok bevételei és kiadásai 1915-ben

	Tényleges bevétel		Tényleges „regie”		Tényleges nettó jövedelem	
	Korona	Százalék	Korona	Százalék	Korona	Százalék
A) Saját kezelésű uradalmak						
I. Keszthelyi uradalom	569 597,18	30,67	399 375,90	69,43	170 221,28	13,28
II. Berzenczei uradalom	258 389,83	13,91	157 525,65	27,38	100 864,18	7,87
B) Bérbeadott birtokok után						
I. Keszthelyi uradalom	334 479,64	18,01	11 728,40	2,04	322 751,24	25,18
II. Berzenczei uradalom	322 787,82	17,38	6607,23	1,15	316 180,59	24,67
C) Értékpapírok után	371 743,00	20,02	-	0,00	371 743,00	29,00
Mindösszesen	1 856 997,47	100,00	575 237,18	100,00	1 281 760,30	100,00

Érdemes megvizsgálni, hogy a birtok egészét tekintve is nagyon jelentős, az összjövedelem negyedét hozó keszthelyi bérbe adott birtokok miként helyezkedtek el (4. táblázat). Szerepelt az ekkor már közkedvelt hévízi fürdő, továbbá négy környező településen bérbe adott birtok, illetve itt fel nem tüntetett tíz egyéb terület és haszonvétele (például: Hidegkút, Vonyarczi, Györök, Mihályháza, Vid, Fok, Szöllös, Szent-András erdei legelőtartás, halászati haszonbér), az öt legnagyobb tétel adta a bevétel (334 479,64) háromnegyedét.

4. táblázat Bérbeadásból származó bevételek a keszthelyi uradalomban, 1915-ben

Birtok megnevezése	Korona	Százalék (összes bérbeadási bevétel százalékában)
1. Balatonszentgyörgy	136 260	40,74
2. Sármellék	40 000	11,96
3. Hévíz fürdő	30 000	8,97
4. Vállus-Laposmező	25 350	7,58
5. Balatonhídvég	20 000	5,98

A keszthelyi uradalom 1915. évi gazdálkodási adatai az 5. táblázatban láthatóak. Az uradalom jövedelmének fele származott a három majorból és a fenéki telivérmenesből, a szőlészet mintegy tizedét adta jövedelemnek, melynek az erdei bevételekből származott ötöde.

5. táblázat Keszthelyi uradalom bevételei, rezsije és jövedelme, 1915

Forrás	Bevétel		Regie		Jövedelmezőségi ráta	Nettó jövedelem	Uradalom összjövedelméhez való hozzájárulás
	Korona	Százalék	Korona	Százalék	Százalék	Korona	Százalék
1. Mezőgazdaság							
Felsőmajor	77 274,38	13,57	52 518,14	13,15	32,04	24 756,24	14,54
Georgicon	105 354,79	18,50	68 902,81	17,25	34,60	36 451,98	21,41
Újmajor	147 619,35	25,92	117 581,10	29,44	20,35	30 038,23	17,65
Fenéki telivérmenes	24 000,00	4,21	27 755,11	6,95	-15,65	-3755,11	-2,21
2. Szőlészet	63 953,40	11,23	49 262,11	12,33	22,97	14 691,29	8,63
3. Állandó bérjövdelem	34 822,95	6,11	8992,73	2,25	74,18	25 830,22	15,17
4. Erdészet							
Keszthely	16 266,14	2,86	18 330,96	4,59	-12,69	-2064,82	-1,21
Vállus	25 228,74	4,43	15 994,55	4,00	36,60	9234,19	5,42
Szántó	44 962,27	7,89	24 513,37	6,14	45,48	20 448,90	12,01
Vörs	30 115,16	5,29	15 525,08	3,89	48,45	14 590,08	8,57
Összesen	569 597,18	100,00	399 375,98	100,00		170 221,20	100,00

Ha a nettó jövedelmezőséget – ami a jövedelmek és a bevételek hányadosaként kapható meg – vizsgáljuk (5. táblázat), látható, hogy az ágazatok többsége 30% körüli jövedelmezőségű volt, ami kimondottan jó aránynak számított.

A világháború kitörése megváltoztatta Keszthely és környékének a képét is, amiről így írt a korabeli sajtó: a „*zalai falvak most csöndesek. A házakban jóformán egész apró gyerekeket és magukkal tehetetlen öreg embereket találni. Minden faluban egy és ugyanazon kép: üresek a falusi lakások. A munkabíró férfiak, asszonyok és leányok künn vannak a határban, most szorgos munka folyik. Sok helyen asszonyok kaszálnak, kapálnak s végzik a mezei munkát. Megfeszített munkával, egyesült erővel, hogy a harctéren küzdő férjet, apát és fiút helyettesítsék. A zalai asszonyok derekasan dolgoznak ha valami előre nem látott csapás be nem következik, lesz bőven minden. A föld gazdagon fizet a lelkes munkáért*”.¹²

¹² Keszthelyi Hírlap, 1915. 06. 30.

Nem csupán a kisebb méretű birtokok életében jelentett komoly problémát a munkaerő hiánya, hanem a nagybirtokon is. Ezt a honvédelmi és a belügyminiszter is próbálta orvosolni, engedélyezvén, hogy a hadifoglyok, mint gazdasági munkások is dolgozzanak: a „magánosok részére 200-on aluli és pedig már 30 vagy ennél nagyobb munkáscsoportokban is kiadassanak, ha az őrizetről a munkaadó maga gondoskodik”.¹³ Hamarosan meg is jelentek a Festetics-uradalomban is a hadifoglyok, mint munkások: „Festetics herceg Keszthelyi uradalmába 100 hadifogoly érkezett az elmúlt héten a nyári gazdasági munkák elvégzése céljából. A hadifoglyok közül 70 orosz, 30 szerb. Az oroszok jókinézésű erőteljes emberek, a szerbekről azonban ugyanezt nem lehet elmondani. A mosóházi emeletes épületben van a kaszárnyájuk rendes fekvőhelyekkel. Ugyanott főznek is számukra. Vasárnaponként lehet velük beszélni, a ki tud a nyelvükön: oroszul, lengyelül, szerbül vagy németül. Minden tíz emberre egy fegyveres népfelkelő vigyáz. Ezek az örök felsőmagyarországi megyékből való tót anyanyelvű katonák, hétköznapiakon el vannak szélesztve a munkás foglyok. Kisebb csoportokban dolgoznak a berekben, mezőkön”.¹⁴

A Festetics-birtokon dolgozó hadifoglyok mellett a városban hamarosan megjelentek a háború sérültjei is, Festetics Tasziló és családja nagyvonalúságának köszönhetően, mivel „Mária Kórház” néven „minta-üdülőházat” hoztak létre: „A főmagasságu volt hercegprímás Vaszary Kolos által épített óvoda mellékhelyiségeivel együtt képezi a negyven betegre berendezett minta-üdülőházat, mely a keszthelyi Szent-Vincze rendű irgalmas nővérek intézetében valóban főuri bőkezűséggel van berendezve. (...) Az ágyakat részben az intézet, részben Reischl Venczel hévízi fürdőbérő engedte át az üdülőház részére. (...) A fehérműveket herceg Festetics Tasziló herceg neje főméltóságának adományozta, melyen Festetics Ella comtes is dolgozott. (...) Minden új, csakúgy ragyog a tisztaságtól. Az ágyak száma szerint vannak megjelölve a ruházatok, nemkülönben minden ruhadarab is az ágyszámát viseli. Van a betegek részére két pár alsó ruha, harisnya, papucs, törülköző, körömkefe, kórházi kabát s megfelelő számú zsebkendő. (...) Az evőeszközök asztalkendőbe csavarva, számozott poharak, korsók díszei a kiosztóhelyiségnek. Az egészségről minden tekintetben gondoskodva van, a mellékhelyiség egyike kényelmes fürdőszobát képez. Csinos az orvosi rendelőszoba, teljes egészségügyi felszerelésével. (...) Édesen fognak visszagondolni azok a hősök, akik a herceg Festetics Tassilo üdülőházában töltendik javulásuk idejét s merem mondani, hogy még a csatatéren is azt fogják hangoztatni, ha üdülni akarsz, csak Keszthelyre iparkodjál, mert ott a halottnak is fel kell ébrednie”.¹⁵ A család nemcsak felszerelte, hanem rendszeresen támogatta és látogatta is a kórházat.

A háború során a városban élőknek meg kellett küzdeni a magas inflációval, az ellátási nehézségekkel, a magas árakkal. A Festetics-kastély és az uradalom na-

gyobb veszteségek nélkül vészelte át a háborút és az 1918. októberi („őszirózsás”) forradalmat. Tanulságos, miként számol be a Tanácsköztársaság keszthelyi lapja, a „Testvériség” erről a korszakról 1919. júliusban: „Szomorú, nagyon szomorú, hogy ott, ahol ezideig még egy ablaküveget sem törtek be, az első forradalmat is beleértve, az idegenből idevezényelt karhatalomnak kell a nyomortól és a félrevezetéstől megté- bolyodott elégedetleneket puskatussal észretéríteni”.¹⁶

1919 márciusától kezdődően a Tanácsköztársaság keszthelyi eseményei, a vesztes háborút követő időszak felforgatta Keszthely és az uradalom életét is. Sok minden átalakult, az ekkoriban Keszthelyen tartózkodó Kassák Lajos így számolt be egy népgyűlésről: „Itt vannak a parasztok a környékről, és itt áll egy csomóba húzódva a Festetics-birtok cselédsége is. Hallgatják a szónokot, föl-fölpillantanak hozzá az erkélyre, aztán összedugják a fejüket, és látszik rajtuk, hogy elégedetlenek azzal, amit hallanak. A szónok, fiatal zsidófiú, torka szakadtából kiabál, csak úgy ömlenek belőle a frázisok. Nagy ígéreteket mond, fenyegetőzik a parasztságot kiuzsorázó uraságok ellen, a háborúról beszél, nekimegy a papságnak, s mikor a vöröshadsereg érdemeit kezdi dicsérni, alig kiabál el néhány mondatot, a hallgatóság soraiból fölbugyborékol az elégedetlen morgolódás. Még nem tudni, hogy miért elégedetlenkednek, de aztán egyre hangosabbak lesznek, s már gúnyosan és káromkodóan nekitámadnak a szónoknak. A Festetics-birtok emberei a leghangosabbak. Úgy állnak ott tömören egymás mellett, akárha nyílt összecsapásra készülnének. A szónok oktalatlanul feleselni kezd velük, a hangulat egyre jobban elmérgesedik, s aztán végre előlép az öreg direktóriumi elnök, félretolja a pesti kiküldöttet, és ő beszél a tömeghez. Az emberek nehezen csöndesednek le, de mégis minden nagyobb baj nélkül fejeződött be a gyűlés”.¹⁷

Nem lehetett véletlen, hogy a Festetics-birtok „emberei” ellenálltak a proletárdiktatúrának, holott a tanácsköztársaság mindent megtett, még a Festetics utca nevét is megváltoztatták: „természetesen” Lenin utca lett az új név.¹⁸

A Tanácsköztársaság idején az ellátási problémák hamar jelentkeztek, nem véletlen, hogy a Testvériség is vezércikket szentel a témának: „Sulyos tévedés, hogy a közellátás jelenlegi kritikus helyzetét a proletárdiktatúra idézte elő. A csödbe jutott kapitalista termelési rendszer a készleteinket csökkent termelésünkkel szemben mértéktelenül és mohón felhabzsoló öt háborús esztendő s az entente fojtogató blokádja: ezek azok az okok, amelyek a dolgozókat az élelmezés mai állapotába juttatták, a proletárság ellátását mérhetetlenül megnehezítik és megnyújtják a szenvedések és nélkülözések óráit”.¹⁹

Az aratás igen nehezen indult, Budapestről még a földművelési népbiztosnak is ide kellett utaznia, majd néhány „öntudatlan asszony” feltört egy raktárt: „Saj-

13 Keszthelyi Hírlap, 1915. 06. 30

14 Keszthelyi Hírlap, 1915. 06. 30.

15 Keszthelyi Hírlap, 1914. 09. 20.

16 Testvériség, 1919. 07. 15.

17 KASSÁK, 1983. 620.

18 TAR, 2000. 40.

19 Testvériség 1919. 07. 15.

nálatos események játszódnak le mostanában Keszthelyen. Felbillent az egyensúly és félős, hogy sok, tulságosan sok vér – proletárvéráldozatot fog követelni a rend és nyugalom helyreállítása. Az asszonyok meggondolatlansága megindította a lavinát, mely magával ragadta az arató munkásokat is. (...) A szerdán lefolyt zavargás ma megisméltódott, sajnos a mai asszonytüntetés már vérrel járt.” Két súlyos sérült is volt, ezért is hívták fel fokozottan a figyelmet: „Mindenki értse meg, hogy a karhatalmi katonák nem parádéra jöttek ide, hanem erős, szigorú, kegyetlen fegyelemmel fognak őrködni a Tanácsköztársaság biztonságán és belbékéjén”.²⁰

Az aratás megkezdése a gabonarész kiadása körüli vita miatt sikertelen volt, ezért türelmetlenebb lett a tanácshatalom is: „A termést le kell aratni! A termést be kell hordani! Ez olyan szigorú parancsa minden dolgozó embernek, hogy aki ezt nem teljesíti, azt meg kell ölni. És az meg is fog halni (...). Mostantól kezdve azonban reszkessen minden burzsoá! A száját ki ne merje nyitni, mert ha még kiölti a sziszegő nyelvét, akkor kicsavarjuk és halálok halálával lakol. Tudják meg, hogy a kezüinkben vannak és hogy csak kegyelemből hagyjuk meg a hitvány jellemtelen életüket, de csak egy időre. Mert ha jön még egy fehér megmozdulás, akkor jöjjön egy új Bertalanéj és vesszen a burzsoáziának még a porontya is. Gyónjon meg és áldozzon meg minden ellenforradalmár!”.²¹

Néhány nappal a Tanácsköztársaság bukása előtt Fodor Imre, a helyi direktórium elnöke és Sichermann Miksa – a megszállott területekről és Budapestről érkező vöröskatonák vezetője – nyilatkozta: „Egyébként, mondotta: már rend van Keszthelyen és meg vagyok róla győződve, lesz is rend Keszthelyen!”.²² Az utolsó, bukás körüli napokról így írt Kassák Lajos: „Nagyon tehetetlenül éreztük magunkat, s csak úgy megszokásból elindultunk a város felé. A házakról már itt is nemzetiszínű zászlók csüngnek alá, a vöröskatonák helyett a nemzeti hadsereg katonái cirkálnak az utcákon, s ahogy beljebb jutunk, látjuk, hogy az emberek nagy csoportokban tódulnak a Festetics-kastély felé. A Nemzeti Hadsereg katonái le akarják szerelni a különítményt, de egyelőre semmi sem történik. Sokkal nagyobb a határozatlanság, semhogy akár az egyik, akár a másik fél eltökélten cselekedni tudna. A tömeg nagy karéjban tolong a kastély előtt, a kapuval szemben gépfegyvereket állítottak föl, halljuk, hogy löni fogják az épületet. Nagy a nyüzsgés, készülődés, de a cselekedetek sorozata még mindig nem indult el. Parlamenten ment be a különítményhez, és átadta a kintiek üzenetét. Szereljen le a különítmény, adja át a fegyvereit és munícióját, különben a kintiek támadásba mennek át. A válasz: – A különítmény hajlandó elhagyni a várost, de szabad elvonulást követel a maga számára.

A közös megegyezés sokáig nem tudott megszületni. Ide-oda tárgyalnak, végül is a különítmény azt üzeni ki, ha nem engedik őket szabadon elvonulni, élelmiszerekkel és teljes fegyverzetben, akkor bombázni fogják a várost.

20 Testvériség 1919. 07. 15.

21 Testvériség 1919. 07. 15.

22 Testvériség 1919. 07. 29.

Vagy egy óra múlva kinyíltak a vaskapuk, és hosszú szekérsor indul meg a kastélyból kifelé. Megdöbbenő, siralmas látvány a mi részünkre. Néhányan örömujjongva kiáltoznak az álldogálók közül, de a nagy tömeg dermedten csöndben marad.

A szekerek megrakottan nyikorognak előre a főúton. A vöröskatonák fegyverrel a kézben ülnek a rakományok hegyében, és forradalmi dalokat énekelnek. Különböző bénító a némaság. Az ablakok tele vannak kíváncsi fejekkel, de ezek a kíváncsiskodók is néma tekintettel figyelik az elhúzódozó szekereket. A kastélyt átvették a Nemzeti Hadsereg katonái, s valami szörnyű nyomás alól fölszabadult az élet, megpezdült a város vérkeringése”.²³

A keszthelyi uradalom és a birtok egésze a Tanácsköztársaság évében – dacára az ismertett zavaros viszonyoknak is – pozitív egyenleggel zárt. Komoly változás ugyanakkor, hogy az összjövedelem több mint 60%-át a keszthelyi uradalom saját kezelésű része adta, összehasonlításként ez 1915-ben csak 13% volt. A bérbeadásból és értékpapírból származó jövedelmek nagyon visszaestek az összes jövedelem arányán belül, ebben a pénz elértéktelenedésének nagy szerepe volt, és erre utal az is, hogy a saját kezelésű keszthelyi uradalom bevétele több mint négyszerese (427%) volt a tervezettnél.

6. táblázat A Festetics-birtok bevételeinek előirányzata és zárszámadása, 1919. évben

Forrás	Előirányzott	Zárszámadás szerinti	Hozzájárulás a jövedelemhez	Eltérés a tervtől
	Korona	Korona	százalék	százalék
A) Saját kezelésű uradalmak				
I. Keszthelyi uradalom	353 804,50	1 510 977,29	60,38	427,07
II. Berzenczei uradalom	140 673,00	239 597,30	9,57	170,32
B) Bérbeadott birtokok után				
I. Keszthelyi uradalom	317 479,64	323 878,42	12,94	102,02
II. Berzenczei uradalom	361 987,82	355 555,82	14,21	98,22
C) Értékpapírok után				
Mindösszesen	506 172,00	72 538,00	2,90	14,33
	1 680 116,96	2 502 546,83	100,00	148,95

A bemutatott adatokból, elemzésekből is kitűnik: a Festetics-család keszthelyi uradalmának gazdálkodása a 20. század első évtizedeiben jövedelmező volt. Természetesen nem tudta kivonni magát az európai és országos tendenciák alól, de sok előremutató fejlesztés indult ebben a korszakban a keszthelyi uradalomban.

23 Kassák, 1983. 622.

FORRÁSOK JEGYZÉKE

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P 276 Festetics család levéltára, 923. k. Uradalmi központi számadások (1933–1935)

P 276 Festetics család levéltára, 974. cs. Jövedelemösszesítő táblázatok (1814–1919)

IRODALOMJEGYZÉK

Balatonvidék, 1909. február 14. XIII. évfolyam, 7. szám

Bertha Bulcsu: Balatoni évtizedek 31., Budapest, 1978. 51–52.

Gaál László: A magyar növénytermesztés múltja. Budapest, 1978.

Gunst Péter – Lőkös László: A mezőgazdaság története. Budapest, 1982.

Honvári János: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Budapest, 2002.

Huszár Mihály: Kastélyok, villák és az uradalom. A Forgách család somogyi épületei és nagygombai majorsága. In: Szirácsik Éva (szerk.): Nagyváthy és a magyar uradalmak. Budapest, 2017.

Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest, 2002.

Kassák Lajos: Egy ember élete. II. kötet. Budapest, 1983.

Keszthely, 1886. 05. 09.

Keszthelyi Hírek, 1925.11.08.; 1926.10.31.; 1926.03.28.; 1926.04.18.; 1926.07.04.; 1927.09.04.; 1928.07.15.; 1929.01.13.; 1929.04.14.; 1930.08.31.; 1930.08.31.; 1931.04.05.; 1925.11.08; 04.18; 1927.07.03.; 1927.09.11.; 1927.10.30.; 1932.09.18.; 1933.05.07.

Keszthelyi Hírlap, 1900.11.18.; 1900.11.18.; 1901.01.06.; 1901.01.06.; 1901.01.06.; 1901.01.06.; 1901.01.20.; 1901.03.31.; 1902.11.16.; 1902.06.22.; 1902.08.17.; 1902.08.24.; 1906.12.02.; 1909.10.03.; 1909.02.14.; 1910.06.26.; 1910.10.09.; 1913.04.06.; 1913.12.14.; 1922.05.21.; 1934.04.22.; 1900.02.25.; 1900.02.25.; 1901.01.20.; 01.20.; 1901.11.24.; 1902.09.28.; 1902.01.05.; 1902.09.21.; 1902.11.30.; 1905.12.10.; 1906.12.08.; 1906.12.08.; 1907.10.07.; 1907.11.03.; 1907.11.03.; 1907.11.03.; 1909.01.03.; 1909.11.14.; 1909.11.14.; 1909.11.21.; 1910.08.07.; 1913.04.06.; 1913.12.14.; 1914.09.20.; 1915.06.30.; 1915.06.30.; 1915.06.30.; 1922.05.21.; 1933.05.21.; 1933.10.08.; 1934.05.27.; 1934.08.05.; 1934.10.21.; 1934.10.21.; 1934.12.30.; 1934.03.25.

Kövér György: Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914. Budapest, 1982.

Kurucz György: Festetics (I.) György. In: Virág Zsolt (szerk.): Keszthelyi Festetics kastély. Helikon Kastélymúzeum. Keszthely, 2015.

Kurucz György: Birtokigazgatás és bevétel: gróf Festetics László gazdálkodása a zárgondnokság időszakáig (1820–1830). In: Szirácsik Éva (szerk.): Nagyváthy és a magyar uradalmak. Budapest, 2017.

Sági János: A Balaton írásban és képekben. Keszthely, 1902. 29–31.

Szuhay Miklós: A magyar mezőgazdaság fejlődése (1920–1938). In: Gunst Péter – Lőkös László: A mezőgazdaság története. Budapest, 1982.

Tar Ferenc: Keszthely története III. 1849–1949. 2000.

Testvériség 1919.07.15.; 1919.07.15.; 1919.07.15.; 1919.07.29.; 1919.07.15.

Gábor Lukács – Éva Tóth: *The Festetics Family's Manor in Keszthely During World War I*

In our study we introduce the economic activities of the central manor of the Festetics Family in Keszthely at the beginning of the 20th century based on archival research. We examine the (external) factors influencing the manor's economic activities, the characteristics of the Hungarian agrarian development of the period. The outputs achieved by the different sectors are highlighted and the profitability of the land-portions given on lease is focused on. The changes taking place in the manor of Keszthely are presented not only during the war years but also during the Hungarian Soviet Republic. As regards our research results the economic management of the Festetics Family's manor in Keszthely was profitable in spite of the wartime and revolutionary circumstances.

A Dominium sorozat IV. kötetébe szerkesztett tizenhét tanulmányból végig kísérelhetjük, hogy a hagyományos adóztató jellegű birtokokból hogy jönnek létre egyre inkább majorsági termelést folytató agrárnagyüzemek. Míg több száz éve a (katonáskodásért, királyi adományként kapott) birtokszerzés és annak mérete volt a gazdagság és a hatalom forrása, addig a 19. század második felétől az örökség mellett már egyre inkább a gazdasági szakértelem vált meghatározóvá. Kiderül a tanulmányokból, hogy egyáltalán nem volt mindegy, hogy mely uradalomnak ki volt a gazdasági vezetője, s ez főleg a rossz évek alatt vált rendkívül fontossá. A piachoz a világi nagybirtokosok gyorsabban alkalmazkodtak, de az is egyértelmű volt, hogy az alkalmazkodást még a közalapítványi és az egyházi nagybirtokok sem kerülhetik el. Láthatunk arra is példát, hogy a föld a közép- és nagybirtokosok esetében már veszített jelentőségéből: a 20. század elejére egyáltalán nem volt ritka a birtokát elvesztő, polgári foglalkozást (sokszor kényszerből) felvállaló főnemes. A tanulmányok jól tükrözik a 20. század elejére megváltozott világot, amikor is a nagybirtokoknak a korábbiakhoz képest teljesen új viszonyok közepette már elsődleges funkciójuk a jövedelemtermelés volt még akkor is, ha éppen a birtokon túl világháború zajlott...

Ajánlom ezt a kötetet azoknak, akik egy közepesen fejlett gazdaságú ország hosszú távú átalakulásának okait és lehetőségeit vizsgálják vagy keresik, s töretlenül bíznak abban, hogy a fejlett országokhoz való rugalmas viszonyulásnak lehetnek maradandó pozitív gazdasági és társadalmi eredményei.

Pécs, 2018. május 15.

Prof. Dr. Kaposi Zoltán D.Sc.
PTE KTK

4830 Ft